

NÉMETALFÖLD EMLÉKEI MAGYARORSZÁGON –
MAGYAR–HOLLAND KAPCSOLATOK

Szerkesztette:

Bárány Artila – Fazakas Gergely Tamás – Pusztai Gábor – Takács Miklós

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

5.

SOROZATSZERKESZTŐK:

Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Takács Miklós és S. Varga Pál

Németalföld emlékei Magyarországon – Magyar–holland kapcsolatok

Szerkesztette:

Bárány Attila – Fazakas Gergely Tamás – Pusztai Gábor –
Takács Miklós

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2017

A kötet megjelenését
a Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport
(Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet)
NKFI/OTKA K 112335 pályázata, valamint
az MTA–DE Lendület „Magyarország a középkori Európában”
kutatócsoport támogatta.

A kötet tanulmányait lektorálták:
Bárány Attila, Fazakas Gergely Tamás, Györkös Attila,
Tóth Zsuzsanna

A névmutató elkészítésében közreműködött:
Gesztelyi Hermina, Posta Anna, Papp Sára Írisz

A címlapon látható
az Utrechti Egyetem ábrázolása egy üvegablakon
a Debreceni Egyetem aulájában
(fotó: Bódi Sándor)

ISSN 2064-549X
ISBN 978 963 318 636 7

© Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

Kiadta a Debreceni Egyetemi Kiadó Debrecen University Press
www.dupress.hu

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Műszaki szerkesztő: M. Szabó Monika

Készült a Debreceni Egyetem sokszorosítóüzemében, 2017-ben

Tartalom

Előszó	9
Pósán László: Németalföldi telepések az Árpád-kori Magyarországon	13
Bárány Attila: Zsigmond király és kísérete Németalföldön – németalföldiek Magyarországon	21
Fehér Krisztina: Vajdahunyad és a Burgundi Hercegség építészeti kapcsolatai a 15. század közepén, különös tekintettel a boltozati vállindításokra	57
Bujtás László Zsigmond: A gályarabságra ítélt prédikátorok Hollandia-képe.....	71
Csorba Dávid: Néderlandikák – 17. századi kálvinista ereklyék Hollandiából.....	89
Oláh Róbert: „...redux ex oris Hollandicis...” A németalföldi könyves műveltség emlékei a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában	109
Réthelyi Orsolya: „Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy többé árva”. Vilma királynő 1923-as trónjubiléuma és a 'Magyar ablak' a holland királyi palotában	122
Bozzay Réka: Utrecht egyeteme egy festett üvegablakon keresztül.....	144
Pusztai Gábor: A szabadító emlékezete Michiel de Ruyter a magyar emlékezetben.....	155
Brittig Vera: Emlékek Jáváról. Zboray Ernő gyűjteménye a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeumban	166
Takács Miklós: Anne Frank mint emlékezhely – A kulturális trauma és a nemzeti hovatartozás performatív megalkotása	177
A kötet szerzői és szerkesztői	190
Névmutató	192

Contents

Preface	9
László Pósan: Settlers from the Netherlands in Hungary in the age of the Árpád kings	13
Attila Bárány: King Sigismund of Luxemburg and his entourage in the Low Countries – Netherlandish incomers in Hungary	21
Krisztina Fehér: Architectural contacts between Vajdahunyad castle and the Duchy of Burgundy in the mid-15 th century, with special attention to rib vault haunching	57
László Zsigmond Bujtás: The Netherlands view of preachers sentenced to galley slavery	71
Dávid Csorba: Seventeenth-century Calvinist relics from the Netherlands	89
Róbert Oláh: „...redux ex oris Hollandicis...”: The monuments of Netherlandish bibliophile culture and intellect in the Great Library of the Tiszántúl Reformed Church District	109
Orsolya Réthelyi: „Raise hope: Behold the Netherlands. / Behold her Queen! You are not orphan any more”: The 1923 coronation jubilee of Queen Wilhelmina and the ‘Hungarian window’ of the Dutch Royal Palace	122
Réka Bozzay: The University of Utrecht through a stained glass window	144
Gábor Pusztai: The heritage of the liberator: Michiel de Ruyter in Hungarian memorabilia	155
Vera Brittig: Memories from Java: The collection of Ernő Zboray at the <i>Ferenc Hopp Museum of Asian Arts</i>	166
Miklós Takács: Anne Frank as lieu de mémoire – The cultural trauma and the performative construction of national identity	177
Contributors	190
Index of Names	192

Előszó

Németalföld (és az abból keletkezett államok: Hollandia, Belgium, Luxemburg), valamint Magyarország kapcsolata, földrajzi távolságuk ellenére, nagy múltra tekinthet vissza és rendkívül szerteágazó. Három debreceni kutatócsoport fogott össze annak érdekében, hogy ennek a kapcsolatrendszernek bizonyos csomópontjait alapos vizsgálat tárgyává tegye. A Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének holland–magyar kapcsolatok kutatócsoportja már évek óta foglalkozik Európa e két távoli régiójának viszonyával. Számos konferenciát rendezett és több tanulmánykötetet is megjelentetett ebben a témában (2008: *Michiel de Ruyter és Magyarország, 2010: Debrecentől Amszterdamig, 2013: Szumátrától az orosz frontig, 2014: Történetek a mélyföldről, valamint A lehetetlenségek országa*).

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetében több éve működik egy nyugat-európai és magyar kapcsolattörténettel foglalkozó műhely, melynek munkatársai több alkalommal adtak elő a Néderlandisztika Tanszék rendezvényein. E műhely jelenlegi kerete, az MTA–DE Lendület *Magyarország a középkori Európában* kutatócsoport. A középkori Magyarország és a németalföldi tartományok kapcsolatairól a kutatócsoport és a Néderlandisztika Tanszék is számot adott, legutóbb a konstanzi zsinat 600. évfordulójára rendezett konferencián.

Hasonló mondható el a *Magyar emlékezhelyek* kutatócsoportról is, hiszen tagjai a korábbi években számtalanszor vettek részt a Néderlandisztika Tanszék által szervezett tudományos tanácskozásokon, illetve több alkalommal is szerzői voltak a fent említett konferenciaköteteknek. A 2010-ben alapított kutatócsoport immár harmadik éve a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet *A nemzeti és vallási emlékezet helyei a kora újkori és újkori Magyarországon* című NKFIH/OTKA-pályázatának (K112335) keretében működik.

A három kutatócsoport közös vállalkozásának első lépése volt a *Németalföld emléke Magyarországon – Magyar–németalföldi találkozási pontok* című konferencia megszervezése, melyre 2015. november 6-án Debrecenben került sor. Az ott elhangzott előadásokon alapul ez a tanulmánykötet. Tizenegy olyan írás szerepel benne, mely egy-egy konkrét magyarországi emléken keresztül vagy annak apropóján villant fel fontos eseményeket vagy találkozási pontokat a holland-flamand és a magyar történelemből, kultúrából.

A Lendület-kutatócsoporthoz köthető szerzők főként a középkori németalföldi tartományok és a Magyar Királyság kapcsolatrendszerében megragadható találkozási pontokat járják körbe. Ebbe beletartozik Németalföldet a 14. század végétől a 15. század végéig

birtokló burgundi hercegek törökellenes diplomáciája, művészetpártoló tevékenysége, s annak Magyarországhoz köthető emlékei (például a nikápolyi csata, a magyar–németalföldi követségek, a zarándoklatok, a németalföldi–burgundi utazók magyarországi emlékei). Kifejezetten a németalföldi–magyar kapcsolatok témáján belül értelmezzük azokat a kapcsolatokat, amelyek a tartományokat uraló Habsburgok uralma idején formálódtak, s azoknak emlékeit (mint például – a Corvina könyvtárból származó – Magyarországi Mária királyné *Attavante-kódexe*, a Belga Királyi Könyvtárban őrzött úgynevezett *Mátyás Missale*). Kitűnő művészettörténeti párhuzamok fedezhetőek fel a 15. századi magyar és burgundi (dijoni) építészet remekei között.

A németalföldi–magyar kapcsolatok kiemelt fontosságú archívuma a Debreceni Református Kollégium Könyvtára, mely igen gazdag kora újkori holland könyvanyaggal rendelkezik. Mindez – a németalföldi teológusok könyvajándékai mellett – a debreceni peregrinus diákoknak köszönhető, akik hollandiai egyetemjárásuk alkalmával számos könyvvel tértek vissza alma materükbe, melyek immár nemcsak az ők, hanem az otthoni értelmiségiek szellemi horizontját is jelentősen befolyásolták. A gályarabság emlékezetének fontos jelölője a debreceni Nagytemplom mögött található gályarab-emlékoszlop, mely Michiel de Ruyter holland tengernagynak és az általa 1676. február 11-én kiszabadított magyar protestáns gályaraboknak állít emléket. Mint ahogyan a kötet egyik tanulmányából kiderül, a gályarab prédikátorok pozitív Hollandia-képét átvette a kor magyar közvéleménye is. Bár a rákövetkező írás éppen arra helyezi a hangsúlyt, hogy ugyanebben a korszakban az odalátogató magyarok fejében más és más Hollandia képe élt, bizonyíték erre az országból elhozott emléktárgyak sokfélesége is.

A középkori és a kora újkori kapcsolatok mellett a közelmúlt is tartogat közös pontokat. Így például a budapesti Juliana Iskola, a későbbi Gorkij fasori gimnázium az első világháborút követő holland–magyar gyermekmentő akció (*Kindertreinen*) emlékét őrzi. A kötet utolsó tanulmányának is egy gyermek áll a középpontjában, mégpedig a holokauszt legismertebb áldozata, Anne Frank, aki globális ikonná vált, így alakja már túlmutat a magyar–holland kapcsolatok lokalitásán.

A kapcsolattörténet feltárása is túlléphet a hagyományos írott források értelmezésén a művészettörténet irányába. Így válnak izgalmas kutatási területté a közgyűjteményekben megtalálható kollekciónak és műtárgyak, melyeknek egyedi történetük van, és történelmi vagy kulturális kapcsolódási pontot jeleznek Magyarország és Németalföld között. Például a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum wayang gyűjteménye, melyet Zboray Ernő gyűjtött a Holland-Indiákon, vagy több magyarországi közgyűjtemény (Szépművészeti Múzeum, Főszékesegyházi Kincstár, Esztergom) holland-flamand, németalföldi műtárgyai, vagy a Magyarországon őrzött 17. századi holland térképek. Ez a további elemekkel bővíthető felsorolás is azt bizonyítja, hogy a téma kutatása tovább folytatható. Ezen a tudományterületen például több olyan magyarországi, németalföldi, flamand vagy dél-németalföldi kötődésű műtárgyról is lehet közös párbeszédet elindítani, melyek meghatározó jelentőségűek a középkori, kora újkori nyugat-európai – magyar kapcsolatokban (például a Mátyás király kálvária, a *Mátyás-graduale* vagy II. Lajos németalföldi mesterek által festett portréi).

A *Loci Memoriae Hungaricae* könyvsorozat ötödik kötetével tehát korántsem zárult le a három debreceni kutatócsoport részéről a magyar–holland kapcsolatok vizsgálata. A *Németalföld emlékei Magyarországon* című kötet szervesen illeszkedik a sorozat negyedik (*Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*), sőt a harmadik (*Mártírium és emlékezet: Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*) darabjához. Ez azt is jelenti, hogy a jövőben folytatott kutatások eredményeit megjelentető kötetnek már most bérelt helye van a sorozatban.

A kötet szerkesztői

Németalföldi telepések az Árpád-kori Magyarországon*

192-ben Gregorius bíboros, magyarországi pápai legátus arról tájékoztatta a Szent-
széket, hogy Adorján erdélyi püspök („*Adrianum Ultrasilvanum episcopum*”) és
P. nagyszebeni prépost („*P. praepositum Cibiniensem*”) között komoly viszály tört
ki. A vita oka az volt, hogy a prépost a maga egyházi joghatósága alá tartozónak tekin-
tett minden olyan dél-erdélyi telepést, akit az oklevelekben *flandrensese*nek neveztek („...
praepositus diceret generaliter omnes Flandrenses ecclesiae suae fuisse suppositus. . .”). A magyar
király azonban egyértelművé tette, hogy a préposthoz csak azok a „flandriaiak” tartoz-
nak, akik II. Géza korában a nekik adományozott lakatlan koronabirtokon (*desertum*)
telepedtek le, vagy a jövőben ott fognak letelepedni, akik viszont ennek határain kívül
éltek, már nem („... *gloriosus rex [...] promulgavit, quod non fuit eius intentionis tempore
constitutionis praepositurae nec postea, quod alii Flandrenses praeposito essent subditi, nisi
qui tunc tantummodo habitabant in deserto, quod sanctae recordationis Geysa pater suus
Flandrensibus concesserat, et in eodem futuris temporibus essent habitaturi*”).¹ A szebeni
prépost egyházi jogkörét tehát III. Béla király csak a Nagyszében – Újegyház – Nagysink
tengely két oldalán letelepedettekre engedte kiterjedni. Később ezt a területet nevezték
*Altland*nak, míg a teljes dél-erdélyi német településterület összefoglaló neve *Königsboden*
(Királyföld) lett.² Gregorius bíboros a király álláspontja alapján döntőbíráskodott az
erdélyi püspök és a szebeni prépost vitájában: a prépostság – amelynek alapítását III.
Celesztin pápa már 1191. december 20-án megerősítette³ – csak a Géza király által a

* A tanulmány az MTA-DE „Lendület” Magyarország a középkori Európában kutatócsoport (LP 2014–13/2014) keretében készült.

¹ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I.: 1191–1342*, Hg. Franz ZIMMERMANN, Carl WERNER, Hermannstadt, Ausschuss des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 1892 (a továbbiakban: UB I.), Nr. 2.; Wolfgang GRANDJEAN, *Die Anfänge der Hermannstädter Propstei im Spiegel päpstlicher Urkunden*, *Siebenbürgisches Archiv*, 8(1971), 269–275, 271.; Paul PHILIPPI, *Land des Segens? Fragen an die Geschichte Siebenbürgens und seiner Sachsen*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 2008, 62.; THOROCZKAY Gábor, *A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig*, *Fons*, 19(2012)/1, 37–55, 37–39.

² THOROCZKAY, *i. m.*, 37.; BLAZOVICH László, *Az Andraeanum és az erdélyi szászok az etnikai autonómiák rendszerében a középkori Magyarországon*, *Erdélyi Múzeum*, 67(2005)/3–4, 5–17, itt: 6.; ÁRON Péter, *Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájzsemlélete*, *Magyar Nyelvjárások*, 24(1981), 101–131, itt: 108–109.; KRISTÓ Gyula, *A korai Erdély (895–1324)*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2002 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 18), 163.

³ UB I. Nr. 1.

*prioribus flandrensibus*nak adományozott *desertumot* foglalta magába. A pápai legátus 1192. évi oklevele tehát egyértelműen arról beszélt, hogy Erdély déli részén a 12. század végén Németalföldről származó flandriai telepesek éltek, akik a század közepén, II. Géza uralkodása idején érkeztek Magyarországra. Számuk korántsem lehetett jelentéktelen, ha III. Béla király valamikor 1189 előtt engedélyezte, hogy plébániákat egy szabad prépostságba („*praepositum liberam*”) szervezzék. Ezt hagyta jóvá III. Celesztin, így a szebeni prépostság exemptiót nyert, s kikerült az erdélyi püspök fennhatósága alól. A püspökségi egyházi közigazgatáson kívüli („*praelatura nullius scilicet dioecesis*”), püspökökhöz hasonló egyházi területté vált.⁴ Emiatt a nagyszebeni prépostságot később püspökségként is nevezték („*Scibiniensis diocesis Ultrasilvana*”).⁵ A szebeni prépostságra vonatkozó pápai megerősítő oklevél „*ecclesia Theutonicorum Ultrasilvanorum*”-ról, azaz az „erdélyi németek egyházáról” beszélt, ugyanakkor a pápai legátus flandriaiakról írt. Ebből arra következtethetünk, hogy a szebeni prépostsághoz tartozó területeken, illetve az azon kívül flandriaként említett telepesek alapvetően német nyelvjárást beszéltek, és közülük sokan Németalföld flamandok lakta vidékeiről származtak.

Wichmann magdeburgi érsek egyik 1152. évi oklevele szerint a 12. század közepén az Európa keleti területeire irányuló kolonizációban a „flamand” és a „holland” megnevezés egymás szinonimája volt: „*Hollandi, qui et Flamingi nuncupantur*”.⁶ A nyelvtudomány álláspontja szerint a mai németalföldi nyelv (*Nederlands, Niederländisch, Dutch*) a frankok, szászok és frízek nyelvjárásaiból, különösen az óalsófrank dialektusból alakult ki. Az alsófrank nyelvjárások elterjedési területe, a középkori értelemben vett „Flandria”, mint földrajzi fogalom, a Luxemburgtól északra elterülő összes földet, a mai Németalföld nagy részét, sőt a Hollandiával határos német területeket is magába foglalta, egészen az Északi-tengerig, valamint kelet felé a Rajnáig, Köln térségéig. Ennek a nyelvterületnek a történelmi magvát az egykori száli frankok alkották.⁷ Nem véletlen, hogy a 11–12. századi magyar királyi, sőt a pápai kancelláriai szóhasználat is a nyugatról jött telepesek nagy részét *flandrensesnek* vagy *hospites Theutonicine*nek nevezte.⁸ Hóman Bálint véleménye szerint Árpád-kori okleveleinkben a „*saxones et theutonic*” kifejezések utalhatnak a telepesek származási helyére: a „szásznak” mondtak elsősorban az északnyugati, északi, a „teutonnak” nevezettek pedig főleg a délnyugati, nyugati német területekről érkeztek Magyarországra.⁹ Harald Zimmermann viszont a „*Flandrenses*” és „*Saxones*” kifejezéseket

⁴ UB I. Nr. 1.

⁵ UB I. Nr. 105.; Karl REINERTH, *Die frei königliche St. Ladislaus-Propstei zu Hermannstadt und ihr Kapitel*, Deutsche Forschungen im Südosten, 1(1942), 319–361, 567–597, 329.; Hans-Werner SCHUSTER, *Zur Autonomie der Hermannstädter Propstei*, Ungarn Jahrbuch, 16(1988)/1–9, 2–3.

⁶ Enno BÜNZ, *Die Rolle der Niederländer in der Ostsiedlung = Ostsiedlung und Landesausbau in Sachsen. Die Kührener Urkunde von 1154 und ihr historisches Umfeld*, Hrsg. Enno BÜNZ, Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2008, 95–142, 101.

⁷ HUTTERER Miklós, *A germán nyelvek*, Bp., Gondolat, 1986, 227–228.

⁸ Wilhelm Andreas BAUMGÄRTNER, *Der vergessene Weg. Wie die Sachsen nach Siebenbürgen kamen*, Bonn-Hermannstadt, Schiller, 2010, 8.

⁹ HÓMAN Bálint, *A magyar városok az Árpádok korában*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2005², 41.

a Kelet-Európába jött nyugati telepesek általános megnevezésének tartotta.¹⁰ A középkori német értelmezés szerint nyelvi, nyelvjárási szempontból a flamand és a szász lényegében egy csoportba tartozott, mert a kortársak alapvetően a közép- és felnémet, illetve az alnémet-németalföldi nyelvi térségek között tettek különbséget. Egy 13. századi délnémet klerikus, Berthold von Regensburg például a következőket írta: „Ir wizzet wol, daz die niderlender unde die oberlender gar ungelich sint an der spräche und an den siten. Die von Oberlant, dort her von Zürich, die redent vil anders danne die von Niderlande, von Sachsen, die sint ungelich an der spräche. Man bekennet sie gar wol vor einander die von Sachsenlande unde die von dem Bodensêwe, von dem obern lande, unde sint ouch an den siten ungeliche und an den kleidern [...]. Und alsô stêt ez umbe die niderlender und umbe oberlender, daz manic niderlender ist, der sich der oberlender spräche an nimet.”¹¹ A nyelvjárási kutatások szerint II. Géza hívására leginkább Flandria, Luxemburg, a Mosel-, valamint az Alsó- és Középső-Rajna vidékéről, azaz többé-kevésbé az alsófrank nyelvjárási területről érkeztek telepesek Dél-Erdélybe.¹² Az 1192. évi legátusi oklevél mellett több adat is azt bizonyítja, hogy a 11–12. század folyamán jelentős létszámú, alsófrank nyelvjárást beszélő népesség költözött Magyarországra. A Szerémségben fekvő Nagyolaszi település (ma: Mandjeloš) például már egy 1096. évi forrásban „*Franca Villa*”, azaz „frank falu” néven szerepelt. Az itt élő nyugati telepeseket tehát még ez előtt telepíthette valamelyik magyar király a Szerémségbe. Egy 1150 táján írt krónika „*villa advenarum Francorum*”-nak (frank jövevények falujának) nevezte Nagyolaszit. A 12. században a Szerémségben már figyelemre méltó számban élhettek németalföldi, alsófrank, flamand nyelvű telepesek, mert Nikétasz Khóniatész bizánci krónikás ezt a területet *Frangokhóron*nak (frank vidéknek) nevezte. Az itteni nevezetes szőlőtermő hegynek, a Fruška Gorának is az eredeti neve Franska Gora, azaz „frank hegy” volt.¹³ 1154 táján Al-Irdisi arab geográfus, II. Roger szicíliai udvarának tudósa a szerémségi *Franca Villát* gazdag városként írta le.¹⁴ Rogerius a tatárok esztergomi pusztításairól írva a magyarok mellett *Francigene* és *Lombardi* etnikumokról számolt be. A magyarországi történeti irodalomban a „*Francigene*” szót „vallonnak”, azaz németalföldről származó latin nyelvű népességként határozták meg.¹⁵ Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy a tatárjárás előtti Esztergom lakói között a magyarok és észak-italiaiak (lombardok) mellett

¹⁰ Harald ZIMMERMANN, *Der Deutschen Siebenbürgens im Königreich Ungarn = H. Z., Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici = Festgabe zum 70. Geburtstag*, Hg. Konrad GÜNDISCH, Köln-Weimar-Wien, Böhlau, 1996. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 20), 69–82, 71.

¹¹ Idézi Helmut GLÜCK, *Deutsch als Fremdsprache in Europa vom Mittelalter bis zur Barockzeit*, Berlin, New York, de Gruyter, 2002, 25.

¹² Karl-Kurt KLEIN, „*Flandrenses*” in *Siebenbürgen*, Zeitschrift für Mundartforschung, 28(1961)/1, 43–70.; Horst GLASSL, *Der Deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien (1211–1225)*, Ungarn Jahrbuch, 1(1971), 25–49, 26, 33–34.; ZSOLDOS Attila, *Az Árpádok és alattvalóik, (Magyarország története 1301-ig)* Debrecen, Csokonai, 1997, 183.

¹³ *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*, főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál, MAKK Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994, 477.; *Magyarország története 112. Előzmények és magyar történet 1242-ig*, főszerk. SZÉKELY György, szerk. BARTHA Antal, Bp., Akadémiai, 1984, ZSOLDOS, *i. m.*, 182.

¹⁴ ELTER István, *Magyarország Irdisi földrajzi műveiben (1154)*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae, Acta Historica, 82(1985), 53–63.

¹⁵ *A tatárjárás emlékezete*, szerk. KATONA Tamás, Bp., Magyar Helikon, 1981, 111–152, 144.; *Magyarország története 1/2. 13. jegyzetben i. m.*, 1098.

nem neolatin nyelvű vallonok, hanem valóban „frankok”, azaz a szó tágabb értelmében vett németalföldiek éltek. Még egyértelműebben utal lakóinak németalföldi származására *Borbánt* település neve, mely eredetileg Brabant volt, s ugyancsak a 12. század második felében jött létre.¹⁶ Az itteniek szintén az alsófrank/flamand nyelvjárást beszélték.

A 12. század elejére a flandriai grófság Vallóniára és Alsó-Lotharingia egy részére is kiterjesztette ugyan fennhatóságát,¹⁷ de a magyarországi forrásokban ezt követően sem nevezték a flandriai grófok latin nyelvű alattvalói közül kikerülő *hospeseket* „*flandrenses*”-nek. Az Árpád-kori írásbeliségben a „*Latinus*” vagy „*Gallicus*” szavak voltak az újlatin nyelveket beszélő népek gyűjtőnevei, azaz egyaránt jelenthettek franciákat, vallonokat vagy itáliaiakat.¹⁸ A *Latinikat* a magyarok szláv eredetű szóval *olasznak* nevezték, ami ugyanúgy gyűjtőnév volt, s bármilyen latin nyelvű népet jelenthetett.¹⁹ Észak-francia vagy vallon származású betelepülők már a 11. század első felében voltak Magyarországon. 1047-ben, amikor Flandriában lázadás tört ki Henrik császár ellen, és Gottfried lotharingiai herceg Balduin flandriai gróffal együtt megtámadta Verdun városát, egy feljegyzés szerint a feldúlt városból 24 kanonok menekült Magyarországra, és ott is telepedett le.²⁰ 1050 táján György kalocsai érsek is valószínűleg vallon származású volt. A liège-i egyház halotti anyakönyvében szerepel egy „*Franco... episcopus apud Vesperem*” bejegyzés, amihez azt is odaírták, hogy a szóban forgó „*Vesperem*” Magyarország egyik városa.²¹ A bihari püspökség első ismert püspöke, Leodvin a lotharingiai Namurból (ma Belgium) származott. Az ottani Saint-Alban egyháznak Szent György és Szent Miklós ereklyéket adományozott, I. András trónra kerülésekor pedig megbízást kapott a királyi kincstár átvizsgálására.²² Az I. Béla király által alapított szekszárdi monostor előjárója, Villermus apát szintén vallon volt.²³ Egy 1103-ban kelt oklevél szerint egy bizonyos Anselmus de Braz, az alsó-lotharingiai Stablo kolostor hűbérese és a kolostorhoz tartozó Logne várának ura (Lüttich mellett), 12,5 márkáért eladta az apátnak saját ingatlanvagyonát, lemondott hűbérbirtokáról, és családjával együtt Magyarországra ment („*in Ungariam ire disponens*”). Egyes feltételezések szerint részt vehetett az első keresztes hadjáratban, s ekkor ismerkedett meg Magyarországgal.²⁴ Minden bizonnyal a második keresztes hadjárat alkalmával jutott el a Kárpát-

¹⁶ GyÖRFFY György, *István király és műve*, Bp., Gondolat, 1983, 513.

¹⁷ Christian WEISS, *Reseln mitten in Siebenbürgen: Ein Heimatbuch von den Anfängen bis 1990*, Heidelberg, Heimatortsgemeinschaft Roseln, 2010, 20.

¹⁸ *Magyarország története II/2. 13. jegyzetben i. m.*, 1096.; ZSOLDOS, 12. jegyzetben *i. m.*, 182.

¹⁹ ENGEL Pál, *Szent István birodalma. A középkori Magyarország története*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 2001 (História Könyvtár Monográfiák, 17) 54.

²⁰ *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stripe Arpad descenduntium*, ed. Albinus Franciscus GOMBOS, Budapestini, Academia, 1937, II, 1395.

²¹ SZÉKELY György, *A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon = Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor*, szerk. KRALOVÁNSZKY Alán, Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1972 (István Király Múzeum Közleményei, 14) 45–47, 57.

²² Kiss Gergely, *11–13. századi magyar főpapok francia kapcsolatai = Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*, szerk. GyÖRKÖS Attila, Kiss Gergely, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013 (Speculum Historiae Debreceniense, 13), 341–350, 342.

²³ SZÉKELY, 21. jegyzetben *i. m.*, 57.

²⁴ Thomas NÄGLER, *Zur Auswanderung aus Niederlotharingien: Anselm von Braz*, Forschungen zur Volks- und Landeskunde, 23(1980), 107–109.; Rudolf MARK, *Sind Anselm von Braz und Hezelo von Merksteine die ersten Siebenbürger Sachsen?*, Siebenbürgisches Archiv, 8(1971), 261–268, 261.

medencébe Hezelo von Merkstejn lovag is, aki a hadjáratot követően eladta az Aachentől északra fekvő 9 Hufe méretű birtokát Klosterrad apátjának, és Magyarországra, Erdélybe költözött. Állítólag ő alapította Szászföld közepén, Medgyestől keletre Helzeldorf (Ecel) települést („*villa Eczelin*”).²⁵ 1204-ben Imre király kiváltságlevelet állított ki egy francia vagy vallon származású Johannes Latinusnak, aki az oklevél szerint Heltau faluban (Nagydisznód) az erdélyi németek között („*inter Theutonicos Transilvanones*”) élt.²⁶ Ugyanezt a Johannes Latinust II. András király a mai Szászfehéregyháza vidékén fekvő Kezdfőn birtokadományban részesítette,²⁷ ahol az új földbirtokos néhány évtized alatt több falut is alapított. Ezek egyikét egy 1231. évi oklevél latin falunak („*Villa Latina*”) nevezte, ami a mai Dombos (Voldorf) településsel azonos. A falu német neve egyértelműen mutatja, hogy itt az újlatin nyelvet beszélők mellett jelentős számban német ajkúak, feltehetően németalföldiek is megtelepedtek.²⁸ A 13. század első harmadában az esztergomi latinok között említett Laurentius Latinus aranyműves és felesége, Almand viszont a Rogerius által említett „*Lombardi*” és „*Francigene*” néven említett ott élő etnikumok közül inkább lombardiai eredetű lehetett.²⁹ Egy bizonyos Kövér János, aki távolsági kereskedelemmel foglalkozott, Gentből származott.³⁰

A személynévanyag mellett a települések nevei is elárulnak bizonyos dolgokat lakóik etnikai hovatartozásáról. Nagyvárad mellett azt a helyet, mely 1215-ben „*villa Latinorum Waradiensium*” megnevezésben szerepelt, bizonyára már a 12. század második felében benépesítették a latin ajkú betelepülők. A település később Olaszi („*Olaszy*”) néven szerepelt a forrásokban.³¹ „Olaszi” megnevezésű, jórészt vallonok lakta települések Bihar vármegyén kívül az Árpád-kori Magyarország számos más területén is előfordultak. A Borsod megyében 1221-ben említett Olaszegyház („*Vlozyghaz*”) szintén vallon népességről nyerhette nevét.³² A mai Sárospatak környékén megtelepedett hospesek jelentős része szintén vallon lehetett, mert a Bodrog mentén fekvő Bodrogolaszi és Liszkaolaszi (ma Olaszliszka) neve vallon lakosságot mutat. Az 1201. évi sárospataki kiváltságlevél ugyancsak vallonokról szólt.³³ Ugyanez mondható el a Baranya megyei Olaszárpád és Olaszi nevű falvakról is, amelyek már 1181 előtt szerepeltek a forrásokban.³⁴ A pécsvárad apát 1258-ban azt állította, hogy a Pécsvárad mellett fekvő Olaszfalvát az apátság alapította.³⁵ Minden bizonnyal vallon telepések költözhettek ide, ahogyan Pécs lakói között is szép számmal

²⁵ MARK, *i. m.*, 262–263.; *Annales Rodenses*, Hrsg. Peter C. BOEREN, Gerard W. A. PANHUYSEN, Assen, van Gorcum, 1968, 100.; MAGYAR Kálmán, *Az Árpád-kori Somogy francia kapcsolatairól* = Somogyi Múzeumok Közleményei, 6, szerk. MÉSZÁROS Balázs, Kaposvár, Kaposvári Múzeum, 1983, 13–100, 18.

²⁶ UB I. Nr. 15.

²⁷ UB I. Nr. 16.

²⁸ *Magyarország története II/2*, 13. jegyzetben *i. m.* 1097.

²⁹ MAGYAR, 25. jegyzetben *i. m.*, 18.

³⁰ SZÉKELY, 21. jegyzetben *i. m.*, 50.

³¹ GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.*, Bp., Akadémiai, 1987, 648.

³² *Uo.* 790.

³³ SZALAY József, *Városaink a tizenharmadik században*, Bp., Nyomtatott Kocsi Sándornál, 1878, 161–162.; *Magyarország története II/2*, 13. jegyzetben *i. m.*, 1098.

³⁴ GYÖRFFY, 31. jegyzetben *i. m.*, 271, 352.

³⁵ *Uo.* 366.

voltak a németek/flandriaiak, itáliaiak („*Lumbardus*”) mellett vallon/francia („*Latinus*”, „*Gallicus*”) származásúak.³⁶ Észak-Magyarországra, a Szepesség területére szintén költöztek vallonok. A Hernád menti Szepesolaszira vonatkozóan csak a 13. századból maradtak ránk adatok, de több körülmény a település 12. századi eredetét valószínűsíti.³⁷ A falu latin és német neve („*Villa Latina*”, „*Wallendorf*”) egyértelműen mutatja lakóinak származási helyét.³⁸ A Szerémségben, a már említett Nagyolaszi lakói eredetileg – ahogy a település neve („*Franca Villa*”) tanúsítja – „frank”, azaz alsófrank/németalföldi eredetűek lehettek, ugyanakkor a magyar nyelvben elterjedt „olaszi” alakból arra következtethetünk, hogy vagy már a kezdetekkor, vagy később, számottevő latin nyelvű népesség is beköltözött ide. Egy 12. század végi krónika közlése szerint 1162-ben a Barbarossa Frigyes császár által elfoglalt és lerombolt Milánóból elmenekültek telepedtek le Nagyolasziban,³⁹ s feltehetően ezt követően változott meg a település etnikai összetétele, és kerültek túlsúlyba a latinok. Az olasz mellett más magyar településnevek is őrzik a 11–12. századi vallon-francia telepések nyomát. A *Tály*a név például az Eger vidéki Andornaktálya és Tály, vagy a zempléni Tály esetében az ófrancia „*taille*”, azaz „irtás” szóból származik, de Vallóniában is található egy Tailles nevű helység.⁴⁰ *Gyán* nevű településeink ugyancsak latin nyelvű telepések emlékét őrzik, ami az ófrancia *Jehan/Gehan* névből származtatható. A szepesi Mecsedelfalva nevének az ófrancia *Michelet* családnévvel lehet kapcsolata.⁴¹ De a 12–13. századi vallon nyelvjárásban használatos „*fourmint*” alakból származtatható a magyar furmint szó is. Az a szőlőfajta, amelyet ezzel a szóval neveztek, a Hegyaljáról terjedt el Magyarországon, a Hegyalján pedig francia-vallon telepések honosították meg a szőlőművelést. A hegyaljaiakhoz hasonlóan a szerémségi latinok is jeles szőlőművesek voltak. A középkori Magyarországon az itt termelt bor volt a legkeresettebb és a legdrágább.⁴² A Magyarországra települt vallonok és más neolatin nyelvű népcsoportok a 11. század végén már tekintélyes lélekszámú réteget alkothattak, mert az 1092. évi szabolcsi zsinaton külön is intézkedtek velük kapcsolatban. A zsinati határozatok között előírták, hogy a latinoknak a magyarok szokásai szerint kell böjtölniük, de ha ezzel nem értenek egyet, akkor „ahová akarnak, menjenek. A pénzt azonban, amit itt szereztek, hagyják itt.” („XXXI. De carnis dimissione. Latini ... si se nostre consuetudini meliori non consenserint, quocumque volunt, eo vadant. Pecuniam vero, quam hic acquisierunt, hic relinquunt...”).⁴³

³⁶ *Uo.* 360.

³⁷ *Magyarország története II/2*, 13. jegyzetben *i. m.*, 1097.

³⁸ SZALAY, 33. jegyzetben *i. m.*, 31.

³⁹ *Magyarország története II/2*, 13. jegyzetben *i. m.*, 1098; *Korai magyar történeti lexikon*, 13. jegyzetben *i. m.*, 477; Milánó elfoglalásáról ld. PÓSAN László, *Németország a középkorban*, Debrecen, Multiplex Media, 2003, 118.

⁴⁰ *Korai magyar történeti lexikon*, 13. jegyzetben *i. m.*, 710; CSOMA Zsigmond, *Történeti-ökológiai és történeti-néprajzi gondolatok a magyarországi középkori francia-vallon szőlő és borkultúráról*, *Studia Caroliensia*, 1(2006)/3–4, 389–400, 391.

⁴¹ *Korai magyar történeti lexikon*, 13. jegyzetben *i. m.*, 710; ENGEL, 19. jegyzetben *i. m.*, 55.

⁴² *Korai magyar történeti lexikon*, 13. jegyzetben *i. m.*, 710; ZSOLDOS, 12. jegyzetben *i. m.*, 182.

⁴³ ZÁVODSZKY Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények*, Bp., Szent István-Társulat, 1904, 163.

Annak, hogy a 11–12. század folyamán a távoli Németalföldről, Rajna-vidékről, a Mosel térségéből, vagy az észak-francia területekről alsófrank nyelvjárást beszélők (flamandok, németek) és latin ajkúak (vallonok, franciák) nagy számban költöztek Magyarországra, alapvetően egzisztenciális okai lehettek. Henri Pirenne véleménye szerint a 11. század során Flandria már csak nehezen tudta ellátni élelemmel népességét.⁴⁴ A 11. század végén íródott *Gesta Treverorum* beszámolója szerint 1035-ben éhínség volt a Mosel-vidéken.⁴⁵ 1042-ben ínséges esztendő sorozata kezdődött Lüttichben: a rossz termésű, éhezéssel járó időszak 6 évig tartott, melyek közül az 1043. és 1044. évek voltak a legsúlyosabbak.⁴⁶ 1060-ban újból ínséges év köszöntött Németalföldre.⁴⁷ A nehezebbé vált életkörülmények minden bizonnyal szerepet játszhattak abban, hogy 1066-ban sok flamand szegődött el Hódító Vilmos seregébe.⁴⁸ 1095-ben különösen a mai Belgium területét sújtotta éhínség, így a következő évben innen igen sokan keltek útra keresztesként a Szentföldre.⁴⁹ Az sem véletlen, hogy a 12. század elejétől egyre több holland és flamand telepes tűnt fel Németországban.⁵⁰ A 11. század ínséges esztendői a virágzó középkor ún. meleg periódusára estek, amikor összességében ugyan egész Európában javultak az életfeltételek, a klimatikus viszonyok (ezt nevezik középkori klímaoptimumnak), de gyakran extrémén szélsőséges időjárás köszönthetett bizonyos területekre. 1010/1011 telén például a Boszporusznál befagyott a tenger, s még a Níluson is jég jelent meg.⁵¹ 1118-ban a Németalföld északi területeivel határos Szászországban a fagyok egészen júniusig tartottak, de egész Európában nagyon kemény volt a tél, s még a velencei lagúnák is befagytak. A Szent Márk térre akár lóháton is el lehetett jutni.⁵² 1124–1126 között Németalföldön, Dél-Németországban, Szászországban és Csehországban voltak ínséges esztendő.⁵³ 1130-ban aszály sújtotta az Alsó- és Középső-Rajna vidékét, s olyan szárazság volt, hogy a Rajnán át lehetett gázolni.⁵⁴ 1141–1151 között sorozatosan rossz időjárási viszonyok jellemezték a Mosel-vidéket és annak tágabb térségét, ami rossz termést és éhínséget okozott. A hely-

⁴⁴ Henri PIRENNE, *A középkori gazdaság és társadalom története*, Bp., Gondolat, 1983, 134.

⁴⁵ *Gesta Treverorum = Monumenta Germaniae Historica SS*, VIII, ed. Georg Heinrich PERTZ, Hannover, Impensis bibliopolii aulici Hahniani, 1848, 130–200, 180.

⁴⁶ *Anselmi Gesta episcoporum pontificum Tungrensis, Traiectensis sive is accliesiae Leodiensium = Monumenta Germaniae Historica SS*, VII, ed. Rudolf KOEPKE, Hannover, Impensis bibliopolii aulici Hahniani, 1846, 189–234, 221.

⁴⁷ Dirk MEIER, *Entwicklung von Klima, Natur und Umwelt im hohen und späten Mittelalter zwischen Klimaoptimum und Kleiner Eiszeit = Adel und Bauern in der Gesellschaft des Mittelalters. Internationales Kolloquium zum 65. Geburtstag von Werner Rösener*, Hrsg. Carola FEY, Steffen KRIEB, Didymus, 2012 (Studien und Texte zur Geistes- und Sozialgeschichte des Mittelalters, 6) 15–44.

⁴⁸ PIRENNE, 44. jegyzetben *i. m.*, 134.

⁴⁹ Fritz CURSCHMANN, *Hungersnöte im Mittelalter: Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts*, Leipzig, Teubner, 1900, 32, 68.

⁵⁰ Günther FRANZ, *Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart, Ulmer, 1976 (Deutsches Agrargeschichte, 4) 108.

⁵¹ Hubert H. LAMB, *Klima und Kulturgeschichte. Der Einfluß des Wetters auf den Gang der Geschichte*, Hamburg, Reinbok, 1989, 182.

⁵² Dario CAMUFFO, *Freezing of the Venezian Lagoon since the 9th Century AD in Comparison on the Climate of Western Europe and England*, *Climatic Change*, 10(1987), 43–66, 58–59.

⁵³ CURSCHMANN, 49. jegyzetben *i. m.*, 34.

⁵⁴ Wolfgang BEHRINGER, *A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*, Bp., Corvina, 2010, 104.

zetet súlyosbította, hogy 1140 és 1146 között háború is dúlt a vidéken: a trieri érsek és a luxemburgi grófok fegyverrel akarták eldönteni vitáikat. Mindezek miatt az emberek nagy számban menekültek el lakóhelyeikről, és sokan később sem tértek vissza, hanem más, távolabbi területekre (köztük Magyarországra) költöztek. A 12. század második felére, végére Németalföld jelentős része „*terra pauper et sterilis*” lett, ezért nagyon sok család új egzisztencia reményében kelet felé vette az útját.⁵⁵ Nem véletlen, hogy Magyarország is a 12. század közepén jelentek meg nagyobb számban a nyugati telepesek. A németalföldi kivándorlás mértékét az is jól érzékelteti, hogy Európa széles térségeiben a virágzó középkortól a holland-flamand hospes jogokat vették alapul a telepítésekkor.⁵⁶ Az *Annales Egmundenses* leírása szerint 1183-ban az utrechti püspökségből és Holland grófságból ismét sokan vándoroltak el („*ut innumera multitudo famis angustia impellente propria colonia relicta, alias migraverit*”).⁵⁷

Az időjárás viszonyok mellett a paraszti birtokaprózódás is egyre nehezebb megélhetési körülményeket eredményezett, s a 12. század végére Flandria és Brabant térségében ez a folyamat már nagyon komoly arányokat öltött.⁵⁸ Németalföldön tehát, középkori viszonyok között, a 11. században már egyfajta túlnépesedés következett be, ezért ez a terület különösen érzékenyen reagált az időjárásra és annak következményeire. Az egzisztenciális problémákkal küszködők számának növekedése azt eredményezte, hogy nagyon sokan Európa más tájain kerestek maguk számára boldogulást. Közülük a 11–12. század folyamán nagy számban Magyarországra is eljöttek, hogy itt próbáljanak szerencsét. A Kárpát-medence természeti javainak bősége, földjének termékenysége, amelyről Freisingi Ottó is megemlékezett krónikájában („*tamquam paradisus Dei*”),⁵⁹ s az a megbecsülés, amellyel itt a betelepülőket fogadták, minden bizonnyal nagy vonzerőt gyakorolhatott Európa nyugati részein, mert a 11–12. század folyamán több hullámban is érkeztek innen betelepülők.⁶⁰ A 13. századtól azonban Németalföld népességfőlőslegét már egyre kisebb mértékben fogadta be a Kárpát-medence. A flamand, holland vagy éppen vallon kivándorlók a hajókkal sokkal jobban megközelíthető, rövidebb utazást igénylő keleti német kolonizációs területekre, köztük a Német Lovagrend által a Visztulától keletre elterülő porosz földeken alapított új, keresztény államba mentek.⁶¹

⁵⁵ Alfred HAVERKAMP, *Die Mosellande im 12. Jahrhundert – Motive zur Auswanderung?*, Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 4(1981), 21–39; CURSCHMANN, 49. jegyzetben *i. m.*, 67, 138–140.

⁵⁶ Werner RÖSENER, *Bauern im Mittelalter*, Münster, C. H. Beck, 1987, 231.

⁵⁷ *Annales Egmundenses* = *Monumenta Germaniae Historica* SS. XVI, Hrsg. Georg Heinrich PERTZ, Hannover, Impensis bibliopolii aulici Hahniani, 1859, 445–479, 469.

⁵⁸ Wilhelm ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur: Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Hamburg, Paul Parey, 1978, 47.

⁵⁹ Otto von FREISING, *Gesta Friderici I imperatoris* = *Monumenta Germaniae Historica* SS. XLVI, Hrsg. Georg WAITZ, Bernhard von SIMSON, Hannover, Impensis bibliopolii aulici Hahniani, 1912, 49.

⁶⁰ ZSOLDOS, 12. jegyzetben *i. m.*, 181.

⁶¹ PÓSÁN László, *A Német Lovagrend Poroszországban: A népesség és a településszerkezet változásai*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2015, 78, 90–95.; Henry S. LUCAS, *The Great European famine of 1315, 1316 and 1317*, Speculum, 5(1930), 343–377, 365.

Bárány Attila

*Zsigmond király és kísérete Németalföldön – németalföldiek Magyarországon**

Az 1378-as nyugati schisma új utat jelölt ki a hagyományos franciabarát Luxemburg-politikában. A Luxemburg-ház fokozatosan eltávolodott az avignoni pápa obedienciájához ragaszkodó Valois-orientációtól, és új partnereket keresett. A 15. század elején az Orléans-Armagnac antagonizmus nyomja rá a bélyegét nemcsak Franciaországra, hanem szinte egész Nyugat-Európára. Zsigmond igen jó kapcsolatot ápolt a burgundi hercegekkel, nem véletlenül hozott anyagi áldozatokat is a Nikápolynál fogságba eső Félelemnélküli János kiszabadítására. (E helyütt nem foglalkozom részletesen e témával, a váltságdíjról szóló – Velencét is érintő – tárgyalások áttekintése szétfeszítené a tanulmány terjedelmi kereteit.) A schisma megszüntetéséhez azonban együtt van szükség a francia orléans-i és burgundi pártra, emiatt a magyar király hosszú időn keresztül próbál közvetíteni és békét kieszközölni. A konstanzi zsinat időszakában azonban már mielőbb szükség lenne a francia *natio* támogatására az unió és a pápák letétele érdekében, s mivel Zsigmond úgy látja, ezt nem kaphatja meg az Armagnac-párttól, egyre inkább közeledik Burgundia felé. Az 1415-ös azincourt-i francia vereség után az egyre erőteljesebb, megmerevedett háborús propagandát folytató Armagnac-liga ellenében Zsigmond a zsinat céljai miatt is kénytelen a burgundiakhoz és az angolokhoz közeledni, még ha jelentős kérdésekben – Brabant és Luxemburg öröklése – ellentétes álláspontot foglalnak el. 1416-ban Zsigmond megkötö Angliával a canterbury-i szövetséget Franciaország ellenében, majd János burgundi herceg is leteszi neki a birodalmi területeiért a hűbéri esküt, s a következő évben szövetségre is lépnek Franciaország ellenében.

A Luxemburgok maguk is németalföldi birtokosok voltak, hiszen a 14. században a dinasztia bírta Luxemburg mellett Brabant és Limburg hercegségét is, a 15. században pedig a burgundi előretöréssel részben párhuzamosan, részben pedig azzal szemben próbálták megőrizni jogaikat, így maguk is alakítói voltak Németalföld történetének. Döntő fontosságot tulajdonítok a brabanti és a luxemburgi öröklés kérdésének, annak, hogy a két hercegség mit jelent, milyen helyet foglal el Zsigmond dinasztikus politikájában. Korábbi munkáimban több vonatkozásban végigtekintettem Zsigmond és Burgundia viszonyát, e helyütt most a burgundiak németalföldi tartományaival való összekötteté-

* A tanulmány az MTA-DE „Lendület” Magyarország a középkori Európában kutatócsoport (LP 2014–13/2014) keretében készült.

sekre helyezem a hangsúlyt, főként a flandriai grófságra és a flamand városokra. Amikor jelen munka a burgundi kontaktusokról szól, alapvetően németalföldi, flandriai, viszonyokat ért rajta. A burgundi uralom alatt álló Flandria és Brabant áll érdeklődésem homlokterében. Néhol azonban a jobb megértés kedvéért nem lehet elvonatkoztatni a teljes burgundi ház politikájától, ezért ki kell térnem a születőben lévő „burgundi állam” befolyási övezetére, az európai nagypolitikában elfoglalt szerepére.

A tanulmány körbejárja azokat a kapcsolatokat, amelyeket Zsigmond egyes németalföldi politikai szereplőkkel – Holland, Zeeland és Hennegau (Hainault vagy Hainaut) Wittelsbach házi grófjaival, Geldern és Jülich hercegeivel, az utrechti és a liège-i püspökökkel – ápolt.

Ugyancsak fel szeretném tární azokat az érintkezési pontokat, kontaktusokat, amelyek nem a nagypolitika színterén működtek. Magyarország és a németalföldi tartományok között, ha nem is beszélhetünk közvetlen, napi érintkezésekről, sokrétű kapcsolatok léteztek. Flamand lovagok százai vették fel a keresztet a török ellen és harcoltak Nikápoly-nál 1396-ban, a hadjáratot pedig a flandriai városok polgárai is finanszírozták. Egy-egy hercegség külön követséget is indított Zsigmondhoz; egy-egy város, ha szükséges volt, hitellel, élelemmel vagy hajókkal látta el a magyar uralkodót és kíséretét. Flamand vagy holland hajóácsok építettek hajókat Zsigmond számára; kanonoki stallumokat betöltő klerikusok és egyetemet végzett, teológiában és orvoslásban járatos magisterek érkeztek Magyarországra, többek között az óbudai egyetemre.

A 14. század végén a Luxemburgok összeütközésbe kerültek a – abban az időben még a Valois-házzal párhuzamos orientációt vivő – burgundiakkal Németalföldön. Az 1380-as évek elején Vencel, Brabant és Luxemburg hercege, Zsigmond nagybátyja ragadott fegyvert hercegségei védelmében. A hercegnek nem volt utóda, így már életében be akarta biztosítani saját familiája öröklését. (Lásd: *Dinasztikus tábla*.) Szerződést kötött unokaöccsével, Vencel cseh királlyal, miszerint hercegségeit az uralkodóra ruházza. Ezt Merész Fülöp burgundi herceg nem fogadta el, mondván Brabantnak – Vencel esetleges halála után – a második női ágon kell tovább öröklődnie. Vencel felesége, Brabanti Johanna az utolsó Leuveni házi brabanti herceg, III. János második leánya volt. A burgundiak jogigénye arra alapozódott, hogy Merész Fülöp hitvese, Flandriai (Dampierre) Margit III. János brabanti herceg negyedik leányától, Brabanti Johanna húgától, Margittól származott, azaz a feudális öröklési rend szerint Vencel neje élvezett előnyt. A burgundiak úgy kívánták, hogy Brabant Margit hercegnő és férje, II. Lajos flandriai gróf (Louis de Mâle) házasságából született gyermekük, Flandriai Margit kezével együtt a Burgundi-házra szálljon. Mi több, a burgundiak Luxemburgra is rá akarták tenni a kezüket, mondván, a herceg felesége révén annak rokonaira – Merész Fülöpre – száll.

Zsigmond nem kívánta, hogy a Burgundi-ház egyszerre szerezze meg a két igen jelentős hercegséget. A Valois-dinasztia-viszont már elkönnyvelte, hogy a területeket a burgundiak kaparintják meg, ezért akár fegyveresen is készek voltak azokat megvédeni. A hadi akciót a Luxemburgok Csehországból is támogatták, az azonban nem járt sikerrel. Vencel 1383-ban meghalt, özvegye, Brabanti Johanna pedig a burgundi öröklés tálján állott – igaz, Merész Fülöp fegyvereinek az árnyékában nem is tehetett mást. Brabant

a burgundiak befolyása alá került, de a Luxemburgi és Burgundia közötti konfliktus nem eszkalálódott. A nikápolyi keresztes hadjárat szervezésében Zsigmondnak szüksége volt mind a Valois-kra, mind a burgundiakra, így az öröklés egy időre lekerült a napirendről. A Luxemburgok időlegesen belementek abba, hogy Brabant Merész Fülöp fia, Burgundiai Antal kezén maradjon.

Luxemburgban ugyancsak a francia-burgundi hatalmi koncentráció ellen küzdött Zsigmond fivére, János görilitzi herceg is, aki a Luxemburg-házon belül Brabanti Venceltől örökölte az ősi hercegséget. 1383 után az a veszély fenyegetett, hogy Luxemburgot Merész Fülöp Brabanttal együtt bekebelezi. Zsigmond magyarországi lekötöttségét és Vencel tehetetlenségét kihasználva a burgundiak lassan befolyásuk alá vonták a tartományt. De amíg Zsigmond a nikápolyi vállalat okán szemet is hunyt efölött, Görnitz hercege nem mondott le róla, s harcolt ősi jussáért Franciaország ellen. Görnitz hercege 1396-os halálával a Luxemburgok minden Brabant és Luxemburgra vonatkozó jogigényüket János leányára, Erzsébetre ruházták. A Luxemburgok egy időre azonban visszavonulót fújtak, belementek egy házasságba a burgundiakkal, és hallgatólagosan elismerték, hogy Luxemburg (és Brabant is) egyelőre Erzsébet férjére, Félelemnélküli János herceg fivérére, Antalra szálljon (1407–1409).¹ A hercegnő gyámjaként azonban Zsigmond örködött azon, hogy a tartományok ne kerüljenek visszavonhatatlanul Burgundia uralma alá. Brabant és Luxemburg öröklésének ügye pedig legfeljebb csak a keresztes vállalat miatt csitult el, de várható volt, hogy Zsigmond egyszer majd aktivizálja magát, és harcba száll Görilitzi Erzsébet jogaiért.

Flandriaiak a nikápolyi csatában

Luxemburgi Zsigmond már az 1390-es évek első nagy – szerémségi, temesközi – oszmán betöréseit követően erőfeszítéseket tett, hogy felismertesse Európával a török előrenyomulás veszélyét. Hosszas szervezőmunkával egy soha nem látott, nagyívű *passagium generale*-t hozott létre, azzal a céllal, hogy megállítsák a valóban Európát is fenyegető oszmán hódítást. A király széleskörű diplomáciai akciót indított. Követei felkeresték a vállalkozás potenciális résztvevőit. Egy igazán jelentős haderő szükségeltett, amelyet a kereszténység tekintélyes és politikai hatalommal bíró alakjai – mint Merész Fülöp burgundi herceg – állítanak ki. 1394 után, az Orsovát és a Barcaságot ért támadás hatására Zsigmond újult erővel fordult a nyugati fejedelmekhez. 1395-ben a király két követe, Kanizsai Miklós tárnokmester és Szepesi János titkos kancellár, a Velencében korábban a magyar uralkodó képviselőivel egyeztető Rénier Pot és Guillaume de la Trémoille burgundi követekkel együtt kereste fel a hercegi udvart Dijonban és VI. Károlyt Párizsban.²

¹ 1407: házasság elismerése: *Zsigmondkori Oklevéltár*, összeállította MÁLYUSZ Elemér, BORSA Iván, C. TÓTH Norbert, NEUMANN Tibor, LAKATOS Bálint, Bp., MNL, 1951–2013 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II, Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52.) I–XII, (1387–1425), [a továbbiakban ZsO] II/2. 6247. sz. Gentben János burgundi és Antal brabanti herceg jóváhagyják a Vencellel kötött megállapodást.

² Május 17. és 19. között voltak Dijonban. Kenneth M. SETTON, *The Papacy and the Levant (1204–1571): The Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1976, I, 344.; Júliusban Párizsban: *Chronique du religieux de Saint-Denis*, éd. Louis-François BELLAGUET, Paris, Crapelet, 1839–1852, I–VI, II, 424.; Rázsó Gyula, *A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437)*, Hadtörténelmi

Merész Fülöppel Lyonban találkoztak.³ A következő évre nagy kereszties had felállításában egyeztek meg. A francia és a burgundi kontingenst nagy tekintéllyel bíró személyiségek képviselték, mint a francia hadsereg főparancsnoka, Philippe d'Artois, Eu grófja, vagy Burgundia örököse, Félelemnélküli János, Nevers grófja.

Az 1396 nyarán Magyarországra érkező nyugati lovagok száma nem volt csekély: 3 és 4 ezer nehézlvas közé tehető, kiegészülve többszáz, akár ezer főnyi íjással. Froissart ugyan 1000 lovagra teszi a teljes burgundi sereg létszámát,⁴ ami talán túlzás, tekintve, hogy a burgundi trónörökös maga 108 lovagot és 107 fegyvernököt vonultatott fel.⁵ Mindenesetre a források alapján arra következtethetünk, hogy a lovagseregből több száz nehézlvas és összesen akár 1000 íjász is származhatott Fülöp herceg leggazdagabb tartományából, Flandriából.

Az egykorú narratív forrásaink szólnak arról, hogy milyen vegyes összetételű volt a lovagsereg, mennyire különböző nemzetiségekből tevődött össze. Főként a német, németalföldi, francia, s azon belül is leginkább az észak-francia provenienciájú, Párizskörnyékéhez köthető, valamint a burgundi krónikák szinte mindegyike megemlíti a flamandok szereplését a nikápolyi hadjáratban. A felvonuló lovagság szinte teljes lajstromát megtalálhatjuk Boucicaut (Jean le Maingre) francia marsall életírásában.⁶ Ismeri a hadjárat jeles burgundi-flamand báróit a *Chronographia Regum Francorum*, a *Chronique du religieux de St. Denys*.⁷ Nagyszámú flamandról tud a *Corpus Chronicorum Flandriae*.⁸ Nevesíti a flamandokat a *Névtelen Flamand Krónika*, a *Relation de la Croisade de Nicopoli*, és a Jean Brandon-féle krónika.⁹ A *Berni Krónika*,¹⁰ a *Chronique de Valenciennes*¹¹ pedig a felvonuló nemzetek között külön helyen, önálló nemzetként sorolja fel őket. Mi több,

---

Közlemények, 20(1973), 403–444, 413. A követség igen precíz feldolgozását adja CSERNUS SÁNDOR, *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*, Bp., Osiris, 1999, 174–177.

³ 1395. máj. 8.: Alois BRAUNER, *Die Schlacht bei Nikopolis, 1396*, Breslau, Lindner, 1876, 14.; DELAVILLE LE ROULX, *La France en Orient au XIVe siècle: Expéditions du maréchal Boucicaut*, Paris, Écoles françaises d'Atène et de Rome, 1886, I–II, I, 231.

⁴ *Ceuvres de Froissart*, éd. KERVYN DE LETTENHOVE, I–XXV, Bruxelles, Devaux, 1870–1877, XV, 230.

⁵ BÁRÁNY ATTILA, *Nicopolis, battle of* = *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology*, ed. Clifford J. ROGERS, New York – Oxford, Oxford University Press, 2010, I–IV, III, 108–109.

⁶ *Le Livre des faits du mareschal de Boucicaut* = *Collection complète des mémoires relatifs à l'histoire de France*, éd. Claude-Bernard PETITOT, Paris, Foucault, 1819, I–VI, 445–446. Új, kritikai kiadás: *Le livre de faits du bon messire Jehan le Maingre, dit Bouciquaut, mareschal de France et gouverneur de Jennes*, éd. Denis LALANDE, Genève–Paris, Droz, 1985.

⁷ *Chronographia Regum Francorum*, éd. Henri MORANVILLÉ, Paris, Renouard, 1891–1897, I–III, III, 130.; *Chronique du religieux de Saint-Denys*, i. m., II, 429.

⁸ „grand nombre de gens d'armes ... de Flandre”: *Corpus Chronicorum Flandriae: Recueil des Chroniques de Flandre* = *Chroniques de Pays-Bas, de France, d'Angleterre, et de Tournai*, éd. Joseph Jean de SMET, Bruxelles, Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-arts de Belgique, Commission royale d'histoire, 1837, III, 294.

⁹ *Chronique anonyme de Flandre* = *Ceuvres de Froissart*, i. m., XV, 416; *Relation de la croisade de Nicopoli, par un serviteur de Gui de Blois* = *Ceuvres de Froissart*, i. m., XV, Appendix, 439–508; [JEAN BRANDON] *Chronique, 1360–1428: Res gestae ab MCCCLXXXIII ad annum MCCCVC auctore anonymo* = *Chroniques relatives à l'histoire de la Belgique sous la domination des ducs de Bourgogne*, éd. KERVYN DE LETTENHOVE, Bruxelles, Hayez, 1870, I–III, I, 207–254, 224.

¹⁰ „de Flamingis ... de aliis”: *La chronique de Berne* = *Ceuvres de Froissart*, i. m., XV, 410.

¹¹ „juvenum et nobilium de ... Flandria, Hannonia”: *Chronique de Valenciennes* = *Ceuvres de Froissart*, i. m., XV, 412.

a 15. századi bizánci Michaél Dukas még „Flandria királyáról” is tud, nyilván a Félélemnélküli herceget látván e személy mögött, sőt, egy helyütt az egész nyugati lovagsereget „flamandokként” aposztrofálja.¹²

A francia-burgundi egység összetétele a burgundi levéltári anyagban fennmaradt zsold- és egyéb (például váltságdíjfizetési) listák alapján jól kutatható. Gondos átvizsgálásuk révén az egyes lovagi kísérekben – még a Franciaországból érkező bárók kompániáiban is – találkozhatunk olyan németalföldiekkel, flamandokkal, hennegauiakkal, akik részt vettek a nikápolyi csatában.

Leginkább természetesen a Félélemnélküli János vezette burgundi-nevers-i egységben találhatunk németalföldieket. A gróf magával vitte apja, Merész Fülöp flandriai grófként kiállított kontingensét, de ezen kívül a nevers-i grófi, valamint a francia csapattestekben is szolgálhattak olyanok, burgundiak és franciák, Artois-béliek vagy pikárdiaiak, akiknek Flandriában vagy Hennegauban, esetleg Brabantban (is) volt birtokuk. Az ősi de Trémoille család a burgundiak kezén lévő területeken számos helyen volt birtokos, Németalföldön is. Közülük Guy, Sully bárója; Guillaume, Burgundia marsallja, valamint Philippe és Pierre vette fel a keresztet, utóbbi kettő életét is áldozta Krisztusért.¹³

A Nikápolynál szerepelt flandriai egység legnevesebb tagjait Louis de Mâle/Lodewijk van Male, Flandria grófjának igen számos törvénytelen gyermeke adta. Ők a burgundi herceg sógorai voltak, akiket apjuk nem kevés jövedelemmel látott el. Merész Fülöp hercegnek, ha Flandriában szót akart érteni a rendekkel, mindenképpen jó viszonyra kellett törekednie a hangadó „Fattyakkal”. Victor de Flandre, Louis le Haze de Flandre, Louis le Frison de Flandre, Jean Sans Terre de Flandre (‘Druickham’) és Renaud de Flandre mind Louis de Mâle törvénytelen fiai voltak, s illő módon a flamand kontingens élén harcoltak.¹⁴

A flamand kontingensben felsorakozott a flandriai arisztokrácia színe-java (például Jan III van Gruuthuse/Gruithuize en van der Aa; Jean de Cadzand/Jan van Caedsand, Flandria tengernagya; Jacques de Vienne; Philips van Lannoy; Jan és Olivier van Halewijn/Halluin; Louis le Maréchal; Jan és Clais Utenhove; Lodewijk van Zwevegem). A de Vienne-família egyes tagjai a francia királyi seregben betöltött tisztük miatt a francia

¹² Michael DUKAS, *Historia Byzantina, 1341–1462 = Patrologiae cursus completus...Series Graeca [Patrologia Graeca]* CLVII, ed. Jacques-Paul MIGNE, Paris, Imprimerie Catholique, 1866, 813–814.; BAÁN István, *A XIV–XVI. századi magyar történelem bizánci és koraiújkorai görög nyelvű forrásai*, Bp., Balassi, 2013, 332–333. Már az ütközetet megelőzően a velencei Signoria is úgy fogalmaz, hogy egy Szentföldről hazatérő „francia és flamand” nemesi csoport kiszabadítása ügyében jár el, feltehetően a flamand mögött a burgundi lovagokat értve. 1394: „aliquibus nobilibus Francigenis et Flamengis”: ZsO I, 3319. sz.; *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból: Acta extera Andegavensia*, szerk. WENZEL Gusztáv, I–III, Bp., MTA, 1874–1876, III, 465. sz.

¹³ „duo fratres de la Tremoelge, Guillelmus et Guydo ex Flandria”: BRANDON, *i. m.*, 224; Jean Juvenal des URSINS, *Histoire de Charles VI, roi de France = Choix de chroniques et memoires sur l’histoire de France*, éd. Jean BUCHON, Paris, Bureau de Panthéon Litteraire, 1838, I–IV, I, 398.; *Chronographia Regum Francorum*, *i. m.*, III, 130; *Chronique du religieux de Saint-Denys*, *i. m.*, II, 429; *Le Livre des faits du mareschal de Boucicaut*, *i. m.*, 445; Bertrand SCHNERB, *A francia–burgundi kontingens részvétele a nikápolyi hadjáratban*, Hadtörténelmi Közlemények, 111(1998)/3, 583–592, 591–592. Guy-ról még a 16. századi görög Manuél Malaxos (Pseudo-Dórotheos) is megemlékezik: *Történeti összefoglaló* = BAÁN, *i. m.*, 493, 500.

¹⁴ *Ceuvres de Froissart*, *i. m.*, XV, 394–395, 411.; *Chronique de Valenciennes = Œuvres de Froissart*, *i. m.*, XV, 412; SCHNERB, *i. m.*, 588. Jean de Vienne-ről több helyütt részletesen szól Manuél Malaxos: BAÁN, *i. m.*, 493, 500, 501.

egységben szolgáltak (Jean de Vienne, Longvy bárója, Roulans ura, Franciaország tenger-nagya; Guillaume de Vienne 'le Sage', Saint-Georges ura, Burgundia főkapitánya, Franciaország kamarása).¹⁵ A jómódú nemesség soraiból is sokan álltak János herceg zászlaja alá, mint például Jean/Jehan van Siffrenast/de Ciffreval, vagy; Gautier de Bauffremont, Vauvillars bárója, Ruppes ura). A brüggei polgárság ugyancsak képviseltette magát (Jan és Lodewijk Metten Eye).¹⁶

Artois, Pikárdia is olyan jeles nagybirtokosokkal volt jelen, mint természetesen a főparancsnok, a királyság connétable-ja, Philippe d'Artois, Jean de Hangest, Heugueville bárója; Jacques de Heill; Guillaume Quiéret, le Galois de Renty vagy Jacques, Mametz ura; Giuot de Tournai, valamint Robert de Cavrines Tournai-ból.¹⁷ A burgundi herceg befolyási övezetéhez tartozó, vele szövetséges Hennegau is küldött csapatokat, Wittelsbach Vilmos, Ostrevant grófja, a későbbi Holland és Hennegau grófja vezetésével.¹⁸

Fülöp herceg a flamand nemesek visszatértekor is „mélyen az erszényébe nyúlt”, és segítségére volt a kereszteseknek, anyagi veszteségeik és váltságdíjuk kifizetése miatt.¹⁹ A tetemes anyagi áldozaton túl, ahogyan az elesettek és a fogságba kerültek száma bizonyítja, a flamandok kivették a részüket a hadjáratból. Ezt a későbbiekben Félelemnélküli János herceg illően meg is hálálta, mindig is nagy tisztelettel viseltetett flamand lovagjai iránt. A nikápolyi flandriai mag a jövőben is nagy szerepet játszott politikájában. Katonai tanácsadói között fontos kört alkottak, akik túléltek a hadjáratot.²⁰

A nikápolyi hadjáraton részt vett burgundi sereg kiállítására költségeinek több mint háromnegyedét a Flandriára, jórészt a városokra kivetett adóból (*aide*) finanszírozták. Ehhez képest szinte eltörpül az az összeg, amivel a burgundi hercegség és grófság (Franche-Comté) és a herceg más franciaországi tartományai hozzájárultak a nemes célhoz: a flamandok által befizetett adók egyötödét sem érte el.²¹ Németalföldet közvetett módon is sújtotta a nikápolyi hadjárat, még évekkel annak lezárulta után is: az 1394–95-ben a keresztes célra kivetett adót gyakorlatilag 1398-ig minden évben beszedték a flamand városoktól. Az ütközet után a keresztes adó egyszerűen átalakult a török

¹⁵ Jean Juvenal des URSINS, *i. m.*, I, 398; BRANDON, *i. m.*, 224; *Chronique du religieux de Saint-Denys*, *i. m.*, II, 429; *Le Livre des faits du mareschal de Boucicaud*, *i. m.*, 445.

¹⁶ A teljes nemesi lista: Gillis van Waesberghe; Rogier van Campighem; Jean de Lembèque; Roland Hauweel; Roland le Bruwere; Louis d'Eyne; Jehan van Reingaerdsvliete; Hugo le Proost; Tristran de Messem/Massemen; Galois Utenzwane; Jean de Courtois; Jean de Versenare; Jorge de Douve; Le Leu/Luu de/van Hamme; Bertran de Br(o)uwere; Roland de Br(o)uwere; Jean de Bochor; Wautier le Busere; Alard de Beverhout; Jehan de Temseke; Jean du Més; Jacquot de Sunx: *Œuvres de Froissart*, *i. m.*, XV, 220–230, 394–398; Aziz Suryal ATYA, *The Crusade of Nicopolis*, London, Methuen, 1934. passim. ill. VI, Függelék, 144–146; DELAVILLE LE ROULX, *i. m.*, I, 239; II, n. VIII, XXII; Richard VAUGHAN, *Philip the Bold: The Formation of the Burgundian State*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1962, [Woodbridge, Boydell, 2002²] 66.

¹⁷ SCHNERB, *i. m.*, 586; 592; DELAVILLE LE ROULX, *i. m.*, II, n. VIII, XXII.; *Corpus Chronicorum Flandriae*, *i. m.*, III, 294.

¹⁸ *Œuvres de Froissart*, *i. m.*, XV, 226; DELAVILLE LE ROULX, *i. m.*, I, 241; *Chronique de Valenciennes = Œuvres de Froissart*, *i. m.*, XV, 412; BRANDON, *i. m.*, 224.

¹⁹ *Œuvres de Froissart*, *i. m.*, XV, 394–95; 411.; *Chronique de Valenciennes = Œuvres de Froissart*, *i. m.*, XV, 412; SCHNERB, *i. m.*, 588.

²⁰ SCHNERB, *i. m.*, 589.

²¹ VAUGHAN, *Philip the Bold... i. m.*, 63–64.

fogságba került János, nevers-i gróf tetemes váltságdíjának összegyűjtése céljából szedett járadékká. A városokra komoly terhet jelentett. (Aardenburgh, Aerschot, Alost, Antwerpen, Beveren, Brügge, Cruybeke, Dam, Douai, Exaerde, Grammont, Grevelingen, Kortrijk, Lille, Massemen, Mechelen, Monikereede, Nieuwport, Orchies, Ostende, Oudenaarde, Rupelmonde, Sotteghem, Yper(n), Yzendijke egyaránt fizette.)²² A városokon kívül a flandriai egyház sem mentesült a terhek alól, a káptalanokra (St. Omer, Tournai, Cambrai, Douai, Cassel, Lille) és a kolostorokra (pl. St. Bertin, Corbie) ugyanúgy kivetették.

A Luxemburgok és Németalföld az 1410-es években:

Burgundia és a konstanzi zsinat

Zsigmond szeme előtt az egyházi unió megteremtése lebegett. A zsinat sikeréhez szüksége volt arra is, hogy a Százéves Háborúban békét közvetítsen a felek között. A ligaküzdelemben belebonyolódó Franciaországban is békét akart létrehozni az Orléans-Armagnac liga, illetve a burgundiak között.²³

1414-ben még úgy tűnt, kibékíthetetlen ellentétek állítják szembe Zsigmondot a burgundi herceggel. Zsigmondnak nem volt ínyére, hogy a születőben lévő burgundi állam birodalmi hűbéren bírt területeket is be kíván építeni „impériumába”. Félelemnélküli János németalföldi előretörése s nem titkolt vágya egy önálló állam létrehozásáról Zsigmond terveit is veszélyeztette. Németalföldön például a burgundi előretöréssel szemben a Holland, Zeeland és Hennegau grófságait megszerző Wittelsbach-házat támogatta.²⁴ A fő gócpont újfent Brabant és Luxemburg lett. Zsigmond, mivel immár nem kellett számítania a török elleni harcban a burgundiakra, nem volt „elnéző” a burgundi befolyás növekedésével, s nem volt hajlandó elismerni Burgundi Antalnak az öröklését Brabantban, s azt sem, hogy Antal önhatalmúlag annektálta Luxemburgot. A király 1412-ben megtiltotta, hogy Luxemburg rendjei hűséget fogadjanak Antalnak.²⁵ 1414-ben pedig Antal – miután kudarcba fulladt tárgyalásai Zsigmonddal – lezárta a koronázására ügyekvő uralkodó előtt az Aachenbe vezető utat.²⁶

Félelemnélküli János érezte az elszigetelődés veszélyét, ezért közeledett Zsigmond felé. 1415 márciusában azzal az ajánlattal fordult a királyhoz, hogy „nagy segítséget” kap tőle, „ha a francia királlyal és a hercegekkel viszályát elsimítja”: felajánlotta a burgundi párti francia prelátusok zsinati „szolgálatait”, ha Zsigmond az egyre inkább előretörő

²² DELAVILLE LE ROULX, *i. m.*, I, 239; II, n. V, XVII.

²³ ZsO II/1, 1319. sz.; 1408. nov.: ZsO II/2, 6448. sz.; 1412. júl. 11.: ZsO III, 2421. sz.

²⁴ Martin KINTZINGER, *Westbindungen im spätmittelalterlichen Europa: Auswärtige Politik zwischen dem Reich, Frankreich, Burgund und England in der Regierungszeit Kaiser Sigmunds*, Stuttgart, Thorbecke, 2000, 58–66.

²⁵ 1412. ápr. 8.: *Regesta Imperii*, XI, *Die Urkunden Kaiser Sigmunds (1410–1437)*, Hrsg. Wilhelm ALTMANN, Innsbruck, Wagnerschen Universitäts Buchhandlung, 1896–1900, 1–2, [a továbbiakban RI] XI/1, n. 212; Richard VAUGHAN, *John the Fearless: The Growth of Burgundian Power*, London, 1966, [Woodbridge, Boydell, 2002²] 252.

²⁶ RI XI/1, n. 1148a.; *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*, ford. SKORKA Renáta, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2008 [A továbbiakban *Windecke emlékirata*. Az idézetek Skorka Renáta fordításai] 57. fejt., 53.

Armagnac-okkal szemben támogatja.²⁷ 1415 nyarán János fel is kereste Zsigmondot Konstanzban.²⁸ Mi több, Antal brabanti herceg is a megegyezés mellett tette le a voksát: követői felkeresték Zsigmondot Konstanzban és Narbonne-ban 1415 folyamán.²⁹

1415 végén azonban az azincourt-i csata homlokegyenest felforgatta a politikai konstellációt. Brabanti Antal, a burgundi herceg fivére elesett, ami Brabant és Luxemburg kérdésében lecsillapította az indulatokat, és elhárította az utolsó akadályokat is Zsigmond és Félelemnélküli János megegyezése elől. Bár Zsigmond nem járult hozzá, hogy IV. János, Antal fia örökölje Brabantot, a kérdést „jegelték”, hiszen az örökös kiskorú volt, s a hűbérbe való iktatása még odébb volt – a felek pedig felülemelkedtek rajta.³⁰ Ebbe azért is mentek bele, mert Burgundia, a zsinati reformer híveivel, egyre inkább értékesebb szövetségesnek tűnt, mint az orléans-i liga, s Zsigmond politikai platformjához közelebb állt.

Párizsban, Azincourt után, Armagnac grófja kezébe került a kormányrúd, aki a konzervatív orléans-i politikát folytatta, és az utolsó csepp vérig harcolni kívánt az angolok ellen.³¹ Zsigmond 1416-os párizsi békeközvetítése kudarcba fulladt, egyetlen reménye abban maradt, hogy Angliába megy, s V. Henriket bírja békére.³² A király mást nem tehetett, mint tovább közeledett a francia *natio*-n belül nagy befolyáshoz jutó Félelemnélküli Jánoshoz. János herceg üzent a királynak, hogy a kiegyezés első momentumaként letenné a hűbéri esküt Franche-Comté-ért és Alost grófságáért.³³ A király még Párizsban magához hívatta Kanizsai Jánost és Cillei Hermannt, s utasította őket, hogy a burgundi herceghez utazzanak – *per terras et dominia ducis Burgundiae* – és tárgyaljanak egy tervezett találkozóóról.³⁴ Az év folyamán további követeket is útnak indított János herceghez, az okból, hogy kérje, Burgundia küldjön előre követeket Londonba, továbbá tudtára adja a Félelemnélkülinek, hogy Angliából távozta után személyes találkozóóra várja Calais-be, ahol rendezhetik együttműködésük feltételeit. Magyar adománylevelek említenek burgundiai küldetéseket, amelyek erre az évre tehetőek. Ekkoriban a herceg a burgundiak németalföldi területein tartózkodott, döntően Lille-ben, ahol valószínűleg fogadta a magyar követeket. Egyesek már az év elején teljesítettek szolgálatot, mások – mint Szirmai György és Leszteméri Imre – a calais-i találkozót készítették.³⁵ Rozgonyi

²⁷ 1415. márc. 30.: ZsO V, 432. sz. További tárgyalások tavasszal: RI XI/1, n. 1548a.

²⁸ 1415. júl. 26.: ZsO V, 900. sz.

²⁹ RI XI/1, n. 1548a, 1554a, 1555, 1558, 1890e, 1890f, 1890g, 1890h.

³⁰ VAUGHAN, *John the Fearless...*, i. m., 256.

³¹ CSERNUS Sándor, *Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról = Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*, szerk. KOSZTA László, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1995, 103–141, 120, 130.

³² CSERNUS, *Francia források...*, i. m., 135; Jörg K. HOENSCH, *Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1437*, München, C. H. Beck, 1996, 229–231.

³³ *Chronique d'Enguerrand de Monstrelet*, éd. L. DOUËT-D'ARCO, Paris, Renouard, 1857–62, I–VI, III, 166; CSERNUS, *Francia források...*, i. m., 125.

³⁴ RI XI/1, n. 1945; ZsO V, 1728. sz.

³⁵ Leszteméri: Strassburg: 1418. jún. 25.: ZsO VI, 2088. sz.; Szirmai: Konstanz: 1417. jún. 27.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban DL] 67 416.; ZsO VI, 610. sz.; BOROVSKY Samu, *A Szirmai család címeres levele*, Turul, 17(1899), 71–72, 72; VARJU Elemér, *Középkori*

István is járt Burgundiában, valamint Brabantban, lehetséges, hogy ő is még az 1416. októberi calais-i találkozó előtt.³⁶ (Igaz, útjára az év első fele a valószínűbb.)³⁷ Lehetséges az is, Rozgonyi valamikor, még az előtt, hogy 1415-ben Aragóniába távozott volna a királlyal, Burgundi Antallal is találkozott „in Brabantie”.

Zsigmond és Hollandi Vilmos.

A király Hollandban, Zeelandban és Geldernben

Az egyik alapvető kérdésünk Zsigmond és Wittelsbach (II. [VI.]) Vilmos straubingi bajor herceg, Holland, Zeeland és Hennenagu grófjának viszonya, döntően az 1416. év nyarától, amikor a gróf csatlakozott a királyhoz és V. Henrik angol uralkodóhoz, és részt vett azoknak az augusztus közepi canterbury-i szövetséget megelőző tárgyalásain.³⁸

1416-ban megnövekedett a Wittelsbachok stratégiai szerepe Németalföldön. Vilmos gróf lehetett a Luxemburgok támasza a brabanti és a luxemburgi kérdés rendezésében is.³⁹ A király németalföldi politikájában is igénybe vette Vilmos segítségét, például a gelderni, a jülich-bergi herceggel, a kölni érsekkel és a liège-i püspökkel való kapcsolataiban.⁴⁰

Angliába érve Zsigmond még 1416 májusa-júniusa folyamán sem csüggedt és tárgyalta az angol-francia fegyverszünetről. A francia vezetés is több felhívást intézett hozzá, hogy maradjon meg a békeközvetítés talaján.⁴¹ 1416. május végén érkezett Angliába Wittelsbach Vilmos, mint Zsigmond mellett egy újabb *tanti boni mediator*.⁴² A hollandi gróf a király határozott hívására érkezett.⁴³ Már tavasszal, Párizsban számított arra, a herceg majd Angliában csatlakozik hozzá.⁴⁴ Windecke német krónikás szerint maga a király „küldetett” hozzá, „kérve, hogy keresse fel”, mi több, mikor megérkezett, „elé akart lovagolni”, a herceg pedig egyből Zsigmond „szálláshelyére lovagolt”.⁴⁵ Zsigmondhoz

---

czímeradományainkról, Turul, 17(1899), 72–74, 73. Szirmai másik adománylevele nem említi Burgundiát. Konstanz, 1416. júl. 22.: DL 67 420.; ZsO VI, 712. sz.

³⁶ Zsigmond: Temesvár, 1436. ápr. 10.: DL 12 897.; Erzsébet királyné: Buda, 1438. ápr. 2.: DL 13 170.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, ed. Georgius FEJÉR, I–XI/1–43, Buda, Regiae Universitatis Ungaricae, 1829–1844, [a továbbiakban FEJÉR, CD] XI, 148.

³⁷ Aachen: 1416. dec. 13.: ZsO V, 2505. sz. relatio.; Konstanz: 1417. február 24-én.: ZsO VI, 153–154. sz. relatio.

³⁸ Vilmos Angliában május 28-tól: RI XI/1, n. 1958.

³⁹ J. H. WYLIE, W. T. WAUGH, *The Reign of Henry the Fifth*, I–III, Cambridge, Cambridge University Press, 1914–29, III, 13.

⁴⁰ „Flandrie, Hallandrie, Brabantie et Gelrie ducatum”-beli követjárások: Donauwörth: 1418. szept. 29.: ZsO VI, 2378. sz. A Wittelsbachok németalföldi uralmáról lásd Laetitia BOEHM, *Das Haus Wittelsbach in den Niederlanden*, Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte, 44(1981), 93–130.

⁴¹ British Library, London, Additional MS 19979, ff. 24v–29r.

⁴² Joseph CARO, *Aus der Kanzlei Sigismunds*, Archiv für Österreichische Geschichte, 9(1879), 97–141. n. 36., 99.; KINTZINGER, *i. m.*, 98.; Arnd REITEMEIER, *Außenpolitik im Spätmittelalter: Die diplomatischen Beziehungen zwischen dem Reich und England, 1377–1422*, Paderborn, Schöningh, 1999, 287.; WYLIE, WAUGH, *i. m.*, III, 14–15.

⁴³ REITEMEIER, *i. m.*, 284.

⁴⁴ KINTZINGER, *i. m.*, 94.; Wilhelm BAUM, *Kaiser Sigismund: Konstanz, Hus und Türkenkriege*, Graz, Styria, 1993, 134.

⁴⁵ 1416. máj. 28.: *Windecke emlékirata, i. m.*, 73. fej., 63–64.

fűződő szoros kapcsolatát jelzi, hogy a király westminsteri szállásától nem messze, az ely-i püspök holborni udvarházában szállásolták el.⁴⁶

Zsigmond azért is bízott még mindig a hollandi gróf közvetítésében, mert az ő szavára adott az orléans-i párt is. Vilmos maga mind armagnac, mind burgundi kapcsolatokkal is bír: felesége, Burgundi Margit Merész Fülöp leánya volt. János touraine-i herceg, a francia trónörökös Vilmos leányát jegyezte el.⁴⁷ A gróf unokabátyja, VII. Szakállas Lajos ingolstadtai bajor herceg a francia belpolitikában fontos szerepet játszott: ő volt a királyné, Bajor Izabella fivére, Anne de Bourbonnal kötött házassága révén pedig a Capet-Valois-házba is bejutott. 1416-ban rábízták a *dauphin* nevelését, akit viszont Vilmos hennegauai kastélyába, Le Quesnoy-ba vittek, így gyakorlatilag a hollandi gróf szárnyai alatt nőtt fel. Vilmos – Zsigmonddal feltehetően egyetértésben – angliai útja előtt találkozóra hívta Félelemnélküli Jánost zeelandi birtokára, Biervlietbe.⁴⁸

A felek azt várták, a gróf csatlakozásával oldódni fog a háborús feszültség. Vilmos javaslatával Zsigmond egy újabb fegyverszüneti tervet is kidolgozott. Azt az ajánlatot tette, hogy a franciák által blokád alá vett Harfleur vegyék „nemzetközi” ellenőrzés alá, Zsigmond és a Wittelsbachok, Holland grófja és az ingolstadtai bajor herceg, Lajos kezességvállalásával.⁴⁹ Felcsillant a megegyezés esélye, úgy tűnt, talán a Wittelsbachok és Bajor Izabella királyné tekintélyét latba vetve az orléans-iak beleegyeznek Harfleur ostromának feladásába, és fegyverszünetet kötnek. Zsigmond június elején egy kissé optimistábban nyilatkozott. A zsinatnak reményét fejezte ki, hogy „most már, hogy Vilmos bajor herceg megérkezett, a tárgyalások hamarosan befejeződnek”.⁵⁰ Két nap múltán megerősítette, „Hollandia grófja megérkezésével a francia és angol királyok ügyében folytatott tárgyalásai két nap alatt befejeződnek”.⁵¹

Mindenesetre Hollandi Vilmos jelenléte kimozdította a holtpontról a fegyverszüneti tárgyalásokat. Jelenléte erősítette az eddig egy szál magában küzdő Zsigmond békepártját, és egy olyan alternatívát kínált a franciáknak, hogy a kompromisszumra képtelen Armagnac-kormányzat megkerülésével is keressék a megegyezés lehetőségét. Vilmos segítségével Zsigmond király a Towerben raboskodó Orléans-i Károly közbenjárására apelált, de ő visszautasította azt.⁵² Mindazonáltal, Zsigmond még egy utolsó kísérletet tett, hogy rábírra a franciákat a fegyverszünetre: bízva abban, hogy Vilmos bajor herceg majd behatással lesz az Armagnacokra, és felhagynak a harci cselekedetekkel, még utoljára egy követséget indított Párizsba VI. Károlyhoz – Garai Miklós részvételével.⁵³

⁴⁶ C. T. ALLMAND, *Henry V*, New Haven–London, Yale University Press, 1997, 106.

⁴⁷ Erősítette a Wittelsbach-Luxemburg szövetséget az is, hogy Vencel cseh király felesége, Bajor Zsófia II. János landshut-müncheni bajor herceg leánya volt, aki férje mellett fontos szerepet játszott a csehországi Luxemburg-politikában.

⁴⁸ 1416. feb. 29.: VAUGHAN, *John the Fearless...*, i. m., 212.

⁴⁹ Thomas RYMER, *Foedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae*, London, 1704–35, I–XX, IX, 362–363; REITEMEIER, i. m., 286; WYLLIE, WAUGH, i. m., III, 15.

⁵⁰ Westminster, 1416. jún. 2.: ZsO V, 1946. sz.

⁵¹ Konstanz, 1416. jún. 29.: ZsO V, 2067. sz.

⁵² *Gesta Henrici Quinti*, ed. Francis TAYLOR, J. S. ROSKELL, Oxford, Oxford University Press, 1975, 140.

⁵³ 1416. jún. 28.: RYMER, *Foedera*, i. m., IX, 365; ZsO V, 2280. sz.

A követséget VI. Károly 1416 júliusában fogadta Beauvais-ban.⁵⁴ Mintha csoda történt volna: a király beleegyezett abba, hogy Franciaország egy békekonferencián részt vegyen, és vállalta, hogy beszünteti a fegyveres cselekményeket.⁵⁵ Az Armagnac-kormányzat viszont homlokegyenest máshogy viselkedett. A szövetséges genovai flottával megtámadták az angol szárazföldet.⁵⁶ A harfleuri rendezési tervet így az angol fél sem fogadta el.

Zsigmond előrelátóan a francia elutasítással is számolt, ezért megbízta Garait, hogy a burgundiak birtokára, Lille-be utazzon előre, hogy a calais-i tárgyalások tervezett részleteit terjessze a herceg elé. Az is a „nagy gróf” feladata lett, hogy továbbmenve Konstanzba a király új – angol-burgundi – szövetségének a híret terjessze a zsinaton.⁵⁷

Zsigmond egyre inkább belenyugodott abba, hogy céljai érdekében az angol-burgundi oldalra kell állnia. Augusztus elején panaszosan arról tájékoztatta Vilmos bajor herceget, hogy a tárgyalások végérvényesen megszakadtak, pedig „azok sikere érdekében feleségét, leányát és Magyarországot mintegy a pusztában hagyta”.⁵⁸ Augusztus 15-én pedig aláírta Angliával a franciaellenes canterbury-i szövetséget.⁵⁹ Néhány héttel később Calais-ban a király és V. Henrik megállapodott a burgundiakkal, Félelemnélküli János pedig letette a hűbéri esküt a kérdéses birodalmi hűbérekért.⁶⁰ Zsigmond közvetítésével a herceg is elismerte Lancaster Henrik jogát a Capet-k trónjára, és megesküdött, hogy „mindent megtesz, hogy [Henrik] megszerezze az őt megillető jogokat” Franciaországban.⁶¹

Zsigmond és Félelemnélküli János ezen túl is közeledett egymás felé Calais-ban. A király további tárgyalásokat helyezett kilátásba a herceggel: kijelentette, hogy „a herceg országain át” [utazik], s „újtát Luxemburgon át veszi Konstanzba”.⁶² A dolog pikantériája, hogy Zsigmond végül is mégsem a burgundi területeken át utazott a zsinat színhelyére. Felmerült a történetírásban, hogy a király Calais-ból Flandrián, Brüggen, Genten és Antwerpenen át utazott tovább. Szeptember elején még úgy fogalmazott, Luxemburgon át megy Konstanzba – s ez akár a szárazföldi utat is jelenthette volna.⁶³ A forrásokból úgy tűnik, mintha tudatosan került volna, hogy burgundi területre tegye a lábát. Windecke sem mondja, hogy szárazföldi úton tért volna vissza: „Seelandba utazott, onnan pedig

⁵⁴ Max LENZ, *König Sigismund und Heinrich der Fünfte von England: Ein Beitrag zur Geschichte der Zeit des Constanzer Concils*, Berlin, Reimer, 1874, 100.

⁵⁵ WYLIE, WAUGH, *i. m.*, III, 17.

⁵⁶ *Henrici Quinti, Angliae Regis, Gesta cum Chronica Neustriae, Gallicae ab anno MCCCCXIV ad MCCCCXXII*, ed. Benjamin WILLIAMS, London, English Historical Society, 1850, 79.; WYLIE, WAUGH, *i. m.*, II, 350–353; REITEMEIER, *i. m.*, 288.

⁵⁷ 1416. szept. 8.: ZsO V, 2280. sz.; 1416. okt. 9.: ZsO V, 2351. sz.

⁵⁸ 1416. aug. 13–15.: ZsO V, 2204. sz.

⁵⁹ *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigismund*, Hrsg. Dietrich KELLER, München–Gotha, Die Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1878–1887 (Deutsche Reichstagsakten, Ältere Reihe, 1376–1486) [a továbbiakban DRTA] VII–IX, VII, n. 224.; RYMER, *Foedera, i. m.*, IX, 377–381.; Gerald SCHWEDLER, *Herrscherreflexen des Spätmittelalters: Formen – Rituale – Wirkungen*, Ostfildern, Thorbecke, 2008, 125–130; KINTZINGER, *i. m.*, 96–107; REITEMEIER, *i. m.*, 291–297.

⁶⁰ KINTZINGER, *i. m.*, 135.

⁶¹ MONSTRELET, *i. m.*, III, 166; BAUM, *i. m.*, 137; SCHWEDLER, *i. m.*, 213–17.

⁶² 1416. szept. 8.: ZsO VI, 2271. sz.

⁶³ *Uo.*

Hollandon át a Rajna mentén Nimwegenig”.⁶⁴ „Igen nagy gondot okozott neki, hogy innen [Calais-ból] miként folytassa útját Seeland felé”.⁶⁵ A szárazföldi út fel sem merült, azt az uralkodó mindenféleképpen el akarta kerülni. Hajókat akart igénybe venni, hogy a part mentén Dordrechtbe menjen.⁶⁶ Már a calais-i találkozó elején kifejezte óhaját, hogy rövid úton, a Rajnán kíván Konstanzba menni.⁶⁷ Bármi áron hajlandó volt kerülni vállalni. Calais-ból nagy kitérőt jelentett a tengeri Dordrecht, majd a rajnai-waal folyami út Nijmegen felé, sokkal egyszerűbben is eljuthatott volna Konstanzba, még úgy is, ha nyilvánvalóan el akarta kerülni a francia felségterületeket: St. Quentin és Reims felé vezetett a legrövidebb út Konstanz felé. Egyszerűbb lett volna a Lille–Tournai–Mons–Namur–Dinant útvonal, de ez burgundi felségterületén át vezetett.

Ha Zsigmond a francia (St. Quentin és Reims), felségterületeket el akarta kerülni, vagy ha mindenféleképp útba óhajtotta volna ejteni Luxemburgot, akkor is egyszerűbb lett volna a Lille–Tournai–Mons–Namur–Dinant útvonal – de nem igazán kívánt burgundi területen keresztül haladni. Egy másik útvonal – Észak-Brabantban, például Bredán vagy Den Boschon át – is a burgundiak földjén keresztül haladt, így az sem jöhetett szóba. Ezért dönthetett a király a tengeri és a folyami út mellett.

Windecke járhat közel az igazsághoz: szerinte Zsigmond „nem bízott eléggé ahhoz” a burgundi hercegekben, hogy „országán átlovagoljon”, ezért „a brüggeieket, a gentieket és az antwerpenieket kérte, hogy biztosítsanak kíséretet számára”.⁶⁸ Azonban hiába kért hajókat Brüggettől, Antwerpentől és Genttől, a herceg nem engedte, hogy a flandriai városok a királynak „védelmet biztosítsanak”, mivel „ő tekinthető Flandria urának, ezért az őt illeti meg”. Így a királynak máshonnan kellett hajókat szereznie. Zsigmondnak azonban nem fűlött a foga hozzá – a calais-i találkozó minden „testvériessége” ellenére – hogy túlságosan lekötölte magát a burgundi hercegnek és kiszolgáltassa magát a diplomácia minden csínját-bínját mesterien űző Félelemnélkülinek. Zsigmond a burgundiakkal való „összeborulása” mellett is meg kívánta őrizni saját függetlenségét. Az angol király ugyan négy hajóval sietett Zsigmond segítségére, de a király azt sem akarta, hogy túlságosan az angoloknak kötelezze el magát, és erre sem tartott igényt. Nem osztjuk azt a vélekedést, hogy a király nem kapott hajókat Hollandi Vilmostól nézeteltérésük miatt⁶⁹ – ezt még Windecke sem állítja. Calais-ban a flamandoktól nem volt képes hajókat szerezni, az angolok biztosította mennyiség pedig kevés volt, ezért a Wittelsbach herceg volt az egyedüli, aki a kíséret szállítását meg tudta oldani és tengerjárókat tudott biztosítani.⁷⁰ A király maga rendelt bérelt hajókat Hollandból, s azok érte jöttek a Dordrechtből.⁷¹

⁶⁴ Windecke emlékirata, i. m., 74. fejt., 64.

⁶⁵ Windecke emlékirata, i. m., 71. fejt., 78.

⁶⁶ 1416. okt. 24.: RI XI/1, n. 1987b.; Joseph CARO, *Das Bündnis von Canterbury: Eine Episode aus der Geschichte des Constanzer Concils*, Gotha, Perthes, 1880, 75.

⁶⁷ 1416. okt. 1.: DRTA VII, n. 196.; 1416. okt. 10.: DRTA VII, n. 207.

⁶⁸ Windecke emlékirata, i. m., 78. fejt., 71.

⁶⁹ WYLIE, WAUGH, i. m., III, 30.; Josef ASCHBACH, *Geschichte Kaiser Sigmunds*, Hamburg, Perthes, 1838–45, I–IV, II, 165.

⁷⁰ *Gesta Henrici Quinti*, 104.

⁷¹ WYLIE, WAUGH, i. m., III, 17.

Elképzelhető, hogy az erre felvett kölcsönt fedezték a későbbiekben Windecke azon brüggei ügyletei, amelyeken az angol királytól kapott kincseket vetette zálogba Flandriában.⁷² A vert pénzen és a drágaköveken kívül csak a krónikás által nevesített aranytárgyak 78 márkát nyomtak, amelyekért 18 ezer aranyat kapott a brüggeiektől. Ez nagy összeg volt, de egy több száz fős kíséret tengeri behajózására szükség is volt pénzre. Kelltt is természetesen biztosíték: Windecke a brüggei polgároknak ígéretet tett, hogy nem hagyja el a városukat, amíg a király vissza nem fizeti a tizennyolcezer koronát. „Teljes tizenhét héten át” ott kellett maradnia.⁷³ (Ezen kívül a Flandriában tartózkodó Lübeck kereskedőitől is vett fel a király további hitelt.⁷⁴) Zsigmond sem angol hajókra nem szándékozott hagyatkozni, sem flamand területen át nem akart utazni: nem kívánt sem János herceg, sem Henrik király hálójába kerülni. Windecke kiválóan érzékelteti, hogy kisebb hajókon utazott, a németalföldi mélyföld partjai mentén, hogy a nagyobb angol vagy burgundi-flamand hajók esetlegesen nem kívánt „vendégszeretetétől” mentesüljön, hiszen azok így a sekélyebb vizeken nem férhettek a közelébe. „Mindkét félnek igen nagy hatalma volt a tengeren”, s el akarta kerülni, hogy azok „gazságot eszeljenek” ki ellene.⁷⁵ Ez magyarázhatja, hogy a calais-i kongresszus lezárulta – október 24. – után viszonylag sok időt vett igénybe, a míg Dordrechtbe ért (november 5.).

A király hálás volt a dordrechtieknek. Amikor Windecke kiváltotta az angol királytól kapott kincseit a brüggei uzorásoktól, a dordrechtli polgárok Miasszonyunk Testvérületét Zsigmond rendelkezésére megajándékozta egy „színarany Mária-képpel”, amit az uralkodó „akkor ígért oda, amikor Dordrechtben járván tagja lett a testvérületnek”. Ezt feltehetően a Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk Mária-kápolnájában helyezték el.⁷⁶ A király valóban különleges hálával gondolt a dordrechtli hajósokra, hiszen maga is belépett a polgári testvériségbe.

Nézetünk szerint a kitérőt az indokolhatta, hogy Zsigmond a hollandi gróft és a gelderni herceget fel akarta keresni, mivel velük további céljai voltak. Windecke beállítása itt szerintünk nem tükrözi a valóságot. A krónikás szerint Vilmos megorrolt a királyra, mert nem volt hajlandó beleegyezni, hogy egyetlen leánya, Jakoba örökölje hűbértartományait, s Zsigmond Angliában nem is ruházta rá azokat. A krónikás már Angliában konfliktust vél felfedezni a gróf és a király között. Úgy látta, Vilmos cserbenhagyta Zsigmondot: „ígéretet tett, hogy hajóit a tengeri átkeléshez a király rendelkezésére bocsátja, ... csakhogy ... búcsú nélkül Holland felé vette az irányt ... egyetlen hajóját sem hagyta hátra”.⁷⁷ Windecke szerint a gróf és Zsigmond viszállya tovább húzódott: azt írja, hogy Vilmos nem is találkozott a királlyal annak németalföldi útja során. Helyette „a burgun-

⁷² Windecke emlékirata, i. m., 79. fejt., 72–73.

⁷³ Windecke emlékirata, i. m., 80. fejt., 72.

⁷⁴ Windecke emlékirata, i. m., 80. fejt., 72.

⁷⁵ Windecke emlékirata, i. m., 78. fejt., 71.

⁷⁶ Windecke emlékirata, i. m., 80. fejt., 73.

⁷⁷ Windecke emlékirata, i. m., 73. fejt., 64. Zsigmond számított a herceg 24 hajójára a visszaútra: Joachim SCHNEIDER, *Herrschererinnerung und symbolische Kommunikation am Hof König Sigismunds: Das Zeugnis der Chronik des Eberhard Windeck = Kaiser Sigismund (1368–1437): Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen*, Hrsg. Karel HRUZA, Alexandra KAAR, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2012, 435; REITEMEIER, i. m., 288.

di herceghez lovagolt, így bújt ki a római király fogadása alól”.⁷⁸ Szerintünk Windecke nem látta jól az eseményeket: Vilmos nemhogy kibújt a találkozás elől, hanem három héten át együtt tárgyalt Zsigmonddal. Véleményünk szerint a gróf a király tudtával kelt át a kontinensre, június 21-én, a Zsigmond és V. Henrik megbízásával Párizsba induló követséggel párhuzamosan. Nem hagyta ott „csak úgy” Angliát. Biztonságban akart visszatérni a kontinensre, mielőtt a franciák bevetik a La Manche-csatornán állomásozó szövetséges genovai flottájukat. Az első mozgósítás hírére Vilmos biztonságba helyezte a flottáját.⁷⁹ Ellentmond Windecke beállításának az is, hogy Zsigmond a herceggel egyetértésben bízta meg a VI. Károlyhoz induló Garai-követséget, sőt, a franciákhoz indítandó angol követeknek is közösen adtak meghatalmazást,⁸⁰ valamint az is, hogy Zsigmond többször, még augusztusban is levélben tájékoztatta a gróft az V. Henrikkel való tárgyalások, valamint a franciákkal való viszony alakulásáról.⁸¹ Sőt, a július végi, franciaországi tárgyalások is azzal a feltétellel zajlottak, hogy Harfleur-t VI. Károly adja át ideiglenesen Zsigmond és Vilmos közös kezelésébe,⁸² illetve a további békekonferenciát is majd a király és a gróf elnöklete alatt fogják megtartani.⁸³ A francia királyhoz intézett békejavaslat cikkelyeit is közösen fogalmazták meg.⁸⁴ Vilmos nem viharzott el, de nem is mehetett vissza Zsigmondhoz, hiszen a király augusztus derekán írt neki levelet! Feltehetően Hollandban tartózkodott. Mindezek után *találkozott* Zsigmonddal Dordrechtben. (Igaz, Altmann szerint Nijmegenben, de ez nem zárja ki azt, hogy esetleg Dordrecht után csatlakozott a kísérethez, és onnan együtt mentek a következő állomásig.⁸⁵)

Annyiban igaza lehet Windeckének, hogy Zsigmond és Vilmos gróf viszonya nem volt felhőtlen: Angliában a király valóban visszautasította, hogy Jakoba örökölje Hollandot, Hennegaut és Zeelandot. Helyette Jánost, liège-i püspököt, a hollandi gróf fivérét favorizálta, akit viszont Vilmos nem látott volna szívesen örököséként.⁸⁶ A Lancasterek viszont sokkal inkább Jánost látták volna szívesen Holland grófjaként, s erről Zsigmondot is tudósították.⁸⁷ Mi több, a Wittelsbach örököső férje, János, Touraine hercege, aki a korábbi francia trónörökös, Lajos, Guyenne hercege 1415-ös halála okán egyből az új dauphinné lépett elő, ami annak az árnyát vetette fel, hogy a Valois-k óriási befolyást

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ WYLIE, WAUGH, *i. m.*, III, 16.

⁸⁰ RYMER, *Foedera, i. m.*, IX, 365; CARO, *Aus der Kanzlei... i. m.*, n. 39, 104–109; Bernhard Bess, *Das Bündnis von Canterbury 1416*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 16(1901), 639–658, 642.; LENZ, *i. m.* 101; REITEMEIER, *i. m.*, 289.

⁸¹ 1416. aug. 13–15.: ZsO V, 2204. sz.; RI XI/1, n. 1976.; CARO, *Aus der Kanzlei... i. m.* n. 39, 104–109; CARO, *Das Bündnis... i. m.*, 46.

⁸² RYMER, *Foedera, i. m.*, IX, 362; WYLIE, WAUGH, *i. m.*, III, 15.

⁸³ RYMER, *Foedera, i. m.*, IX, 787.

⁸⁴ WYLIE, WAUGH, *i. m.*, III, 19.

⁸⁵ RI XI/1, n. 1994.

⁸⁶ WYLIE, WAUGH, *i. m.*, III, 15. Ahol konkrétan ezt közlik: 16. század eleji: Jan VAN LEYDEN, *Chronicon Hollandiae Comitum et Episcoporum Ultrajectensium = Rerum Belgicarum Annales chronici et historici; de bellis, urbibus, situ et moribus*, ed. Franciscus SWEERT, Frankfurt, Schleich, 1620, I–III, I, 344; és egy 17. század végi történetíró: Jean-François LE PETIT, *La Grande Chronique ancienne et moderne, de Hollande, Zelande, Westfrise, Utrecht, Overysse, et Groeningen, jusques à la fin de l’an 1600*, Dordrecht, Canin, 1691, I–II, I, 351.

⁸⁷ KINTZINGER, *i. m.*, 481, 126. j.

szereznek Németalföldön.⁸⁸ Ez azonban még nem volt teljesen eldöntött ügy, a dauphin halála is hirtelen új helyzetet teremtett, amihez a feleknek alkalmazkodniuk kellett. A francia udvarban sem számoltak úgy, hogy János lesz az új trónörökös, s Vilmost is váratlanul érte, hogy grófságai a leendő francia királyné kezére jutnak. Az új helyzetet még mindenkinek meg kellett emésztenie. Vilmos egyelőre csak leánya öröklését akarta kieszközölni Zsigmondtól, de egyszeriben ez a Valois hatalmi szféra kiszélesedését hozta volna magával.⁸⁹ Zsigmond éppen hogy találkozni akart Wittelsbach Vilmostal – s szerintünk azért, mert új rendezéssel akarta megoldani a brabanti és a luxemburgi kérdést, aminek elfogadására, úgy tűnik, a burgundi herceg is hajlott volna. Szó sem volt arról, hogy csapot-papot otthagynak Vilmos elviharzott volna Angliából. Windecke is hangsúlyozza, nem érti, „mi ütött a hercegbe”, annyira váratlanul érte elhagyása, hiszen annak előtte „elfogadta a római király hűbérét, ígéretet tett, hogy hajóit a tengeri átkeléshez a király rendelkezésére bocsátja”.⁹⁰ Elképzelhető természetesen, hogy a herceg „megneheztelt a királyra”, s talán az is felvethető, hogy éppen ez az oka, hogy nem Hollandból, hanem Geldernből kapott hajókat Zsigmond, de reálisan nézve Vilmos sem remélhette, hogy leánya férje, a francia trónörökös örökölje németalföldi tartományait.⁹¹ Mi úgy látjuk – ahogy mások is –, hogy Windecke nem jött rá arra, hogy Vilmos éppen azért ment előre János herceghez, hogy előkészítse a calais-i találkozót, hiszen sem Zsigmond, sem az angol király nem akarta azt nyilvánosságra hozni, nehogy időközben a burgundi herceg visszakozzon.⁹²

1416 októberében Calais-ban az is felmerült, hogy Zsigmond maga építtet hajókat, s az angol királytól kér a városban ácsokat. Tudjuk, egy „meg nem nevezett fejedelemtől” valóban kapott ácsokat – de gyanítjuk, ez Hollandi Vilmos vagy Geldern hercege lehetett.⁹³ Ha Hollandi Vilmos valóban „megneheztelt” volna a királyra, valószínűbbnek látszana, ha az uralkodó Geldernből kért volna hajókat. Geldern azonban nem biztos, hogy ilyen gyorsan ilyen mennyiségű hajót rendelkezésére tudott volna bocsátani a több száz fős királyi kíséret elszállítására. Ezért valószínűbb, hogy Holland (és Zeeland) is be kellett, hogy szálljon. Tudjuk, utóbb Vilmos herceg alattvalói, zeelandiak építettek Zsigmond számára hajókat Konstanzban.⁹⁴ A király flamand hajóácsokat (*navifactores de Flandria*) valóban fogadott fel, akik később Passauban, a Dunán építettek 22 hajót, amelyeket azután Pozsonyon át Budára vittek.⁹⁵

⁸⁸ SCHNEIDER, *i. m.*, 434; KINTZINGER, *i. m.*, 127.

⁸⁹ KINTZINGER, *i. m.*, 126.

⁹⁰ *Windecke emlékirata, i. m.*, 73. fejt., 64.

⁹¹ Van, aki nem utasítja el, hogy volt nézeteltérés Vilmos és Zsigmond között (WYLIE, WAUGH, *i. m.*, III, 16.), de kevésbé valószínű, hogy távozásának ez volt az oka. REITEMEIER, *i. m.*, 288; BESS, *i. m.* 652.

⁹² SCHNEIDER, *i. m.* 435.

⁹³ ZsO VI, 310. sz.

⁹⁴ *Windecke emlékirata, i. m.*, 76. fejt., 69.

⁹⁵ Passau, 1418. nov. 23.: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Diplomatikai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban DF] 239 399. (Archív hlavného mesta SR Bratislavy. Pozsony város tanácsa: Középkori oklevelek és levelek n. 771.); ZsO VI, 2565. sz.; *Budapest történetének okleveles emlékei*, szerk. KUMOROVITZ L. Bernát, Bp., Akadémiai, 1987 [a továbbiakban BTOE] III/1–3, 1382–1439, III/2, 734. sz.; VESZPRÉMY László, *Lovagvilág Magyarországon*, Bp., Argumentum, 2008, 196.

Feltehető, hogy a király nem csupán véletlenül utazott végig gelderni területen, s időzött viszonylag sokat Nijmegenben, november 14–20. között, hanem szándékában állott a gelderni herceggel is találkozni.⁹⁶ Rajnáld jülich-gelderni herceggel jó viszonya volt: 1414-ben ő biztosította 4000 lovassal, hogy Antal brabanti herceg seregével szemben bejusson Aachenba, a koronázására.⁹⁷ Éppen ezért lehetséges, hogy gelderni, nijmegeni hajósokat (is) fogadott szolgálatába. Hollandban egyébként kevesebb időt – november 5–7. között – töltött, mint Geldernben.

A királynak jó oka volt, hogy Nijmegenben hosszasan időzzön, és németalföldi ügyeket rendezzen. A hajóácsokon kívül Geldern hercege több más ügyben is a segítségére lehetett. Nem véletlenül találkozott a városban potenciális szövetségeseivel, Friedrich von Blanckenheim utrechtli püspökkel, és bízta meg Vilmos és Rajnáld hercegekkel együtt, hogy lépjen fel Luxemburg-béli ellenfele, az épp a gasperdei templomot dúló Henrik, Vianen grófja ellenében.⁹⁸ (Ez utóbbi igazolhatja, hogy Dordrechtből Nijmegenig Hollandi Vilmos is elkísérte.) Rajnáld herceget néhány nappal később meg is erősítette a VII. Henrik császártól kapott összes privilégiumában Geldern és Jülich hercegségében.⁹⁹ Mi több, miután folytatta útját Aachenbe, néhány héttel később törvényesíttette Vilmost, Rajnáld herceg természetes fiát.¹⁰⁰ Rajnáldra nagy szüksége lehetett Zsigmondnak a németalföldi rendezésben, feltehetőleg rá is a brabanti örökség megoldásában számított. Ezért is kísérte el a herceg Liège-ig a királyt, aki Aachenben kieszközölt számára 9000 gulden kölcsönt Köln városától.¹⁰¹ Az utrechtli püspök támogatásának szilárdságát azzal erősítették meg, hogy Zsigmond megerősítette jogaiban és birtokaiban.¹⁰²

Zsigmond továbbra is ügyelt arra, hogy kívül maradjon a burgundi területeken. A Maas folyón, majd annak mentén utazva ment tovább Nijmegenből Aachenbe. (Itt november 24-től december 16-ig tartózkodott.¹⁰³) Aachenben – példát statuálva a burgundi hercegnek és az angol királynak, hogy a Birodalomban még ő az úr –, összehívta a németalföldi urakat, és a fejedelmek körében kibékítette a kölni érseket és a [Adolf] bergi herceget.¹⁰⁴

Zsigmond kíséretének különböző tagjainak Holland-grófságbéli, flandriai, vagy akár gelderni útjait okleveles adatok is alátámasztják. Mi több, egyesek külön követségeket is tehettek a burgundiak flandriai, a Wittelsbachok hollandi-hennegauai vagy a jülich-bergi ház gelderni udvarában. Elképzelhető, hogy Bátor István későbbi asztalnokmester, már az 1416-os év elején találkozott Burgundi János követivel vagy akár a herceggel

⁹⁶ DRTA VII, n. 198.

⁹⁷ *Windecke emlékirata, i. m.*, 57. fejt., 53. (Igaz, a krónikás Vilmost ír, Rajnáld apja, II. Vilmos azonban 1402-ben meghalt.)

⁹⁸ Nijmegen, 1416. nov. 17.: RI XI/1, n. 1994.

⁹⁹ 1416. nov. 20.: RI XI/1, n. 1996.

¹⁰⁰ 1416. dec. 13.: RI XI/1, n. 2002.

¹⁰¹ 1416. dec. 13.: RI XI/1, n. 2004.

¹⁰² 1416. nov. 17.: RI XI/1, n. 1993.

¹⁰³ ENGEL Pál, C. TÓTH Norbert, *Itineraria regum et reginarum: Királyok és királynék itineráriumi (1382–1438)*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 2005, [a továbbiakban *Itineraria*] 101.

¹⁰⁴ *Windecke emlékirata, i. m.*, 73. fejt., 64.; DRTA VII, n. 200; Már Londonból megtiltotta az ellenségeskedést. 1416. [júl. 8.]: RI XI/1, n. 1970.; 1416. júl. 18.: RI XI/1, n. 1968.

Flandriában. Bátori 1417 tavaszi adománylevelei annyit említenek, hogy Franciaországban, Angliában és „ac presentibus Almanie partibus” teljesített szolgálatokat.¹⁰⁵ Már az „Almanie” is vonatkozhat akár Holland, Hennegau vagy Zeeland grófságára, de következő, 1418-as adományait azonban már olyan munkálatokért kapja, amelyeket kifejezetten „in ... Flandrie, Hallandrie, Brabantie et Gelrie” végzett. Nézetünk szerint tehát járt Zsigmond megbízásából mind a burgundi hercegnél, mind Brabanti Antal hercegnél, mind Holland grófjánál, mind Geldern hercegnél.¹⁰⁶ Mivel ekkor sem Zsigmond, sem kísérete nem járt burgundi területen – azaz Flandriában és Brabantban sem –, Bátori missziója egy külön, akár Félelemnélküli Jánoshoz, akár egy – 1415-ben vagy azelőtt – Brabanti Antalhoz küldendő követség is lehetett. Az is lehet, hogy Bátori volt az a követ, akit az angliai tárgyalásai közepette 1416 júliusában küldött a király Hennegauba, hogy részletekbe menően készíthessen elő egy újabb találkozót a Wittelsbach gróffal. Erre azért volt szükség, mert annak a híre, hogy Vencel Zsigmondra ruházta Brabantot, csak a hollandi gróf távozta után érkezhett Angliába. Ez indokolta, hogy egy követ induljon Vilmoshoz.¹⁰⁷

Ugyanez elmondható Rozgonyi Istvánról is, aki az adománylevelei tanúsága szerint teljesített küldetést Lotharingiában és Hollandban is.¹⁰⁸ Rozgonyi a király kíséretében is járt valószínűleg Holland grófságban, de az oklevél kiemelése vonatkozhat egy külön megbízásra is. Láttuk, hogy 1416 őszén Londonból követte a királyt Konstanzba, s decemberben Aachenben vele volt. Szirmay György ugyancsak részt vett vagy a király kíséretében, vagy akár egy önálló misszióban Holland grófjánál.¹⁰⁹

Aachen és Köln után a király mindenképpen fel kívánta keresni egyik birodalmi szövetségesét, a liège-i püspököt.¹¹⁰ János, liège-i püspök személye révén visszakanyarodhatunk ahhoz, hogyan akarta rendezni Zsigmond a brabanti és a luxemburgi öröklés kérdését a németalföldiekkel. 1416. december 22-én Zsigmond visszafordult Kölnből Liège felé, nem ment egyenesen Konstanz felé a legegyszerűbb útvonalon, Worms-Speyer irányában.¹¹¹ A király december 28-án ért Liège-be, de csak január elején távozott – ugyancsak kikerülve a burgundi területeket – Luxemburg felé,¹¹² valamint, újfent kerülve Félelemnélküli János herceg földjeit, Trieren át Konstanz felé. A püspök és a ki-

¹⁰⁵ Konstanz, 1417. máj. 23.: DL 71 926; ZsO VI, 461. sz.; DL 10 572; ZsO VI, 462. sz.

¹⁰⁶ 1418. szept. 29.: DL 10 723; ZsO VI, 2378. sz.; NÉMETH Péter, *Egy hős és felmenői = Családtörténeti tanulmányok, Szabolcs-Szatmár-Beregi levéltári évkönyv* 17, III, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltár, 2006, 293–302, 295.

¹⁰⁷ Prága: 1416. júl. 23.: ZsO V, 2114. sz.

¹⁰⁸ 1436. ápr. 10.: DL 12 895.; FEJÉR, CD X/7. 773; Erzsébet királyné: Buda, 1438. ápr. 2.: DL 13 170; FEJÉR, CD XI, 148.

¹⁰⁹ 1417. jún. 27.: DL 67 416.; ZsO VI, 610. sz. Szirmai másik adománylevele nem említi Hollandiát, csak annyit „in partibus Alamenniae”. Konstanz, 1417. júl. 22.: DL 67 420; ZsO VI, 712. sz.

¹¹⁰ *Itineraria, i. m.*, 101; Jean-Louis KUPPER, *Empire et Bourgogne: La séjourn à Liège du Roi des Romains Sigismond (Décembre 1416–Janvier 1417)*, Comptes rendus des Séances Académie des Inscriptions & Belles Lettres 149(2005), Avril-Juin, 457–477.

¹¹¹ Liège-ben: 1416. december 28–1417. január 1. *Itineraria, i. m.*, 101; LENZ, *i. m.*, 134–135; REITEMEIER, *i. m.*, 297.

¹¹² DRTA VII, n. 199; *Itineraria, i. m.*, 101.

rály megszilárdíthatta együttműködését, erre utal, hogy nem sokkal később az uralkodó megerősítette János püspököt és Liège városát összes birtokában, valamint kifejezetten megtiltotta, hogy a burgundiak bármi módon megkíséreljék kétségbe vonni jogaikat.¹¹³

A brabanti és a luxemburgi örökség

Luxemburg és Brabant ügye is szóba kerülhetett Dordrechtben és Liège-ben is. IV. Vencel 1416 júliusában Zsigmondra ruházta Brabant hűbértartományát, ami teljesen átírta a politikai helyzetet.¹¹⁴ A királynak immár nem akaródzott lemondani a hercegségekről.¹¹⁵ Ezt a burgundiak nem nézték jó szemmel, hiszen Burgundi Antal brabanti herceg özvegye, s gyermekeinek mostohaanyja, Luxemburgi Erzsébet is ugyanolyan jogokkal bírt Brabant öröklésében, mint apjának, János görlitzi hercegnek a fivérei (azaz Zsigmond és Vencel) – élete végéig, hiszen Antallal közös gyermekük nem született. Erzsébet férje, Burgundi Antal első házasságából született gyermeke, IV. János jogán a burgundiak azonban továbbra is igényt tartottak Brabantra. Az ifjút nagykorúsították és úgy tűnt, Zsigmond a burgundiakhoz való közeledésével párhuzamosan hajlik arra, hogy IV. János örökölje Brabant hercegséget, de miután a canterbury-i szövetséggel stabilizálódott a helyzet, és reményekkel töltötte el, hogy a zsinat ügyeiben Anglia segédkezet nyújt, kevésbé ízlett neki, hogy lemondjon Brabantról. Ő volt végül is az a német király, aki Antal fiát a hűbérbe iktathatta.

Ekkor merült fel az a „huszárvágás”, hogy mind a két fél szövetségeseinek – és rokonának¹¹⁶ –, Hollandi Vilmosnak az ága is örökölje Brabantot, oly módon, hogy leánya, Hollandi Jakoba feleségül megy Burgundi IV. Jánoshoz.¹¹⁷ (A Valois árnyék időközben elvonult Brabant felől, ugyanis 1417-ben Jakoba férje, Valois János, Franciaország dauphinje is meghalt.) Zsigmond ragaszkodott ahhoz, ha a burgundiak örökölnék is, Brabant hercegségét ne kebelezzék be Félelemnélküli János tartományaiba, hanem az maradjon meg külön igazgatású hűbérként. János herceg valóban tett lépéseket, hogy maga vegye át a hercegség kormányzását Antal herceg halála után, unokaöccse kiskorúságára hivatkozva. Zsigmond kezére játszott azonban az is, hogy a brabanti rendek kérelhetetlenül elutasították Félelemnélküli János mindenféle beavatkozását, és a kiskorú herceg mellé egy régenstanácsot állítottak fel. A burgundi herceg többször járt 1416 tavaszán Brüsszelben, Mechelenben és Antwerpenben, egyidőben Zsigmond párizsi, majd angliai tartózkodásával, de nem tudta megrendíteni a brabanti rendeket, azok fé-

¹¹³ 1417. márc. 26.: RI XI/1, n. 2144.

¹¹⁴ ZsO V, 2112, 2113. sz.; HOENSCH, *i. m.*, 177, 186.

¹¹⁵ HOENSCH, *i. m.*, 612–23; Henri LAURENT, Fritz QUICKE, *Les origines de l'État Bourgignon: L'Accession de la Maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg, 1383–1407*, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, 41(1939)/1, 63–117; Joseph CALMETTE, *Die großen Herzöge von Burgund*, München, Prisma, 1963, 81skk.

¹¹⁶ Wittelsbach Vilmos János burgundi herceg sógora volt, unokahúga, Burgundi Anna a luxemburgi-angol-burgundi szövetekezést kiépítő Lancaster János, Bedford hercege (V. Henrik angol király nagybátyja) felesége volt.

¹¹⁷ 1417. jan. 13-án jelentette be Zsigmond Luxemburgban: RI XI/1, n. 2030. Konstanzban márc. 26-án: RI XI/1, 2144. sz. A zsinat jóváhagyását kéri a rokon házassághoz: 1417. szept(-okt.): RI XI/1, n. 2589; KINTZINGER, *i. m.*, 136.

lőn örködtek tartományuk függetlenségén.¹¹⁸ Nem véletlen, hogy ebben az időszakban, részben Brabant függetlenségét is elősegítendő, küldött hozzá követeket a király, emlékeztetvén a herceget a Luxemburgok Brabantra támasztott igényére.¹¹⁹

Jakoba és Burgundi János frigyével Brabant lehetett volna a Luxemburgok nyugati támasza. Nem esett szó egyelőre arról, hogy Burgundi János esetleges halála után ki örökölje a tartományt, de Zsigmond nem ment volna bele, hogy bármilyen módon is egyesítsék a burgundiak többi tartományával. A burgundoknak is el kellett ismerniük, jobb, ha közelednek Zsigmondhoz, s beleegyeznek a brabanti rendezésbe. Ha már valakit el kellett fogadniuk, az Hollandi Vilmos leánya volt. Lehetséges, hogy Vilmos éppen ez ügyben (is) találkozott Félelemnélküli Jánossal saját zeelandi birtokán, Biervlietben, Zsigmond tudtával már angliai útja előtt, 1416 tavaszán.¹²⁰ Nézetünk szerint 1416 novemberében a hollandi gróf a Zsigmonddal való dordrehti megbeszélései nyomán ment tovább, tárgyalásokat folytatandó a burgundi herceghez, burgundi területre, Valenciennes-be.¹²¹ Itt újfent szóba kerülhetett a brabanti-luxemburgi rendezés ügye. A király bízott abban, hogy leginkább Vilmos herceg tudja kierőszakolni, hogy a burgundi herceg belemenjen a rendezésbe.

Az alku része kellett legyen, hogy Luxemburg örökösnoje, Görlitzi Erzsébet megtarthassa hercegségét. Itt fogalmazódhatott meg az az újabb „gordiuszi” ötlet, hogy a Wittelsbach-ház straubingi-hollandi ágának egyedüli életben lévő férfitagja, János liège-i püspök, Vilmos gróf fivére tegye le az egyházi rendeket, mondjon le a püspökségről és vegye feleségül Görlitzi Erzsébetet.¹²² Így Luxemburg nem kerül a burgundiak kezére, hanem megmarad rokonaik birtokában: Erzsébet János herceg sógornője volt, leendő férje, Wittelsbach János pedig ugyancsak a sógora. János püspök évtizedek óta élvezte Félelemnélküli János támogatását, mi több, Luxemburg öröklését az angolok is garantálták.

A calais-i tárgyalásokat megkoronázandó, 1417. április 29-én immár semmi nem akadályozhatta meg, hogy Zsigmond és a burgundi herceg formálisan is szövetségre lépjen Konstanzbán.¹²³ Úgy tűnt, megnyugodhatnak a kedélyek, mert Brabant nem került be közvetlenül a burgundi érdekszférába, nem lett János hercegé, és Luxemburg is a Wittelsbach-ház kezén öröklődött tovább. Néhány nappal később azonban repedés keletkezett a politikai rendszeren belül: Vilmos hollandi gróf meghalt. Mindez Zsigmond elképzeléseit is gyökeresen felborította.

Vilmos herceg halála után özvegye, Burgundi Margit, Félelemnélküli János herceg húga egyértelműen leánya, Jakoba öröklése mellett tört lándzsát, amiben teljes mellszélességgel támogatta a teljes burgundi ház. Pár héttel Hollandi Vilmos halála után, 1417 kora nyarán Félelemnélküli János már sürgette a házasság megkötését.¹²⁴ A burgundi házi

¹¹⁸ VAUGHAN, *John the Fearless...*, i. m., 238.

¹¹⁹ Lásd fentebb Cillei és Kanizsai burgundiai, Garai lille-i, illetve alább Bátori flandriai és brabanti követségeit.

¹²⁰ ALLMAND, i. m., 106; VAUGHAN, *John the Fearless...*, i. m., 212, 215.

¹²¹ VAUGHAN, *John the Fearless...*, i. m., 212.

¹²² 1417. szept. 16.: RI XI/1, n. 2556. Zsigmond még ezzel is jól járt, hiszen a püspök lemondása után ő kapta meg a frissen megválasztott V. Márton pápától a liège-i püspökség tizedeit. ZsO VI, 1188. sz.

¹²³ ZsO VI, 375. sz.; KINTZINGER, i. m., 127.

¹²⁴ Richard VAUGHAN, *Philip the Good: The apogee of Burgundy*, London, 1970, [Woodbridge, Boydell, 2002²] 32.

anyagrófnő már korábban is amellet kardoskodott, hogy unokaöccse, Burgundi János a legmegfelelőbb új jegyes leánya számára, s most immár egyedül dönthetett Holland, Hennegau és Zeeland sorsáról. Windecke szerint rögvest „Konstanzba, V. Márton pápához küldetett”, hogy jóváhagyást kérjen lányának házasságához, s még „húszezer koronát is fizettek neki, a bíborosoknak pedig tízezeret” – amin a római király igen feldühödött.¹²⁵ Ez Zsigmond szemszögéből azt jelentette, hogy a burgundiak németalföldi hatalmi befolyása még inkább megnövekedik; ha házasság útján a kezükbe kerítik az egész Wittelsbach-örökséget, Holland északi határáig ők lesznek a nyeregben. Más lett volna a helyzet, ha Vilmos herceg még élt volna – az ő tekintélye jelentette a garanciát arra, hogy a burgundiak nem egyesítik Brabantot tartományaikkal. Most pedig már annak a veszélye is felmerült, hogy a burgundiak erőteljes nyomásával a hátában János herceg Brabanton kívül hitvese útján Hollandot, Hennegaut és Zeelandot is megkaparintja. Ugyan Zsigmond megegyezett Brabant örökléséről Vilmos gróffal és a burgundi herceggel, s Zsigmond bele is ment a Wittelsbach-Burgundi öröklésbe, de nem számított arra, hogy egy házassággal jóformán az egész Németalföld a burgundiak ölébe hull. Semmi esetre sem kívánta Brabantot és a Wittelsbachok németalföldi tartományait egy kézben látni. Ezért a király azt az új tervet kovácsolta, hogy a hollandi gróf birtokai a Wittelsbach dinasztia kezében öröklődjenek tovább, s azokat Wittelsbach Jánosra, Luxemburg leendő új urára akarta ruházni. A rendkívül ambíciózus volt püspök „Holland területén is uralkodni kívánt, és a római király lehetővé is tette számára ezt.”¹²⁶ Ebben eleinte, a burgundiakkal kötött 1417-es szövetsége ellenére is támogatta Zsigmond: elképzeléseiben ő lett egy Luxemburg-párti németalföldi tartomány (Holland, Hennegau, Brabant, Luxemburg) feje. (Utóbb Zsigmond azzal is megpecsételte a luxemburgi rendezést, hogy megerősítette Luxemburg elzálogosítását Erzsébetnek és férjének, Wittelsbach Jánosnak.¹²⁷ Mi több, utóbb még több kölcsönt is felvett Jánostól.¹²⁸) Vilmos gróf halála új helyzetet teremtett, ezért – nagyrészt Zsigmond és hívei hatására – a Jakoba és Burgundi János házasságához korábban a közeli rokonsági fok miatt kért és elnyert diszpenzációt a konstanzi zsinat most visszavonta.¹²⁹ A király sem ismerte el a frigyet.¹³⁰ Ennek ellenére „Holland úrnője és a brabanti tanácsosok [...] mit sem törődve a tiltással, összeházasították a két gyermeket”¹³¹

Liège korábbi püspöke, aki mindezidáig burgundi támogatást élvezett, most szembefordult unokahúgával, Jakobával és burgundi férjével. A két fél fegyveres harcba kezdett. 1417-ben a gorkumi csatában Jakoba (burgundiak támogatta) erői győzedelmeskedtek, de a következő évben a jelentős bástyát, Dordrechtet fel kellett adniuk, pedig

¹²⁵ Windecke emlékirata, i. m., 73. fejt., 64.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ 1418. ápr. 23.: ZsO VI, 1804. sz.; RI XI/1, n. 3116; DF 295 695, fol109a.

¹²⁸ A korábban János hercegtől felvett 32 000 forintot hozzácsapta Luxemburg zálogösszegéhez. 1420. jan. 23.: ZsO VII, 1289. sz.; RI XI/1, n. 3975.

¹²⁹ VAUGHAN, *Philip the Good...*, i. m., 33.

¹³⁰ 1418. márc. 28.: RI XI/1, n. 3076.

¹³¹ Windecke emlékirata, i. m., 73. fejt., 64.

hollandiakkal és brabantiakkal „igen hosszú ideig, vagy két hónapon át ostromolták”.¹³² A háború elhúzódott.

Zsigmond 1418 tavaszán már egyértelműen Wittelsbach János mellett tört lándzsát, és ráruházta a birodalmi hűbéreket, egyszersmind eltította Jakobát és a férjét Holland, Hennegau és Zeeland birtokától.¹³³ Mindenesetre Zsigmond Wittelsbach Jánost pártoló politikájában nem mert a végsőig szembekerülni a burgundi párttal, így lassanként letett a volt püspök támogatásáról. Az elhúzódó háborúban, 1419-ben már János is hajlott arra, hogy elismerje Jakoba házasságát. Maguk a burgundiak is visszakoztak: Burgundi János hatalmas anyagi erőfeszítéseket tett, hogy egy-egy darabkát elfoglaljon Hollandból. Még fizetni is hajlandóak voltak, nem keveset, hogy Wittelsbach János legalább Hollandról lemondjon.¹³⁴ János pozícióit rontotta, s a helyi rendek ellenállását is kiváltotta azonban, hogy 1419-ben Burgundi Antal több hollandi és hennegau területet (Mons, Rotterdam, Dordrecht, Gorkum) elzálogosított Burgundiának. Ez Zsigmond kifejezett ellenzése ellenére történt, hiszen veszélyeztette a németalföldi Wittelsbach-tartományok integritását. Végül Burgundi János pénzügyi gondjai miatt hajlandó volt kiegyezni Wittelsbach Jánossal: az 1420-as St. Maartinsdijk-i egyezmény értelmében 12 évre átadta Holland és Zeeland fölötti jogait, cserében Wittelsbach János lemondott Hennegauról, és egy jelentős összegű kárpótlást fizetett.¹³⁵ Jakoba azonban nem engedett. Nem egyezett bele abba sem, hogy a burgundiak elzalogosítsák Hennegaut, ősi birtokát, s megtette a lépéseket házassága felbontására – azon az állásponton volt, hogy soha nem kapott hivatalos pápai diszpenzációt. 1421-ben új hitvest – és a Lancasterekben egy tekintélyes új szövetségest – talált magának Humphrey, Gloucester hercege személyében. Jakoba elhagyta férjét, és Angliába szökött. Új házasságát az Aragóniába menekült, pontifikátusáról soha le nem mondó ellenpápa, XIII. Benedek elismerte.¹³⁶ Az angol politika támogatta „régí” férjével szemben. V. Henrik arra számított, hogy ily módon befolyást gyakorolhat Hennegauban, amit a kisemmizett burgundiak nem néztek jó szemmel. 1424-ben „8000 angol lepte el” és vette ellenőrzés alá Hennegaut, s fegyverrel szálltak szembe Burgundi Jánossal.¹³⁷ Egy angol „behatolás” a burgundiak által a magukénak tekintett érdekszférába az 1420-as troyes-i angol-burgundi szövetség felborulásával veszélyeztetett, azt pedig sem az angol király, sem Zsigmond nem akarta. Gloucester így nem lett egy kontinentális hercegség ura, az angol invázió a burgundiakkal szemben gyorsan összeomlott,¹³⁸ s Humphrey herceg 1425-ben otthagya feleségét Hennegauban, aki Jó Fülöp háziőrizetébe került Gentben, majd Lille-ben. A burgundiak nem akartak új féllal hadakozni, éppen megfelelt nekik, hogy érvényben tartsák a megállapodást Wittelsbach Jánossal, így a Wittelsbachokkal szemben visszakoztak, s 1424-ben

¹³² Windecke emlékirata, i. m., 73. fejj., 64.

¹³³ RI XI/1, n. 3022, 3077, 3121, 3127; RYMER, *Foedera, i. m.*, IX, 566; FEJÉR, CD X/6, 105.

¹³⁴ VAUGHAN, *Philip the Good...*, i. m., 33.

¹³⁵ *Uo.*

¹³⁶ VAUGHAN, *Philip the Good...*, i. m., 34.

¹³⁷ Windecke emlékirata, i. m., 234. fejj., 165.

¹³⁸ Windecke emlékirata, i. m., 236. fejj., 167.

kiegyeztek a volt püspökkel. Hennegau és Holland ellenőrzése Wittelsbach János kezébe került annak 1425-ös haláláig, de elismerte örökösének Jó Fülöp burgundi herceget. A megállapodást Jakoba is kénytelen volt nyugtázni, különösen akkor, miután hírt kapott arról, János halálát egy mérgezett imakönyv okozta.¹³⁹ A hercegnő – jóllehet megszökött fogságából, és évekig gerillaharcot folytatott Hollandban a burgundiak ellen – az 1428-as delfti szerződésben a burgundi hercegre ruházta az egész Wittelsbach-örökséget.

Zsigmond Brabant burgundi öröklése ellenében sem tett konkrét lépéseket: az eredeti terve, hogy közös, Wittelsbach-Burgundi kézbe kerüljön a hercegség, kútba esett, mivel Hollandi Jakoba Angliába való távozása után Brabantban is teljes lett a burgundi befolyás. A király legfeljebb néhány gyenge kísérletet tett, hogy támogassa Jakoba hercegnő hollandi harcát, és levelekben szólította fel a holland városokat, hogy jöjjenek Jakoba zevenbergi várnagya segítségére.¹⁴⁰ A Wittelsbachok erői kifulladásra, Hennegauból és Brabantból a János seregének jó részét kitevő „hollandok hazavonultak”.¹⁴¹ A király 1425-ben még egy utolsó próbálkozást tett. Perbe idézte Jánost és Fülöpöt, Burgundi Antal fiait, akik „minden jog nélkül maguknál tartják Brabant hercegséget”. Arra számított, ha tanúként az összes brabanti várost (Leuven, Brüsszel, Breda, Den Bosch, Antwerpen) megidézi Aachenbe, akkor rájuk támaszkodva kihasználhatja azok burgundi-ellenes hangulatát.¹⁴² 1425 márciusában a király még azt is vállalta, hogy Jó Fülöp terveinek megfelelően személyesen döntőbíráskodik egy Gloucester hercege és Burgundi János közötti párviadalban. (Erre természetesen nem került sor, a Lancaster herceg viszályozott.)¹⁴³ E tervnek a kudarca után azonban megelégedett azzal, hogy a hercegség a burgundi konstellációban marad. 1425-ben az utolsó Wittelsbach-házi szereplő is eltűnt a színről János volt liège-i püspök halálával, így már semmi sem állhatott a burgundiak útjába Hennegau, Holland és Zeeland grófságában, amibe, úgy tűnik, a felek bele is egyeztek. Zsigmond Brabant és Luxemburg esetében megegyezett a Burgundi-házzal: elismerte a burgundi igényt, és megelégedett azzal, hogy Jó Fülöp herceg – akire a két hercegség Burgundi János halála után, 1430-ban szállt – beleegyezett abba, hogy Görlitzi Erzsébet élete végéig (1451-ig) megtartsa a területeket.¹⁴⁴

A gelderni konfliktus

Zsigmond és a németalföldi tartományok viszonyát az 1420-as években nagyban meghatározta a gelderni örökségért folytatott harc. II. Vilmos, Jülich és Berg hercege (†1393), felesége révén – Gelderni Mária, II. Rajnald gelderni herceg egyetlen örököse – igényt tartott Geldern hercegségére is. Gyermeük, I. (IV.) Rajnald pedig Jülichen és Bergen kívül így Geldern és Zutphen ura is lett, és egy időre egyesítette a tartományokat.

¹³⁹ VAUGHAN, *Philip the Good...*, i. m., 36–38, 40–49.

¹⁴⁰ VAUGHAN, *Philip the Good...*, i. m., 47.

¹⁴¹ *Windecke emlékirata*, i. m., 234. fejt., 165.

¹⁴² Tata, 1425. márc. 22.: DF 258 041., 258 042., 258 043.; ZsO XII, 316–318. sz.; RI XI/2, n. 6199, 6200, 6201.

¹⁴³ VAUGHAN, *Philip the Good...*, i. m., 38.

¹⁴⁴ Luxemburg birtokát már a Zsigmond halála után egy Jó Fülöp és Görlitzi Erzsébet közötti egyezmény szabályozta, és biztosította Burgundiának (1441).

Rajnáld magtalan halála (†1423) után azonban Geldernben nem fogadták el új uruknak örökösét, unokafivérét, Adolf jülich-bergi herceget (1408/23–1437), hanem új herceget választottak – a jülich házsal női ágon rokon – Egmonti Arnold (1423–1465/73) személyében.¹⁴⁵ A gelderniek nem kértek többé a jülich-bergi ház uralmából, ezért a dinasztia egy másik, távolabbi, egmonti ágából kívántak maguknak független herceget. Arnoldot a burgundiak támogatták, és eljegyezték, majd 1430-ban feleségül is adták hozzá Félelemnélküli János herceg unokáját, Klévei Katalint (IV. Adolf klévei herceg és Burgundi Mária leánya). A házasság révén próbálta Jó Fülöp herceg tovább szélesíteni németalföldi befolyási övezetét. A burgundi támasz okán nyilvánvaló volt, hogy Egmont van helyzeti előnyben, ő vonult be Geldern városaiba és vette a kezébe a hatalmat – mindazonáltal nem volt könnyű dacolnia az örökségről lemondani nem akaró, nem kevésbé tekintélyes jülich és bergi herceggel, Adolffal. Zsigmond először az eredeti örökös pártján állott, és beiktatta Geldern hűbérébe is Adolf jülich és bergi herceget, de a gelderni rendek – „a várurak, a nemesek, a városok és az ország lakói” – Egmonti Arnold melletti döntése konfliktushelyzetet alakított ki a római király és Burgundia között, ami különösképp veszélyeztette a Zsigmond által megálmodott, és a burgundi herceg által is szavatolt németalföldi, brabanti rendezést.

A helyzetet nehezítette, hogy a Zsigmond által a konstanzi zsinatot követően a Birodalomban megbízott vikáriusa, Konrad von Dhaun manzi érsek sem hagyta annyiban a dolgot, s közben kívánt járni unokaöccsének, II. János egmonti gróf fiának, Arnoldnak az érdekében. Zsigmond a huszita háborúk során nagyban támaszkodott Konrád érsekre, aki ki is kívánta használni befolyását a gelderni rendezésben. Konrád érsek így a Birodalomban Zsigmond feltétlen hívének számított, de az a veszély fenyegetett, Geldern öröklése szembeállítja a burgundiakat és Jó Fülöp széles szövetségesi frontjával.

Az érsek 1423-ban a Birodalomban tartózkodó Eberhard Windeckéért küldetett, és megbízta, hogy „a kedvéért” utazzon „unokaöccseihez a Gelderni Hercegségbe, s onnan a herceget kísérvé” Zsigmond színe elé, hogy személyesen kérje a választás megerősítését.¹⁴⁶ Windecke nem is mert nemet mondani és – vélhetően nem Zsigmond tudtán kívül – Németalföldre utazott, hogy személyesen informálódjon a helyzetről. A huszita háborúk közepette Zsigmond semmi esetre sem kívánt egy újabb birodalmi-burgundi konfliktust.

A helyzet még kritikusabb lett, amikor Konrád érsek lemondott a helytartói címről, amivel pedig a király 10 évre ruházta fel, s úgy vélte, Konráddal megoldódtak a Birodalom ügyei, ezért nyugodt szívvel fordulhat a cseh ügyekhez. Az érsek kénytelen-kelletlen mondott le, mert valójában III. Wittelsbach Lajos pfalzi palotagróf („heidelbergi herceg”) a fejedelmek és a német városok közreműködésével „kitúrta” a tisztségből. A főpap Zsigmond tudta s beleegyezése nélkül mondott le a vikáriusságról. Zsigmond megnehezelt a mainzi érsekre amiatt, hogy ilyen könnyen visszakozott, ugyanakkor az érsek számára sem volt korántsem biztos, hogy az uralkodó a gelderni rendezésben majd neki tetsző módon jár el. Ezért is fogadták igen „nagy tisztséggel” Zsigmond hűségese bennfentesét, Windeckét

¹⁴⁵ Arnold, Egmont grófjának nagyanyja Johanna, IV. Rajnáld gelderni herceg testvére volt.

¹⁴⁶ *Windecke emlékirata, i. m.*, 171. fej., 123.

mind Hochheimben (a mainzi érsek), mind Geldernben az érsek által támogatott Egmont-házi herceg, Arnold, illetve két fia. Windecke hosszasan, több mint három hétig időzött Lobithban, Nijmegenben és Arnheimben, s az urak „minden költségét” derekasan állták, mi több, szinte fejedelmi ajándékkal, egy 70 aranyat érő csődörrel kedveskedtek neki.¹⁴⁷ A választófejedelmek által összehívott frankfurti gyűlés kezdetére érkezett vissza a mainzi érsekhez.¹⁴⁸ A követségről visszatérően Konrád érsek újfent fejedelmi bőséggel látta vendégül a svábföldi Wildbaldban, s megbízta azzal, hogy a gelderni ügyet terjessze Zsigmond elé Magyarországon. A prelátusnak nagyon fontos lehetett a gelderni rendezés, ha „saját ezüsttáliban” szolgált fel pisztrángot a követnek.¹⁴⁹

A római király már korábban is bekapcsolódott a rajnai-németalföldi hercegségek vizsályaiba: Angliából, illetve a burgundi herceggel való tárgyalásairól Konstanz felé tartva, 1416 decemberében Kölnben járt közben Adolf, Berg hercege és a kölni érsek konfliktusában. A herceg apja, VII. (I.) Vilmos már korábban a Luxemburgok ellenfele volt, s Pfalzi (Wittelsbach) Ruprecht táborába tartozott. Most fia, Bergi Adolf nem vette jó néven, hogy a káptalan nem fivérét, Bergi Vilmost (Wilhelm von Berg, Paderborn püspöke) választotta meg, hanem saját jelöltjét Dietrich (II.) von Mörs/Moers személyében (1414–1463). Ráadásul a kölni érsekség betöltésében a bergi hercegnek tekintélyes támogatói akadtak, Burgundi János herceg, valamint Antal brabanti herceg személyében, azaz mindez érintette Zsigmondnak a burgundiakkal való viszonyát is.¹⁵⁰ Zsigmond Aachenben fogadta a herceget, és Adolf 1416. december 13-án felhagyott az ellenségeskedéssel.¹⁵¹ Az év karácsonyát a király Kölnben is töltötte, ahol személyesen erősítette meg Dietrich von Mörst tisztségében.¹⁵² A jülichi-bergi herceg visszakozott: nyilván nem volt szerencsés a burgundiakkal éppen megegyezésre jutó, a hennegau-hollandi Wittelsbach gróffal szoros szövetségben álló Zsigmonddal kereszteznie az érdekeit. De a Luxemburg-uralkodó és a jülichi-bergi ház között nem volt szívélyes a viszony. Néhány évvel később a bergi-jülichi herceg ellenfelei méltán számíthattak arra, hogy Geldern esetében Zsigmond a számára semleges Egmont-házat, s nem a korábban vele konfrontálódott Jülichi-herceg urait támogatja.

Amíg azonban I. (II.) Rajnald jülichi-bergi-gelderni herceg élt, nem keresztezte nyíltan Zsigmond érdekeit. Némiképp enyhítette a feszültséget az is, hogy 1422-ben a jülichi herceg, valamint a tartományának nemessége is részt kívánt venni a husziták elleni keresztes háborúban, és maguk is megajánlottak 25 lándzsát (a herceg maga hatot, a család másik ágából származó Adolf bergi herceg szintén hatot, Bergi Vilmos, immár Ravensburg grófja pedig kettőt). Jülichen kívül szinte az egész Németalföld megmozdult a husziták elleni keresztes háborúra. A jülichi és gelderni hűbéreseket, valamint Hol-

¹⁴⁷ *Uo.*

¹⁴⁸ SKORKA Renáta, *Eberhard Windecke itineráriuma* = Világtörténet, 31(2009), 34–50, 39.

¹⁴⁹ *Windecke emlékirata, i. m.*, 192. fej., 134.

¹⁵⁰ KINTZINGER, *i. m.*, 82.

¹⁵¹ *Windecke emlékirata, i. m.*, 363.

¹⁵² *Itineraria, i. m.*, 101; *Windecke emlékirata, i. m.*, 73. fej., 64. Az érsek később, 1422-ben még Magyarországon is felkereste Zsigmondot. *Windecke emlékirata, i. m.*, 115. fej., 93.; 117. fej., 94.

land négy városa 60 lándzsát ajánlott meg; Brabantból három város 100 lándzsát, Liège 100 lándzsát ígért. Holland, Hennegau és Flandria hűbéresei, Namur grófjával együtt 30 lándzsát ígértek tartományának hűbérurai, lovagjai, hűbéresei és városai, valamint Hennegau grófságának hűbérurai, lovagjai, hűbéresei és városai, valamint Namur grófja is vállalták 20 lándzsa kiállítását. 10 lándzsát vállalt Utrecht városa és püspöke is, Hoorn ura pedig kettőt.¹⁵³

A gelderni és kölni missziójából visszatérő Windecke 1423 őszén érkezett újra Magyarországra, s november elején már Zsigmond színe elé is járult. A pillanatnyilag birtokon belül lévő Geldern hercege, Egmonti Arnold ezzel párhuzamosan pedig maga is követeket – Johann von Gruysbeke és Rüdiger von Tefelen személyében – indított Magyarországra. Windecke felkarolta a követek ügyét, és 1424 nyarán a király elé vezette őket. A követek maguk kérték Windecke közbenjárását, s ő fel is kereste őket szállásukon.¹⁵⁴ (Igaz, a krónikás kronológiailag soron következő fejezetében már nem két tanácsosról ír, hanem négy, egészen más gelderni küldöttről: Ferenc és Mihály prépostok, a seidai Albrecht Schenk és Albrecht von Kolditz – őket viszont a *Regesta Imperii* nem ismeri.¹⁵⁵) Szükség is volt Windecke támogatására, mert a római királynak nem akaródzott elfogadnia a gelderniek választását: „úgy vélekedett, hogy az említett tartományok uruk magvaszakadtával a birodalomra háramlottak vissza, így most [...] senki más nem állíthat és nevezhet ki a tartomány élére herceget, csakis a római király”. Patthelyzet alakult ki, a király jó ideig, több héten át váratta a követeket – nyilván megolajozta volna az ügymenet gördülékenységét, ha Egmont grófja valamely úton-módon honorálni lett volna képes Zsigmond döntését: „nem adományozhatunk anélkül, hogy legalább egy kicsiny kis összeget ne kapnánk érte”.¹⁵⁶

Windecke saját bevallása szerint maga akarta a királyt rávenni, hogy adja a már megválasztott Arnold gróf hűbérebe a tartományt, de ő is csak annyit tudott elérni, hogy a követek heteken át követték a királyt Visegrádtól Csepelen át Pestig.¹⁵⁷ (Jóllehet, a több hetes magyarországi tartózkodás igencsak megviselte a „hőséget nem szokott” tanácsosokat, s nem is követték először Csepelre Zsigmondot, hanem Pesten maradtak. Windecke még azt is tudni véli, Vácott is járt a király Visegrád és Csepel között, azt azonban az itineráriumunk nem támasztja alá. Ha igen, a több folyami átkelés is nehezítette a követek dolgát.¹⁵⁸) A hűséges Eberhard tanúsága szerint azután ő „vitte dűlőre” a dolgot, a király ráállt a gelderniek ügyének támogatására. Csepelen a király „beszédbe kezdett az egmonti gróf és a gelderni tartomány ügyében”.¹⁵⁹ A krónikás közbenjárásáért még

¹⁵³ Windecke emlékirata, i. m., 179–181. fej., 126–128.

¹⁵⁴ Windecke emlékirata, i. m., 215–216. fej., 149–150.

¹⁵⁵ Windecke emlékirata, i. m., 216. fej., 150.

¹⁵⁶ Windecke emlékirata, i. m., 218. fej., 152.

¹⁵⁷ Windecke emlékirata, i. m., 216. fej., 150. Zsigmond július 21. és 29. között volt Visegrádon, augusztus 5. és 8. között Csepelen. *Itineraria*, i. m., 116.

¹⁵⁸ Windecke emlékirata, i. m., 216. fej., 150. Windecke a királlyal maradt, és dolgozott a gelderniek ügyén. Csak augusztus 9-én csatlakozott újra a németalföldiekhez, Zsigmondot Szigetszentmiklóson hagyva. *Itineraria*, i. m., 116.

¹⁵⁹ Windecke emlékirata, i. m., 216. fej., 150.

adományban is részesült: Zsigmond a mainzi rajnai vám jövedelmének egy részét testálta rá.¹⁶⁰ Igaz, Zsigmond inkább az után enyhült meg, hogy Windecke tolmácsolta, hogy ha az ura, „a mainzi érsek kedvére tesz, ő biztos hálás lesz érte”.¹⁶¹ Ezután Zsigmond Tatára ment, újfent csatlakoztak hozzá a követek, és vélhetően Windecke – a király augusztus 14–25. között, szeptember elejéig, két napot kivéve valóban ott tartózkodott¹⁶² – és egy hónapi gyözködés – „igen sokat és gyakran tanácskozva” – után hajlandó volt a hűbért Arnold grófra testálni – a krónikás szerint 14 ezer aranyforintért.¹⁶³ A *Regesta Imperii*, ugyan néhány nappal későbbre, augusztus 24-ére keltezte 10 ezer forintról tud.¹⁶⁴

Zsigmond tehát elismerte II. János egmonti gróf örökösének Egmonti Arnoldot, és beiktatta Geldern, Zutphen birtokába.¹⁶⁵ Nyilvánvalóan mérlegelt, hogy a mainzi érsek milyen támaszt képes számára biztosítani a birodalmi belpolitikában, s nem akart a mindenható Jó Fülöppel szembekerülni, ezért is dönthetett a jülich-bergi házzal szemben. A döntés, mint látni fogjuk, azonban nem volt kőbe vésve. Az egyezséget sem úgy fogalmazták meg, hogy a szerződés rögvest életbe lépjen: előbb rendelkeztek a pénz átadásáról: Nürnbergbe kellett hozni a gelderniek pénzét, és átadni Zsigmond képviselőinek, december 25-ig. A szerződés életbe lépéséről, a feltétel teljesítéséről pedig Konrad mainzi érsek volt hivatott dönteni.¹⁶⁶

A megegyezés mindazonáltal gyorsan kútba esett, mert Zsigmondnak igen hamar szüksége volt a készpénzre a cseh háború miatt, de azt az egmonti gróf nem tudta előteremteni, így Zsigmond követett küldött, s a kifizetést meg se várva „széttépette” a szerződést. Perényi Miklós lovászmester – Windeckénél *Henpel* – Nürnbergben nyilvánosan megsemmisítette a megállapodást.¹⁶⁷

A bergi herceg sem tlenkedett: bejelentette az igényét Geldernre. Az Egmont-ház azonban szívósan védekezett, Adolf jülich-bergi herceg hosszasan próbálkozott, de Zsigmond egyelőre kivárt, s csak Jülich birtokába iktatta be.¹⁶⁸ Majd Geldern ügyében is végleg Adolf mellett tette le a voksát, Windecke szerint „magához hívatta Magyarországra”, s Budán hivatalosan is beiktatta Geldern hűbérébe.¹⁶⁹ Zsigmond még ahhoz is hozzájárult, hogy Adolf fia, Rupert elvegye a korábbi gelderni herceg, Rajnald özvegyét. Más kérdés, hogy Jülich-Berg ura nem volt képes *de facto* is megszerezni Geldernt, az az egmontiak birtokában maradt – köszönhetően a burgundi támogatásnak. A gelderni rendek ugyanis soha nem egyeztek bele, hogy hűbéri esküt tegyenek Adolf jülich-bergi hercegnek.¹⁷⁰

¹⁶⁰ Szigetszentmiklós, 1424. aug. 9.: Azzal, hogy köteles a járadékot mostani tulajdonosától 200 rajnai aranyforintért megváltani. ZsO XI, 937. sz.; RI XI/2, n. 5929; SKORKA, *i. m.*, 39.

¹⁶¹ *Windecke emlékirata, i. m.*, 218. fejj., 152.

¹⁶² *Itineraria, i. m.*, 116.

¹⁶³ *Windecke emlékirata, i. m.*, 218. fejj., 152.

¹⁶⁴ Tata, 1424. aug. 24.: RI XI/1, n. 5964.

¹⁶⁵ 1424. aug. 15.: Zsigmond beiktatja Arnoldot. RI XI/1, n. 5932–5933; megerősíti Geldern kiváltságait: RI XI/1, n. 5934.

¹⁶⁶ Tata (Totis), 1424. aug. 22.: RI XI/1, n. 5959.

¹⁶⁷ *Windecke emlékirata, i. m.*, 218. fejj., 152.

¹⁶⁸ Buda, 1425. máj 24.: RI XI/2, n. 6291–6292.

¹⁶⁹ Buda, 1425. máj 24.: RI XI/2, n. 6293; *Windecke emlékirata, i. m.*, 226. fejj., 158.

¹⁷⁰ RI XI/2, n. 6612.

Zsigmond tartotta is magát a megegyezéshez, és a továbbiakban is Adolf jülich-bergi herceget támogatta. 1425-ben fel is szólította a térség tekintélyes potentátját, Dietrich kölni érseket, a gelderni és zutpheni rendekkel egyetemben, hogy tegyenek meg mindent Adolf érdekében, és akadályozzák meg az egmonti gróf befolyásának növekedését.¹⁷¹ Meg is tiltja a rendeknek a jogtalan trónkövetelő, Arnold gróf bárminemű támogatását.¹⁷² Miután a rendek nem engedelmessé váltak, 1426-ban szankciókkal sújtotta őket: kétszeresére emelte a grófságok városai által fizetett vámok (Rheinzoll és Landzoll) összegét.¹⁷³

1430-ban a király még tovább ment: összehívta Geldern és Zutphen összes rendjeit, Nijmegen, Roermond, Arnhem városait, hogy bírói színe előtt valljanak amiatt, hogy Jülich Adolfnak megtagadták a hűségesküt, Egmonti Arnoldnak viszont felesküdték. 1430. december 15-én a Hofgericht újfent megidézte Arnoldot is.¹⁷⁴ Miután sem a gróf, sem a rendek – Nijmegen városa kivételével – nem tettek eleget a felszólításnak, bíróságot rótt ki rájuk,¹⁷⁵ majd a nürnbergi birodalmi gyűlésen, 1431-ben, Arnoldot, illetve az ő hűségére tért zutpheni grófságot és a gelderni hercegséget, valamint a térség városait birodalmi átokkal (Reichsacht) sújtotta.¹⁷⁶ A birodalom minden alattvalóját eltiltja „bárminemű közösségtől” Egmont grófjával.¹⁷⁷ Hosszas, évekig tartó pereskedés kezdődik, Arnold gróft többször megidézik, aki természetesen nem jelenik meg.¹⁷⁸

Zsigmond ugyan még azzal is megpróbálkozott, hogy a jülich herceget feljogosította, hogy nyílt fegyveres hadjáratban vegyen részt Egmonton,¹⁷⁹ végül is nem tett komolyabb lépéseket az egmontiak *de facto* térnyerésével szemben. A továbbiakban nem kívánt szembemenni Jó Fülöp érdekeivel: végül is ő megtette, amit kértek tőle. Geldern papíron a jülich-bergi házá maradt, a király joggal várhatott tőlük akár katonai támogatást is a cseh hadszíntéren. A konfliktus további eszkalálódását az is megakadályozta, hogy 1437-ben Adolf jülich-bergi herceg meghalt, mi több, mivel örököse, Ruprecht már 1431-ben eltávozott az élők sorából, a jülich-bergi hercegségeket öröklő oldalág – Adolf unokaöccse, VII. Gerhard – nem forszírozta a hosszas pereskedést Geldernért.

Arnheminek nevezett Hoeven-i Goeswin

Nem csupán az óbudai egyetem jelentette csatornák képeztek kapcsolatot Németalföld és Magyarország között a 15. században. Az egyházi társadalomban a magistereken kívül is tudunk Magyarországon járt, s javadalommal részesített klerikusokról. Fedeles Tamás káptalan-kutatásai során fedezett fel több németalföldit, s közülük talán a legér-

¹⁷¹ Buda, 1425. máj 26.: RI XI/2, n. 6297.

¹⁷² Buda, 1425. jún. 2.: RI XI/2, n. 6308.

¹⁷³ Korneuburg, 1426. ápr. 4.: RI XI/2, n. 6612.

¹⁷⁴ RI XI/2, n. 8019. és RI XI/2, n. 8020.

¹⁷⁵ RI XI/2, n. 8713.

¹⁷⁶ Roermond, Arnhem, Zütphen, Goch, Venlo, Erkelenz, Straelen, Geldern, Till, Wachtendonk, Harderwijk, Elburg, Dötichen és Dösbürg: RI XI/2, n. 8760–8765. A baseli zsinaton is kihirdették a Reichsachtot: 1433: RI XI/2, n. 10598.

¹⁷⁷ 1431: RI XI/2, n. 8735; 1433: RI XI/2, n. 9772.

¹⁷⁸ 1431: RI XI/2, n. 8309, 8712, 8580.

¹⁷⁹ RI XI/2, n. 10442.

dekesebb egy kevéssé ismert arnhemi orvosdoktor.¹⁸⁰ A feltehetően polgári származású, Arnheim környékéről származó Huefeni/Hueveni vagy Hoeveni Goeswin liège-i egyházmegyei, utrechti kanonok a 14. század végétől Párizsban (1397-től), Heidelbergben (1418), majd Kölnben (1418, 1421) járt egyetemre, s 1412-ben pécsi javadalmas kanonok volt, a püspökvárban egy oltárigazgatóság volt a kezén.¹⁸¹ 1425-ben már egy zágrábi kanonoki stallum birtokában találjuk.¹⁸² Már korán nagy tekintélyre tett szert, a szabad művészeteken kívül orvosi tudományokat is hallgatott, Bécsben doktori címmel tűnt fel 1412-ben, sőt, a teológiai baccalaureatust is megszerezte. 1403-ban a párizsi *facultas artium* angol(-német) natiojának a procurátora. Elképzelhető, hogy már itt kapcsolatban kerülhetett a natio magyar, akár az óbudai egyetemhez köthető tagjaival. Az is lehetséges, a bécsi egyetemen való működése révén került egy magyarországi stallum közelébe.¹⁸³ A kölni egyetem anyakönyvének tanúsága szerint 1412-ben már egy utrechti (a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szentelt dómban), valamint egy, a cambrai-i egyházmegyében, Brabantban, a Mechelen melletti Zemst en Zemst-Laar (*Sempst/Semsel/Sempsel/Seemst*) Szent Péter plébániatemplomában bírt stallum mellett egy pécsi kanonokság is a birtokában van.¹⁸⁴ Minden bizonnyal a korszak nagy jelentőségű utrechti püspökeinek – Frederick von Blan(c)kenheim és Rudolf van Diepholt – a befolyása állhatott Goeswin karrierje mögött. Magyarországi stallumnyerése pedig nem függetleníthető a kor pécsi püspökétől, Albeni Jánostól (1410–1421). Éppen az Albeniek befolyása állhatott a mögött, hogy Pécsre került. További karrierjét is éppen ők építgetik, akik révén még a királlyal is jó kapcsolatot ápolhatott. Éppen ezért nem érte különösebben nagy hátrány azért, mert nem sokat időzött pécsi állomáshelyén: lehetséges, az Albenieken kívül a király maga is igénybe vette a tudós orvosdoktor szolgálatait, talán éppen hosszú külföldi tartózkodásakor, hiszen 1412 és 1418 között nem ismerünk adatot a derék hollandusról. A külföldi utazások lezárultával, éppen Albeni János zágrábi püspöksége (1421–1433) idején „viszi magával” a püspök új állomáshelyére, és juttat neki zágrábi kanonokságot.¹⁸⁵ Fedeles azt is felteszi, hogy a Bécsben vele együtt – 1412-ben adatható – egyetemre járó Tamásfalvai Miklós révén kerülhetett képbe, aki pécsi javadalmas volt.¹⁸⁶ Mindenesetre a holland orvos a részét képezte annak a részben nyugatiakból álló adminisztratív hálózatnak, amellyel az Albeni família kiterjedt pozícióit irányította, mi több, Goeswin abban is szerepet játszhatott Bécsben vagy Kölnben, hogy az Albeniek érdekeit képviselje a Birodalomban, vagy akár a Szentszék előtt. Ezért kaphatott értékes

¹⁸⁰ FEDELES Tamás, *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)*, Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2005, 261, 315–316.

¹⁸¹ *Uo.*, 315.

¹⁸² FEDELES Tamás, *Egy németalföldi orvosdoktor a középkori Magyarországon* = F. T., *Püspökök, prépostok, kanonokok: fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből*, Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2010, 39–53, 44. Önálló kiadása: F. T., *Egy németalföldi orvosdoktor a középkori Magyarországon*, Orvostörténeti Közlemények, 50(2005), 185–196.

¹⁸³ FEDELES, *Egy németalföldi... i. m.*, 45.; FEDELES, *A pécsi székeskáptalan*, *i. m.*, 315.

¹⁸⁴ Az eredetiben Zempsa: én Zemstként azonosítottam.

¹⁸⁵ FEDELES, *Egy németalföldi... i. m.*, 49.

¹⁸⁶ FEDELES, *A pécsi székeskáptalan... i. m.*, 455.

javadalmakat. 1425-ben a pápától maga kérte a császári főesperességet, amelyet János zágrábi püspök már neki adott.¹⁸⁷ (Igaz, két év után is pereskedett érte.)

Fedeles Tamás gyűjtése alapján több németalföldi klerikus is a látóterünkbe kerülhet, ő maga is újabb adatokat tárt elénk a Németalföld és Magyarország konferencián 2015 őszén. Németalföldhöz köthető még például az ugyancsak a pécsi káptalanban működő Basthonyai János, baranyai főesperes (1445–1451), majd püspöki helynök (1449–1451). A liège-i egyházmegyében, Luxemburg ma Belgiumban lévő részén fekvő Bastenakenból/Bastogne-ból származó Basthonyai is a kölni egyetemen tanult.¹⁸⁸

Gelderni Sluter Lambert (Lambertus de Gelria)

A Magyarország és Németalföld közötti kulturális és művelődéstörténeti kontaktusok egyik legérdekesebb színtere az óbudai egyetem volt, ahol Zsigmond uralkodása idején egy nemzetközi tekintélyű hittudós oktatott, a Geldernből származó Sluter Lambert. Az egyetem rövid történetének és a holland teológus hazai működésének mindössze néhány esztendeje ellenére Gelderni személye egyfajta garanciát jelentett arra, hogy magas színvonalú teológiai oktatás folyjon Magyarországon.

Gelderni Sluter Lambert 1411-ben az óbudai egyetem második kancellárja, egyszerűen a budai – Szent Péter társaskáptalan – prépostja is lett (1419-ig). XXIII. János kinevező bullája a leobersdorfi plébániaegyház javadalmát további hét évre is meghagyta a kezén.¹⁸⁹ A professzor a párizsi egyetemen kezdete tanulmányait, ahonnan 1383-ban Bécsbe ment, rá két évre már szerepel az artium magisterek között.¹⁹⁰ Csillaga gyorsan emelkedett, 1389-ben már a dékán melletti *coadiutor* és *consiliarius* pozícióban találjuk.¹⁹¹ Nem sokkal később a hittudomány doktorává avatják, 1397-ben pedig a teológiai kar dékáni tisztét tölti be.¹⁹² A bécsi egyetemen több ízben rektor is volt (1389–1390; 1399–1400; 1404–1405). A rektori pozíciót Magyarországból való távozása után, 1419-ben is, az év végén bekövetkező haláláig újra betöltötte.¹⁹³ A bécsi egyetem Lambert

¹⁸⁷ ZsO XII, 133. sz.; LUKCSICS Pál, *XV. századi pápák oklevelei*, Bp., Római Magyar Történeti Intézet, 1931–1938, I–II, I, 785. sz.

¹⁸⁸ FEDELES, *A pécsi székeskáptalan...*, i. m., 232.

¹⁸⁹ Prépostságára: Róma, 1411. dec. 5.: XXIII, János pápa adománya, évi jövedelme 300 forint. DF 288 627; ZsO III, 1312. sz.; *A veszprémi püspökség római oklevéltára: Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis 1103–1526*, szerk. FRAKNÓI Vilmos, LUKCSICS József, Bp., Franklin, 1896–1907 [a továbbiakban Mon. Rom. Vespri.] I–IV, II, 364.; BTOE III/1, 584. sz.; Ugyanazzal a dátummal: a pápa meghagyja, hogy vezessék be a prépostság birtokába. DF 288 627; ZsO III, 1313. sz.; Mon. Rom. Vespri. II, 365; BTOE III/1, 585. sz.; C. TÓTH Norbert, *A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437*, Bp., MTA, 2013, 25; BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 118; MÁLYUSZ Elemér, *Középkori egyházi értelmiségünk társadalmi alapjai: A budai egyetem történetéhez = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1984, 7–33; HORVÁTH Henrik, *Zsigmond király és kora*, Bp., Budapest Székesfőváros, 1937, 73.

¹⁹⁰ Joseph ASCHBACH, *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens*, Wien, Verlag der K. K. Universität, 1865, 420.

¹⁹¹ *Uo.*

¹⁹² MÁLYUSZ, *Középkori...*, i. m. 12.

¹⁹³ 650 plus – Geschichte der Universität Wien: ein Projekt der Universitätsbibliothek Wien und des Archivs der Universität Wien in Kooperation mit dem Forum „Zeitgeschichte der Universität Wien“. Projektleitung &

magyarországi működése idején sem szűnt meg kikérni a tanácsait, s szinte továbbra is a „saját” magisterének tekintette. Több ízben fordultak hozzá konstanzi tartózkodása idején is, mondjon véleményt egy-egy vitás ügyben.¹⁹⁴

Lambert az egyetemet nem csupán egy későbbi politikai-kormányzati karrier előcsarnokának tekintette, a tudomány világában kívánt elmélyedni, ezért is végzett nagy munkát bibliakommentárjaival.¹⁹⁵ Bibliamagyarázatait nemrégiben sajtó alá rendezték.¹⁹⁶ A 15. század elejére szinte európai ismertségű teológussá emelkedett – ami még a konstanzi zsinatról tudósító Ulrich von Richental figyelmét sem kerülte el („lerer götlichen rechten”, lásd alább). Ez magyarázhatja, hogyan esett rá Zsigmond választása, amikor egy rangos tudóst kívánt az óbudai egyetem élére állítani. Gelderni Hohenlohe György passauai püspök javaslatára kerül Zsigmond körébe.¹⁹⁷ Óbudára csábítása nagy szó volt a korabeli „kulturpolitikában”, ami Zsigmond növekvő európai súlyát is fémjelezte.¹⁹⁸ Zsigmond mindenáron keresztül akarta vinni a tudós „megszerzését”, a cél érdekében még a hivatalban lévő budai prépostot is lemondatta.¹⁹⁹ Gelderni úgy fogalmazott, a király az egyetem építésére hívta be.²⁰⁰ 1411 végén már az óbudai egyetemen működhetett, teológiát, szabad művészeteket és kánonjogot is tanított. Tekintélyét és a király iránta mutatott bizalmát jelzi, hogy Zsigmond megtette királyi káplánnak és consiliarius-nak is.²⁰¹

Elképzelhető, hogy a budai egyetemi pozíció azért is lehetett vonzó Gelderni számára, mert ugyancsak Budán oktatott a korábban a kölni egyetemen tanult Johannes Wrede, aki még 1402-ben nyerte el a budai prépostság olvasókanonoki prebendáját.²⁰² Sokat nyomhatott a latban az is, hogy Prágai Pál mester is Zsigmond hívására, az óbudai

---

Redaktion: Thomas Maisel MAS, Katharina KNIEFACZ, Herbert POSCH. URL: <http://geschichte.univie.ac.at/de/personen/lambert-sluter-von-geldern-mag-art-prof-theol> [2017. január 22.]

¹⁹⁴ ZsO V, 1139. sz.

¹⁹⁵ ASCHBACH, *Geschichte der Wiener...*, i. m., 421.

¹⁹⁶ *Lamberts von Geldern Auslegung der Johannesbriefe: Eine textkritische Edition*, Hrsg. Roland KADAN, Wien, WUV-Universitätsverlag, 1995.

¹⁹⁷ MÁLYUSZ, *Középkori ...*, i. m., 15.

¹⁹⁸ MÁLYUSZ Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*, Bp., Gondolat, 1984, 224.; HARASZTI SZABÓ Péter, *A prágai egyetem hallgatói Luxemburgi Zsigmond magyar királyi udvarában = Micae Mediaevales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, szerk. FÁBIÁN Laura, GÁL Judit, HARASZTI SZABÓ Péter, UHRIN Dorottya, Bp., ELTE, 2016, 69–91, 79, 82.

¹⁹⁹ Pestii Miklós 1409. aug. 6. e.: ZsO II, 6964. sz.; Mon. Rom. Vespr. II, 364; C. TÓTH, *A székes- és társaskáptalanok...*, i. m., 25; MÁLYUSZ, *Középkori ...*, i. m., 16.

²⁰⁰ MÁLYUSZ, *Középkori ...*, i. m., 18.

²⁰¹ 1412. júl. 19.: ZsO III, 2441; BTOE III/1, 602. sz.; *Universitatis Budensis 1395–1995*, szerk. SZÖGI László, VARGA Júlia, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 1997, 84; *Magyarországi világi felsőoktatási intézmények a kezdetektől 1945/1948-ig*, szerk. MOLNÁR László, ZSIDI Vilmos, Bp., Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2006, 44.; SZÉKELY György, *A pécsi és óbudai egyetemalapítások helye a középeurópai egyetemalapítási hullámokban*, Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (1967), Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1968, 153–174, 170.; SZÉKELY György, *Hazai egyetemalapítási kísérletek és a külföldi egyetemjárás = A magyar iskola első évszázadai. Die Ersten Jahrhunderte des Schulwesens in Ungarn: 996–1526*, szerk. G. SZENDE Katalin, SZABÓ Péter, Győr, Xántus János Múzeum, 1996, 79–85, 83; lásd DOMONKOS László, SZÉKELY György, BERTÉNYI Iván, *Tanulmányok az Óbudai Egyetem történetéből 1395–1995*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 1995; BÓNIS György, *Repertorium und Bibliographie für die ungarischen Universitäten bis 1500*, Mediolani, Giuffrè, 1966.

²⁰² SZÖGI László, *Régi magyar egyetemek emlékezete*, Bp., ELTE Könyvtára és Levéltára, 1995, 9.

egyetem szervezésére érkezett Magyarországra, több cseh magisterrel együtt, 1411 tavaszán.²⁰³ A hittudós Prágai ismerhette már Geldernit Bécsből, így közvetve része lehetett abban, hogy a németalföldi tudós beadta a derekát. Közel álltak egymáshoz, teológiai felfogásuk megegyezett.²⁰⁴

Lambert 1414-től részt vett a királlyal a konstanzi zsinaton. Nem csupán az óbudai, hanem az egész magyar egyházi küldöttség egyik vitathatatlan vezetőjeként, nagy tekintélyű teológiai doktorként szerepelt számos ügyben.²⁰⁵ A teológiai ügyek mellett egyházpolitikusként is közreműködött. Tagja volt a Prágai Jeromost elítélő bírói széknek. Mi több, ő volt az egyedüli teológus szakértő az eretnek halálos ítélete meghozatalában.²⁰⁶ Ennek ellenére az egyházi reform híve volt, párizsi egyetemi múltját nem megtagadva a *reformatio* szükségességét hangoztatta, s ezzel a *natio Germanica*-n belül is hangadó szerepet töltött be.²⁰⁷ 1415-ben, amikor XXIII. János Zsigmond világi tanácsadóit meg akarta nyerni – abban, hogy támogassák azt a javaslatát, hogy a világiakat egyházmegyékükön kívül bíróság elé ne lehessen idézni, az egyházi bíróságok pedig csak a kánonjog szerint eléjük tartozó ügyekben ítélhessenek – a pápa terveit a zsinat keresztülhúzta, és bulláit visszavonta. A negatív döntést ugyan több magyar prelátus tárta Zsigmond elé, de Geldernit nem találjuk köztük.²⁰⁸ Mályusz Elemér úgy látta, Gelderni úgy érezte, hogy nem érintett az ügyben, de magam elképzelhetőnek tartom azt is, hogy ebben a kérdésben pártfogója, a király mellé állt.²⁰⁹ Lambert közbenjárt azért is, hogy a Zsigmond és az aragón király követei között létrejött 1415 végi narbonne-i megállapodást – amely lehetővé tette, hogy az ellenpápa, XIII. Benedek fő támogatója kihátráljon mögüle – a zsinaton elfogadják. Az egyezsége Zsigmond nevében Andrea de Benzis/Benciis de Gualdo kalocsai érsek, Magyarország nevében pedig Gelderni Lambert tett esküt.²¹⁰ Mályusz meglátása szerint éppen ezzel kívánta jelezni, hogy budai prépostságát milyen fontosnak tartja.²¹¹

²⁰³ *Uo.*

²⁰⁴ MÁLYUSZ, *Középkori ...*, i. m., 16.

²⁰⁵ LESLIE S. DOMONKOS, *The History of the Sigismundean Foundation at the University of Obuda = Studium Generale. Studies offered to Astrik Ladislas Gabriel*, ed. L. S. D., Robert J. SCHNEIDER, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1967, 3–33, 26–27; LÁSZLÓ DOMONKOS, *The Founding (1395) and Refounding 1410 of the University of Óbuda = Universitas Budensis*, 19–35, 32.

²⁰⁶ MÁLYUSZ, *Zsigmond ...*, i. m., 218; MÁLYUSZ, *Középkori ...*, i. m., 14; BÓNIS, i. m., 1971. 96, 101, 118.

²⁰⁷ MÁRTA FATA, ANTON SCHINDLING, *Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert = Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Hrsg. Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING, Stuttgart, Steiner, 2006, 3–35, 3.

²⁰⁸ MÁLYUSZ, *Zsigmond ...*, i. m., 218.

²⁰⁹ MÁLYUSZ, *Középkori ...*, i. m., 19.

²¹⁰ KONSTANZ, 1416. jan. 30.: ZsO V, 1484. sz.; ÁLDÁSY Antal, *Zsigmond király és Spanyolország*, Bp., MTA, 1927, 94skk.

²¹¹ MÁLYUSZ, *Középkori ...*, i. m., 14.

Valójában úgy tűnik, 1414-et követően Zsigmondnak sokkal fontosabb volt, hogy a zsinaton maga mellett tudhassa a híres teológust, mintsem az, hogy az óbudai egyetem a gyakorlatban is jelen legyen. A prépost nem volt ugyan állandó kapcsolatban az egyetemmel, de a források arra utalnak, hogy fenntartotta az információáramlást, követeket indított és fogadott, levelezett Óbudával.²¹²

Furcsa módon vált meg Gelderni a budai prépostságtól és az egyetem kancellárságától. 1418 májusában, miután a zsinat feloszlott, a királlyal majdnem egyidőben elhagyta Konstanzot. Lehetséges, hogy még az évben visszatért, de decemberben lejárt a hét-éves moratórium, amelynek értelmében betölthetett két javadalmat is, s ő a leobersdorfi plébániát választotta, a budai stallumról pedig lemondott. Nyilvánvaló, szolgálataira a zsinat után Zsigmondnak kevésbé volt már szüksége, ő maga pedig vissza kívánt térni a bécsi egyetemre.²¹³ Óbudán 1414 vége óta egyébként sem játszott már aktív szerepet. Ezzel szemben Bécsben Albert osztrák herceg már távollétében, 1417-ben megtette az egyetem szuperintendensévé.²¹⁴ Jóllehet életrajzírója automatikusnak veszi, hogy a zsinat berekesztése után Bécsbe tért vissza,²¹⁵ lehetséges, hogy Zsigmond igyekezett maradásra bírni, mert nem tudjuk, hogy Konstanzból való elindulása (1418. május 16.) és bécsi rektorrá választása (1419. október 13.) közötti nem kevés időben, több mint egy évig hol tartózkodott. Elképzelhető, hogy még visszatért Óbudára, hogy átadja utódainak az ügyeket. Utoljára ugyan 1419-ben említik budai prépostként, az év elején a prépostság még pereskedik a veszprémi káptalannal.²¹⁶

Ha nincs is sok adatunk Lambert itthoni, egyetemen túli, préposti tevékenységéről, annyi megállapítható, hogy a napi gazdasági és egyházpolitikai ügyeket kézben tartotta. Megerősítette Zsigmonddal a prépostságnak a pesti és budai révbe fuvarozó hajósok által fizetendő vámot;²¹⁷ nem hátrált meg a Kanizsaiak hatalmaskodásaival szemben, hanem egyezséget kötött Kanizsai István soproni ispánnal, és elhatároltatta birtokaik határát.²¹⁸ Egyházi ügyekben is eljárta: kanonokokat vezetett be prebendába, kivizsgálta egyes javadalmak adományozásának érvényességét, valamint segédkezett abban, hogy az egyes egyházakba kinevezett rektorokat jogosan birtokba iktathassák egyes foglalókkal szemben.²¹⁹

Lambert úgy gondolta, szabad kezét kaphat a prépostság stallumainak betöltésével: az őt Konstanzba is elkísérő magister-társa, Wrede János olvasókanonok halálával megüresedő *lectoratus*-ra Gunss-i Bálintot önhatalmúlag nevezte ki. Ezt azután az újonnan megválasztott V. Márton zokon is vette, és követelte az olvasókanonok lemondását.²²⁰

²¹² *Uo.*, 18.

²¹³ *Uo.*, 20.

²¹⁴ ASCHBACH, *Geschichte der Wiener...*, i. m., 421.

²¹⁵ *Uo.*

²¹⁶ 1419. márc. 14.: DF 201 205; ZsO VII, 187. sz. A veszprémi káptalan panasza alapján pert indítanak a prépost ellen, mivel Nagypécselel elfoglal 6 sessiot vagy curiat, s a nádor megidézi. 1419 júniusában még elfoglalva tartja a prépostság, de az újabb idézésben már elhaltként nevezik meg. DF 201 212; ZsO VII, 1872. sz.

²¹⁷ 1412. aug. 19.: DL 106 095; ZsO III, 2550. sz.; BTOE III/1, 605. sz.

²¹⁸ 1412: DL 9890; ZsO III, 2833; 2931. sz.; BTOE III/1, 614. sz.

²¹⁹ ZsO V, 43; 296; 308. sz.

²²⁰ 1417. dec. 11.: DF 288 809; ZsO VI, 1234. sz.

Igaz, ugyanakkor Lambert nem volt rossz viszonyban a pápával – Gunss-i kinevezésekor már egy évnél több ideje volt lektor, s nem is azért intette meg Lambertet a pápa, mert kinevezte Bálintot, hanem azért, mert hangsúlyozni kívánta, elviekben a megüresedett stallum betöltése a pápáé. Gelderni azonban képes volt hirtelenjében „szerezni” kanonokjának egy másik olvasókanonokságot, a bécsi Szent István-egyház dékánjához folyamodva. Azaz, amikor már a konstanzi zsinat vége felé Gelderni hazafelé készült, és Bécsbe való visszatérését tervezte, kanonokját úgymond magával vitte, egy bécsi stallumot juttatván számára.²²¹

Sokáig Lambertet nem ismerte el a történeti kutatás sem az egyetem kancellárjának, sem prépostnak.²²² Gelderni életrajzi szócikkének írója, Aschbach sem ismerte még a 19. században budai működését, konstanzi szerepléséről tud ugyan, de nem köti semmilyen egyetemhez a bécsin kívül.²²³ Ennek oka az volt, hogy alapvetően a konstanzi krónikás, Ulrich von Richental adatát vették alapul, aki említi ugyan, de a műnek a 19. század végén és a 20. század első felében ismert kéziratoss változatai közül többen nem szerepel Lambert neve.²²⁴ Richental ezen változatai az óbudai egyetem magistereinek felsorolásánál csupán egy Henrik budai prépostot említenek („Heinricus” vagy „Hainricus” „prepositus Pudensis”). A Buck-féle kiadás sem említi többet annál, hogy „Von der schul ze Sundensis in Ungern, die fa komend mit dem ertzbischoff von Gran Dominus Hainricus prepositus Pudensis doctores in theoloya”. A fennmaradt 16 kézirat szövegének változékonysága miatt ma is nehéz helyzetben vagyunk. A ma ismert forrásaink alapján – Richental kézíratain kívül – nem adatolható Henrik nevű budai prépost. Richental művének a 15. század végén vagy azután született ősnymtatványai (például Heidelberg²²⁵ [2. kép] vagy Budapest, OSzK²²⁶) azonban az óbudai egyetem címerének ábrázolása alatt, az első helyen szerepel Lambert mint budai prépost: „von der hohen schul zu Sundens in unger gelegen die kament mitt den erczbischoff von Gran Lamperthus bropst czu ofen lerer götliches rechten”.²²⁷ Igaz, Lambert után, néhány sorral alább ugyancsak szerepel „Heinricus” vagy „Hainricus” is mint „prepositus Pudensis”. Richental szerepelteti tehát Lambertet, szerintünk azért az első helyen, mert ő a kancellár.

²²¹ 1417. dec. 11.: DF 288 809; ZsO VI, 1235. sz.; Lukcsis, I, 115, BTOE III/2, 710. sz.

²²² ÁBEL Jenő, *Egyetemeink a középkorban*, Bp., MTA, 1881, 23; 61. 26. j.; 63. 28. j.

²²³ ASCHBACH, *Geschichte der Wiener... i. m.*, 419–21.

²²⁴ Öt kézíratra alapozó kiadás: *Chronik des Konstanzer Concils von Ulrich von Richental*, Hrsg. Michael Richard BUCK, Tübingen, Litterarischer Verein, 1882, 186. A teljes kézirati anyagra alapozó modern kiadás: Ulrich RICHENTAL, *Chronik des Konzils zu Konstanz (1414–1418)*, Hrsg. Jürgen KLÖCKLER, Stuttgart, Theiss, 2013.

²²⁵ Ulrich von RICHENTAL, *Concilium zu Constencz*, Augsburg, Anton Sorg, 1483. Universitätsbibliothek Heidelberg Q 2060 Quart INC., Heidelberger historische Bestände – digital: URL: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/ir00196000/0287/image?sid=0be0574dcfd1e4ff945a77e9fafaf6d4> [2017. január 26.]

²²⁶ Ulrich von Richenthal *Concilium zu Konstanz* (Augsburg, 1483) c. műve Magyarországon: Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 14. Az óbudai egyetem címerének ábrázolása (fol. 146v.) kiadva: *A magyar iskola első évszázadai*, 205.

²²⁷ Heidelbergi ősnymtatvány: 285. [146v] Egyéb példányai: Ulrich von RICHENTAL, *Chronik des Konstanzer Konzils*, Augsburg, 1983. Badische Landesbibliothek Karlsruhe: INKA 11001551 Dh 9: URL: <http://digital.blb-karlsruhe.de/blbihd/content/pageview/1250798> p. CXLVIv. [2017. január 26.] Ulrich von RICHENTAL, *Concilium zu Constanz*, Augsburg, 1483: Library of Congress, Washington. Rare Book and Special Collection Division, Rosenwald Collection: LC BX830.1414 Incun. 1483. R5 BX830. 295. URL: <http://hdl.loc.gov/loc.rbc/rosenwald.0097> [2017. január 26.]

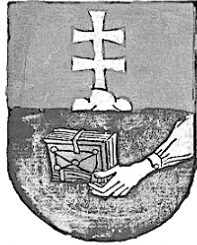
Összegzés

A 15. század első évtizedeiben Zsigmond egyértelműen egy francia-burgundi befolyástól független Németalföld mellett foglalt állást. Kénytelen volt mindazonáltal elfogadni a burgundi herceg játékszabályait, hiszen a konstanzi zsinat céljait csak az angol-burgundi tengely mentén látta elérhetőnek. A zsinati együttműködés kézenfekvőnek látszott. Meg kívánta őrizni Holland, Hennegau, Zeeland, valamint Brabant és Luxemburg integritását. A burgundiakra viszont szüksége volt, hiszen az Aranygyapjú leendő lovagjai a hitetlenekkel szemben harcot hirdettek, az egyházi reform terén pedig a gyökeres, *in capite és in membris* megújítás hívei voltak, s a *reformatio* iránti elkötelezettségükkel lopták be magukat Zsigmond szívébe. Így a király kénytelen volt engedni németalföldi céljai tekintetében, és tudomásul kellett vennie, hogy a burgundi erőter kiszélesedésével szemben nincsenek megfelelő eszközei. Mindenesetre még haláláig ragaszkodott az egyensúly politikájához: a burgundi grandeur tobzódása ellenében potenciális szövetségeseket szerzett (mint Geldern hercege vagy Anglia). A Lancasterek egy ideig még megtudták „védelmezni” Németalföld birodalmi hűbéreit a burgundi befolyástól. Azincourt után viszont Zsigmond egyedül Burgundiában bízhatott, hogy megálljt tud parancsolni az angol hatalmi igényeknek Németalföldön. Így 1437-ig fennmaradhatott az egyensúly.

Annnyiban Zsigmond megelőzte a korát, hogy felismerte, hogy „Észak-Németalföld” – Holland, Hennegau, Zeeland grófsága, Frieslanddal valamint Geldern együtt – nem kér a „déli”, francia nyelvű burgundok gyámkodásából. A lenézett északiak nem szívelik, ha a dicső Valois hercegek a „déli” Flandria kevély kalmáraival és tisztviselőivel irányítják őket. Ebből a szempontból az a terv, hogy Wittelsbach kézen, együtt maradjon meg a három grófság (Holland, Hennegau, Zeeland közössége), a későbbi Egyesült Tartományok szellemiségét idézi.

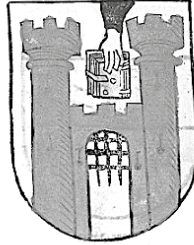

¶ Von der hohen schül zu
Sundens in vnger gelegē
Die kamant mit dem er z
bischoff von Bam

¶ Lamprechtus bropse cū
ofen lere götliches rechte
Symon Clostein meyster
in der eregnā.
Dñs heinticus pposit⁹ pu
densis doctor in theologia
Matheus de diennach.
Thomas de wissenburg .
Dadeus de vito mercato.
Nicolaus bishnaw . bejō
doctor decretorum

¶ Von der schül zu prang
in behim dñe sie es transe
riert sie gen läpzig an der
ander von d hussen wege.

¶ Stephanus asehpla.
Johannes palasch patrin
Meyster götlicher kunst.
Paulus Czielle
Jacobus pottp.
Paulus czielle bejō meyster
vund doctor götliches
rechten.
petrus hircus de patruia

2. kép. Az óbudai egyetem címere és konstanzi küldöttsége.
Ulrich von Richental, Concilium zu Constenz, Augsburg, Anton Sorg,
1483. Universitätsbibliothek Heidelberg Q 2060 fol. 146v.

*Vajdahunyad és a Burgundi Hercegség építészeti kapcsolatai a 15. század közepén, különös tekintettel a boltozati vállindításokra**

Hunyadi János vajdahunyadi vára „gótikus építészetünk legbecsebb emléke”¹. A kormányzói rezidencia a 15. századra jellemző hatalmi reprezentáció ékes példája, előzményének a budavári királyi palota Zsigmond-kori kiépítését tekintjük.² E két magyarországi épület színvonalában és eszmeiségében is összhangban áll korának nyugat-európai építészeti tendenciáival, ami nem csak mintakövetésnek, hanem idegen országokból érkezett szakemberek közreműködésének is betudható. Luxemburgi Zsigmond palotájánál források igazolják a külföldi mesterek jelenlétét, Vajdahunyad esetében az ezirányú feltételezéseinket csupán stíluskritikai megfigyelésekkel és közvetett történeti adatokkal támaszthatjuk alá.

Hunyadi János két ízben fejlesztette az örökségként tulajdonába került Hunyad várát.³ Első építkezése a vár megerősítését szolgálta, de a környezet kedvezőtlen adottságai miatt végül félbehagyták a védmű korszerűsítését. A meghíúsult vállalkozás abból a szempontból mégis érdekes, hogy Hunyadi a tervek elkészítésében Paolo Santini olasz hadmérnök személyében egyik külföldi kapcsolatát hívta segítségül.⁴ A második építke-

* Jelen tanulmány a Debreceni Akadémiai Bizottság Székházában 2015. november 6-án *Németalföld emléke Magyarországon – Magyar-németalföldi találkozási pontok* című konferencián elhangzott *Hunyadi János vajdahunyadi várának burgundiai kapcsolatai* című előadás bővített változata, amely jelentős mértékben hivatkozik a témában írott folyóiratcikkre (FEHÉR Krisztina, HALMOS Balázs, *Hunyadi János vajdahunyadi várának burgundiai kapcsolata*, Műemlékvédelem, 58(2014)/4, 244–251.) A kutatást a dijoni Burgundi Hercegi Palota középkori épületeinek részleges alakhű felmérése alapozta meg, amelyet 2013 augusztusában végeztem Laczó Dániellel, akinek segítségét ezúton is köszönöm. Köszönetet mondok témavezetőmnnek, dr. Halmos Balásznak a tanulmány kifejtésében nyújtott segítségéért és folyamatos útmutatásáért, továbbá dr. Daragó Lászlónak, Kiss Zsuzsanna Emiliának és Kovács Gergőnek. A tanulmány létrejöttét a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal 112906-os számú pályázata támogatta.

¹ GERŐ László, *Hunyadi János vajdahunyadi vára*, Műemlékvédelem, 1(1957)/2, 85.

² MAROSI Ernő, *Buda és Vajdahunyad, a 15. századi magyarországi építészettörténet tartópillérei*, Építés – Építészettudomány, 15(1983), 297.

³ ENGEL Pál, *Hunyadi pályakezdése* = E. P., *Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok*, Bp., Osiris, 2003, (Millenniumi Magyar Történelem, Historikusok) 512; Luxemburgi Zsigmond 1409. október 18-án adományozta Hunyad várát Serbe fia Vajk havasalföldi loagnak és feleségének, Morzsina Erzsébetnek, Hunyadi János édesanyjának.

⁴ *Uo.*, 517. – Külföldi kapcsolatainak kiépítésére alkalma nyílhatott például akkor, amikor 1431 decemberétől körülbelül 1433 végéig – Zsigmond kíséretéből kiválva – Filippo Maria Visconti milánói herceg udvarában katonáskodott. Paolo Santini tevékenységéről bővebben lásd GERŐ, *i. m.*, 84.

zést 1446-ban, kormányzói kinevezése után kezdeményezte,⁵ ezúttal címéhez méltóan a hatalmi reprezentáció igényével. A számos építési korszak nyomát magán viselő várban a „Hunyadi második építkezése” periódushoz (1446–1453) tartozó épületrészek a többitől markánsan megkülönböztethető stílusjegyek alapján határozottan definiálhatók.⁶ Ide sorolható a várkapolna, a Kapisztrán-terem, a palotaszárny a földszinti Lovagteremmel és az emeleten lévő Országházzal. (1. kép) A periódus elemei közül a kapuk kiképzése a leglátványosabb: a palota, a hozzá tartozó lépcsőtorony és a kápolna kapujának keretprofilja rézsűbe metsződő poligonális lábazati dobra fut le tórusz-nyaktag és alatta kiszélesedő tagozatok közbeiktatásával. A kapuk további jellegzetessége, hogy a szemöldök alatt a felső sarkok íves kialakításúak, ami ritka megoldásnak mondható. A periódus művészi színvonaláról tanúskodik a nyílások gazdag díszítése is: a palota kapuja és a kápolna karzati ajtaja nyomott szamárhátíves záródású, a kápolnáé és a lépcsőtoronyé pedig csúcsíves vimpergás, amelyet utóbbi esetben fiatornyok is kiegészítenek. (2. kép) A kormányzói vár kényelmi igényeinek tett eleget a Kapisztrán-terem kandallója, amely emellett esztétikai szerepet is betöltött: két oldalsó oszlopon (lábazatuk a kapukon levőkkel rokon) nyugvó előreugró köpenyből áll, fríze csúcsíves vakárkádssal díszített. (3. kép) Az ornamentika stílussteremtő jelentőségén kívül a periódus további jellegzetessége a palota termeinek boltozati válllindítása, amelyhez hasonlóak találhatók a kápolnában és a Kapisztrán-teremben is. A csúcsíves keresztboltozatok bordái és hevederei – mind középoszlopról, mind pedig fali konzolról indítva – nem közvetlenül a fejezethez, illetve gyámkőhöz kapcsolódnak, hanem a fejezetzőna fölötti függőlegesen álló nyolcszögű hasáb oldalait hatják át. (4. kép)

Hunyadi János második építkezésének stíluskapcsolatait a művészettörténeti szakirodalom⁷ méltán keresi Nyugat-Európa 14. század végi, 15. század eleji reprezentatív világi építészetében, leginkább különböző francia uralkodói udvarokban. Ezek között elsősorban a királyságban Vincennes, a Berry Hercegségben Bourges, az Orléans-i Hercegségben Saumur és a Burgundi Hercegségben Dijon, Germolles vagy Beaune épületei említhetők.⁸ Konceptiójukban ezek az emlékek valóban a vajdahunyadi kormányzói vár rokonainak tekintendők, habár a magyar példa – saját környezetéhez mért magas színvonalára ellenére – jóval redukáltabb léptékben és részletezettségben jeleníti meg a hatalmi reprezentáció elemeit. Hunyadi várának, különösen a palota kétszintes nagytermének előképeként feltétlenül Zsigmond 1420-as évekbeli budai Friss Palotáját kell figyelembe vennünk. Zsigmond ugyanis többször szembesült az európai udvarok korszerű, elegáns

⁵ A vajdahunyadi várról szóló legfrissebb összefoglaló mű Lupescu Radu 2006-ban írt doktori disszertációja. LUPESCU Radu, *Vajdahunyad vára a Hunyadiak korában. PhD disszertáció*, Bp., ELTE BTK Művészettörténeti Doktori Iskola, 2006, 158–163. A datálásban a periódushoz köthető épületrészekben alkalmazott címerek irányadók.

⁶ *Uo.*, 153–154.

⁷ *Uo.* – Hunyadi második építkezésének francia stíluskapcsolatait korábban már Möller István is felvetette. MÖLLER István, *A vajda-hunyadi vár építési korai*, Bp., Franklin Társulat, 1913, 13; továbbá ld. GERŐ, *i. m.*, 81; LUPESCU Radu, *Vajdahunyad vára = Hunyadi Mátyás, a király – Hagyomány és Megújulás a királyi udvarban 1458–1490*, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2008, 168–189.

⁸ LUPESCU, *Vajdahunyad vára a Hunyadiak... i. m.*, 157.

kiépítésével, és e tapasztalatok hatására Buda várának átalakítása mellett döntött. A külföldi mintakövetés határozott szándékát mutatja, hogy utazásainak állomásain gyakran mestereket szerződtetett és küldött Magyarországra,⁹ továbbá az ott látott épületekről nem egyszer ábrázolást rendelt magának.¹⁰ Hunyadi számára minden bizonnyal tanulságos volt Zsigmond hozzáállása a hatalom építészetben való kifejezéséhez, de vajon követte-e a királyt a külföldi szaktudás importálásában is? A periódus elemein az Erdélyre jellemző formavilággal a magyar gótikus építészettörténehez képest meglehetősen idegen jelenségek keverednek.¹¹ Ez utóbbiak közé tartoznak a fent említett kapuk, a kandalló és a boltozati vállak. Kézenfekvő tehát az a feltetelezés, hogy az építkezésen külföldi mesterek jelenlétével vagy hatásával számolhatunk. Lupescu Radu felvetette annak a lehetőségét, hogy Hunyadi János talán éppen a Zsigmond által megrendelt budai építkezések befejeztével munka nélkül maradt mesterek köréhez tartozó műhelyeket foglalkoztatta Vajdahunyadon.¹² Elmélete szerint a kormányzói várat tervező és építő csoportot olyan helyiek alkothatták, akik közvetve, a Budán látott megoldásokat elsajátítva és továbbgondolva használhatták keverve az idegen és helyi elemeket.¹³

A vár stíluskapcsolataiként felsorolt francia példák a 14. század végétől a 15. század elejéig terjedő időszakban épültek, ekképpen Zsigmond palotájával tekinthetők azonos korúnak. A vajdahunyadi kormányzói vár 1446-tól 1453-ig épült, habár valószínű, hogy az építkezést Hunyadi halála után Szilágyi Erzsébet vagy Mátyás a tervek szerint folytatta. (Az Országházhoz tartozó zárterkélyek egy későbbi periódusban készültek el, de

⁹ CSERNUS Sándor, *Zsigmond és a Hunyadiak a középkori francia történetírásban*, Századok, 132(1998), 73; Michel Pintoin, Saint-Denis-i krónikás szerint Zsigmond „gyakran és nagy érdeklődéssel emlegette mindazon nagyszerű dolgokat, melyeket a [francia] királyságban látott, s szívesen mondogatta, hogy a francia mesteremberek, az ő véleménye szerint, mind közül a legügyesebbek. Még arra is gondolt, hogy a király beleegyezésével összegyűjtse a háromszáz leghíresebb mesterembert (...) azzal a céllal, hogy alattvalóit a különböző mesterségekre oktassák.” A németek közül felfogadta a kölni Dietrich (1414 körül) és a stuttgarti Stephen Hall (1418) kőfaragómestert, majd Augsburgban Erhardt és Leonhardt Vingerlin ácsokat és Georg von Tübingen kőfaragómestert 20 segédjével, akiknek ezer magyar aranyforintos járandóságát előre kifizette. MAROSI Ernő, *A Zsigmond kor művészeti öröksége – a késő gótika kezdete = Sigismundus Rex et Imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437*, szerk. TAKÁCS Imre, Bp., Szépművészeti Múzeum, 2006, 558–564; ZOLNAY László, *Fény és árnyék a középkori Magyarországon*, Bp., Kosmosz, 1983, 30; FRANZ BISCHOFF, *Francia és német építőmesterek Luxemburgi Zsigmond szolgálatában = Sigismundus Rex et Imperator*, i. m. 246; ZOLNAY László, MAROSI Ernő, *A budavári szoborlelet*, Bp., Corvina, 1989, 97–109; Pest városában francia művészek és kézművesek jelenlétéről számolt be Bertrandon de la Broquière, aki Jó Fülöp megbízásából utazott át Magyarországon: „Il faut signaler aussi la présence, à Pest, d’artistes et d’artisans français engagés probablement par le palatin de Hongrie.” CHARLES SCHEFER, *Le Voyage d’Outremer de Bertrandon de la Broquière premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne*, Paris, Ernest Leroux, 1892, LXXIV.

¹⁰ MAROSI Ernő, *Zsigmond király Avignonban*, *Ars Hungarica*, 12(1984), 13–14; Egy 1414-ben kelt elszámolási jegyzőkönyv szerint Zsigmond méretekkel ellátott ábrázolást rendelt az avignoni Pápai Palotáról 1415-ben, amelyet Bertrand de la Barre festő és Jean Laurent építőmester készítettek.

¹¹ LUPESCU, *Vajdahunyad vára a Hunyadiak... i. m.*, 154–155.

¹² SCHEFER, i. m., 237; BISCHOFF, i. m., 246. – Bertrandon de la Broquière leírta, hogy szolgálatába fogadott egy Pesten tartózkodó francia kőfaragót, aki előtte minden bizonnyal a budai vár kiépítésén dolgozott. „Et icy je prins ung de ces compagnons maçon françois lequel me dist qu’il estoit de Bay sur Somme pour mener avec moy, car, jusques lá, je n’avois point eu de serviteur.”

¹³ LUPESCU, *Vajdahunyad vára a Hunyadiak... i. m.*, 161–164.

már Hunyadi második építkezésénél a koncepció részét képezték.)¹⁴ A francia példák formailága jellegében mindenképpen rokonságban áll az általunk vizsgált periódus magyar gótikától idegen elemeivel, a Burgundi Hercegség 15. századi dijoni építészetében azonban nemcsak általános hasonlóságokat, hanem konkrét egyezéseket is találunk.¹⁵

Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi János magyarországi működésével egy időben a burgundi hercegi címet a Valois-ház tagjai viselték. Merész Fülöp (Philippe le Hardi, 1363–1404), Félelemnélküli János (Jean sans Peur, 1405–1419), Jó Fülöp (Philippe le Bon, 1419–1467) és Merész Károly (Charles le Téméraire, 1467–1477) – Capeting elődeikkel szemben – udvartartásukban fontos szerepet szántak a hatalmi reprezentációnak, ami többek között a művészetekben és az építészetben kifejtett donátori tevékenységükben nyilvánult meg. Politikájuk révén jelentős németalföldi területeket csatoltak a dijoni székhelyű hercegséghez.¹⁶ Ez nagymértékben hozzájárult az északi városokban virágzó késő gótikus, kora reneszánsz művészet elterjedéséhez a franciaországi területeken. A dijoni udvar és körének művészetében dominált a németalföldi mesterek tevékenysége, akiket a hercegek szolgálatukba fogadtak és igen nagy megbecsülésben részesítettek.¹⁷ A donátori szerepvállalás megbecsüléseként a megrendelő portréjának ábrázolása az északi művészetben igen elterjedt volt. Németalföldön e gyakorlat olyan jelentős volt, hogy más területek, például Itália művészei számára is mintaként szolgált.¹⁸ Ennek hatását látjuk a Dijon melletti Champmol karthauzi kolostorában is, amely eredetileg a Valois-hercegek végső nyughelyéül szolgált. A templom gótikus zárandokkapuján Szűz Mária és Jézus központi alakja mellett a holland szobrász, Claus Sluter Merész Fülöpöt és Flandriai Margitot is megörökítette. Az udvar szolgálatában a korszak legjelentősebb északi mestereit találjuk úgy, mint Jan van Eyck, Rogier van der Weyden, Melchior Broederlam vagy a már említett Sluter.

A hercegek tehát színvonalas képzőművészeket hívtak dijoni udvarukba, és valószínű, hogy az építészetben is hasonlóképpen megbecsülték az északi mestereket. Erre utalnak a dijoni Burgundi Hercegi Palota Jó Fülöp-szárnyának északias jegyeket hordozó tömege és szerkezetei (magas tetőtömeg, lambériás belső téri falburkolatok, a homlokzatot meg-

¹⁴ *Uo.*, 2006, 166.

¹⁵ FEHÉR, HALMOS, *i. m.*; A vajdahunyadi formák stílusrokonságának köre bizonyosan bővebb a jelen tanulmányban kínálnál, az elemek egyezése és együttes előfordulása viszont az eddigi kutatások alapján a burgundi udvar felé mutatnak.

¹⁶ Merész Fülöp Flandriai Margittal kötött házassága által uralma alá vonhatta többek között Flandriát, Artois-t és Rethelt. Fia, Félelemnélküli János hitvese, Bajor–Straubingi Margit révén Holland, Zeeland és Hainaut területeivel került kapcsolatba. Ezeket a grófságokat Jó Fülöp később magához ragadta, majd megszerezte Brabant, Limbourg és Lotharingia Hercegségét, ezzel létrehozva az egyesített „Burgundi Németalföldet” (Pays-Bas bourguignons).

¹⁷ GARAS Klára, *Kortársak a németalföldi festőművészetéről*, Bp., Gondolat, 1967, 30–31. Ezt mutatja például Jó Fülöp 1435. március 12-én Dijonban kelt levele a lille-i számvevőszékhez. A herceg nehezményezte, hogy a hivatal nem fizette ki kedvelt festője, Jan van Eyck járandóságát. „Ez oknál fogva kénytelen lesz itthagyni szolgálatunkat, ami nagyon ellenünkre lenne, minthogy bizonyos nagy munkáknál akarjuk foglalkoztatni, s nem találunk hozzá hasonlót, aki annyira kedvünkre lenne, s olyan kiváló lenne művészetében és tudományában.”

¹⁸ Domenico Ghirlandaio Sassetti-kápolnát díszítő freskóin például Francesco Sassetti donátornak és feleségének portréja (a Kisded imádása-kép két oldalán imádkozó pozícióban) Hugo van der Goes Portinari triptichonjának hatása.

koronázó attika-mellvédek).¹⁹ (5. kép) A palotát a vajdahunyadi várhoz hasonlóan számos korban – a gall-római időktől egészen napjainkig – bővítették, ezért az együttesen számos periódust különböztetünk meg. Hunyadi második építkezése kapcsán leginkább Jó Fülöp lakószárnyát, tornyát és ennek hatósugarában a kortárs burgundiai emlékeket érdemes megvizsgálunk, amelyek nemcsak korban, de formanyelvükben is egyezést mutatnak a magyar példával. A vajdahunyadi szamárhátíves záródású kapuk gazdagabb profilozású, de felépítésükben azonos analógiái találhatóak a Jó Fülöp-torony lépcsőházának több szintjén is. A szemöldök megduplázott kiképzése látható a herceg nagytermének ablakain és különböző apró módosulásokkal az épület többi részén is. A Nicolas Rolin, Jó Fülöp kancellárja által finanszírozott beaune-i ispotály épületén szintén szamárhátíves nyílások láthatók.²⁰ A nyíláskeretek lábzeti kiképzése és felső sarkainak lekerítése a vajdahunyadi megoldáshoz nagyon hasonlóak. A fiatornyos vimpergás kaputípust a hercegséghez tartozó Burgundi Grófság (Franche-Comté) területén a poligny-i Saint-Hippolyte-templom nyugati homlokzatának déli bejáratán fedezhetjük fel.²¹ A dijoni kapuk további egyezést mutatnak a nyílások tekintetében is. A megoldás nem idegen a németalföldi építészettől sem: ilyenek a bruges-i (1376), brüsszeli (1402–) és leuveni (1448–1463) városháza nyílásai, ezek azonban jelentősen eltérnek a vajdahunyadi és dijoni példáktól. (6. kép) A Kapisztrán-terem kandallójának oszlopokon nyugvó előreugratott köpenymotívumát szintén megtaláljuk Burgundiában. A legszembetűnőbb egyezést Jó Fülöp nagyapjának, Merész Fülöpnek germolles-i kandallója mutatja, de a herceg dijoni lakótornyának, a Tour de Barnak (Tour Neuve) emeleti szintjein is hasonló megoldás látható. (7. kép) Végül a boltozati vállak vajdahunyadihoz hasonló kiképzését találjuk a Jó Fülöp-torony lépcsőházában és a herceg lakópalotájának földszinti termeiben is. A boltozati bordák indítása és támaszhoz történő kapcsolódása nem csak stílusformai megoldásként fogható fel, hanem az épület tervezési fázisában felmerülő szerkezeti problémára adott válaszként is.

A középkori boltozatok tipológiáját elsősorban az általuk lefedett tér alapján határozhatjuk meg. A tér arányai és tengelyei meghatározzák, hogy szférikus (gömbfelületre illeszkedő centrális) vagy cilindrikus (hengerfelületre illeszkedő longitudinális) lesz-e a szerkezet, de előfordulnak olyan térlefedések is, ahol a szerkezetválasztás nem e szerint a logika szerint alakul (például kupolasorolásos terek). A szerkezetválasztást befolyásolja továbbá az áthidalandó fesztávolság, az anyagválasztás és az adott terület, korszak vagy építőműhely szaktudása is. A boltozati vázelemek csatlakozási megoldása a középpillérekhez és az oldalfalakba épített gyámkövekhez a szerkezet megtervezésének fázisában dönt el. Erre az építészeti problémára számos megoldás lehetséges, amelyekről több elméleti szöveget is kiadtak a 19. század mesterei, akik a historizmus korában építészeti elméletük megalapozásaként tekintettek a középkori formák ismeretére és tanulmányozására. Megfigyeléseiket oktatási segédanyagokban és mintakönyvekben foglalták össze. E mozzanat

¹⁹ Hervé MOUILLEBOUCHE, *Palais ducal de Dijon: Le logis de Philippe le Bon*, Chagny, Centre de Castellologie de Bourgogne, 2014, 64.

²⁰ LUPESCU, *Vajdahunyad vára a Hunyadiak...*, i. m., 157. A beaune-i példát Lupescu Radu is említi.

²¹ A templom a 15. században épült, felszerelésének finanszírozásában Jó Fülöp is részt vállalt.

jelentős alakja volt – a teljesség igénye nélkül – Franciaországban Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc, Németországban Georg Gottlob Ungewitter és Karl Mohrmann, Magyarországon és Bécsben pedig Friedrich von Schmidt tanítványai: Steindl Imre, Schulek Frigyes és Schulcz Ferenc. A boltozati vállak kérdését a német²² és francia²³ szakirodalom tárgyalta részletesebben. Ezekben a forrásokban elsősorban az alapján osztályozták a boltozati vállindításokat, hogy milyen téri rendszerben alkalmazhatóak, továbbá, hogy fejezettel vagy anélkül kapcsolódnak-e a vázelemek a támaszhoz. Ebből a csoportosításból kiindulva, azonban jelentősen átértelmezve a boltindítások két fő típusát különböztethetjük meg, amelyeket horizontális és vertikális boltindításnak nevezhetünk el. (8. kép) A horizontális boltindítás esetében a boltozati bordák és hevederek mindegyike vízszintes síkról indul. Ez a sík a támasz (oszlop vagy pillér) fejezetének felső vízszintes felülete (vállvonal). A vertikális boltindítás esetében a boltozati vázelemek függőleges síkokról vagy hengerfelületről indulnak. Ennél a típusnál a fejezetnek nincs szerkezeti szerepe, akár el is hagyható. A vertikális vállkezelés speciális esete a bordák egy pontban történő egyesülésével vagy átmetsződéssel jön létre (ez utóbbi a szakirodalomban fecskefarkas boltindítás néven ismert).²⁴ Mivel ez a speciális megoldás nem képzelhető el közbülső támasz fölött, kizárólag az egyhajós terek lefedésére alkalmas szerkezeteknél, leginkább hálóboltozatoknál fordulhat elő. A horizontális és vertikális boltindítás ezzel szemben könnyen alkalmazható mind bazilikális-, mind csarnokszerkezetű terekben.²⁵ Mivel a vállak különböző megoldásai meghatározott boltozási rendszerekhez kötődnek, az egyes típusok akár az egész tér arányait, szubjektív befogadását is befolyásolhatják. A horizontális boltindítás az elmaradhatatlan fejezetek miatt erős vízszintes hangsúllyal osztja ketté a teret. A vertikális boltindítás a fejezetek elhagyhatósága révén alkalmassá válik a tér függőleges arányának vizuális erősítésére. A metsződő boltindítás a már említett egyhajós termek jellegzetes késő gótikus megoldása, amely a boltozat és a tér egységessége mellett a szerkezeti virtuozitást is kifejezi. A két fő csoport az építészeti elemek tagolási elve mentén is lényegesen eltérő, amely a fejezet jelenlétével vagy elhagyásával függ össze. A horizontális vállkezelésnél a fejezet szükséges elem, amely nemcsak összeköti a támaszok és a boltozatok zónáját, hanem az alsó teherhordó szerkezeti alrendszert le is zárja. Ez az elv az antik építészeti hagyományokban gyökerező, épületelemeket szerepük szerint hangsúlyosan tagoló (lábazat, oszloptörzs, fejezet, fejlemez, gerenda/boltív) szisztema továbbélése. A gótika ezzel a hagyománnyal szakítva fejlődött a tér és a szerkezeti elemek egységesítése felé. A vertikális boltindítás lehetővé tette a fejezet elhagyását, ami-

²² Rudolf REDTENBACHER, *Leitfaden Zum Studium Der Mittelalterlichen Baukunst*, Leipzig, T. O. Weigel, 1881, 92–103; Georg Gottlob UNGEWITTER, Karl MOHRMANN, *Lehrbuch der gotischen Constructionen*, Leipzig, Chr. Herm. Tauchnitz, 1901, 93–102.

²³ Eugène-Emmanuel VIOLLET-LE-DUC, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle*, Paris, A. Morel, 1868: *Arc-doubleau. arc-ogive. arc formeret* bejegyzés.

²⁴ A típus hazai példáinak összefoglalását adja Papp Szilárd. PAPP Szilárd, *A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515*, Bp., Balassi Kiadó, 2005, 93–97.

²⁵ A bazilikális térszerkezet jellemzője, hogy a többhajós tér főhajója emeltebb belmagasságú, mint a mellékhajók. A hajók közötti magasságkülönbségből adódó falszakaszt felső bevilágító ablaksorral törik át. A csarnok térszerkezet jellemzője, hogy boltszakaszainak mind vállmagassága, mind pedig záradékmagassága megegyezik.

nek következtében az alsó teherhordó és a felső térlefedő szerkezeti alrendszer összefonódott, határaik elmosódtak. A típus afelé a kiforrott késői megoldás felé mutat, amelynél a boltozati vázelemek megszakítás és profilváltás nélkül lefutnak a támaszon egészen a lábazatig. Éppen ezért ezt a boltindítást a 19. századi szakirodalom a gótika érett és késői szakaszához kötötte,²⁶ bár találunk rá példát korábbi épületekben is.²⁷

A vizsgált vajdahunyadi és dijoni boltozatok a 15. század közepén épültek. Ahogyan Hunyadi Lovagterme és Országháza²⁸ is, a középkori világi építészet egyik legfontosabb tértípusa, az úgynevezett nagyterem a jelentős befogadóképességet igénylő uralkodói tevékenységek mellett méreteivel, díszítettségével, elegáns arányaival vagy éppen bravúros szerkezeti megoldásaival a hatalmi reprezentációt is szolgálta. A közbülső pillérek mind a két szinten két hajóra osztják a csarnokszerkezetű teret, amelyet csúcsíves keresztboltozatok sora fed le. A boltozati vázelemek vertikális boltindítással és fejezettel kapcsolódnak a nyolcszögű középpillérekhez. A fejezet és a fölötte lévő, boltvállak alá ékelődő sima oldalú nyolcszög alapú hasáb első látásra funkció nélküli. A szerkezet ekképpen ellentmondásos kiképzését a tervező szándékaiban, a térrel szemben támasztott követelményekben kereshetjük, de történeti adatok hiányában feltételezéseink nem lehetnek többek hipotéziseknél. A termék metszeti arányai a palotaszárnny mindkét szintjén függőlegesen nyújtottak, amit a felső szinten az Országház pilléreinek hossza tovább növel. A nagyvonalú belmagasságkezelés eleganciáját mindenképpen a hatalmi reprezentáció eszközének tulajdoníthatjuk. A fejezetek fölötti oktagonális hasáb valószínűleg ezt a hatást hivatott fokozni, hiszen a magassági méreteket ténylegesen megnöveli. A vertikálitást szolgálja a boltindítás típusa is, amely szimmetrikusan szétágazó vázelemeivel látványos téralakító motívummá válik. (9. kép) A fejezetek jelenléte és faragványokkal történő kiemelése ezzel szemben vízszintes hangsúlyt képez, amely megbontja a termék magasba törő gesztusát. Ez utóbbihoz társul a pillértörzsek és a boltozati faragványok eltérő színű és anyagú kőhasználata is. A fejezetek e két markánsan elválasztott vízszintes szerkezeti zóna összekötő elemeiként foghatók fel, továbbá kiszélesedésükkel átmenetet képeznek a pillértörzsek és a boltozati hasábok keresztmetszeti méretei között. Az építés

²⁶ UNGEWITTER–MOHRMANN, *i. m.*, 100; VIOLLET–LE–DUC, *i. m.*, 56.

²⁷ Példák vertikális boltindításra: Marburg, Szent Erzsébet–templom, hajó, 1235–1270 (ENTZ Géza, *A gótika művészete*, Bp., Corvina, 1973, 76.); Salisbury, székesegyház káptalanterme, boltindítás a középszlopról, 13. század utolsó negyede (*Gótikus stílus. Építészet, szobrászat, festészet*, szerk. ROLF TOMAN, BRIGIT BEYER, BARBARA BORNGÄSSER, Bp., Vince, 2000, 138.); Quéribus, káthar erődtemplom oszlopos terme, 13. század vége (*Uo.*, 116); Palencia, székesegyház főhajójának boltindításai falpillérekéről, 14. század első fele (*Uo.*, 288); Prága, dóm sekrestyéje, 1356–1385 (ENTZ, *i. m.*, 104); Palma de Mallorca, Santa Maria–székesegyház, mellékhajó boltindításai, 1369, Berenguer de Montagut (?) (*Gótika... i. m.*, 275); Landshut, Sankt-Martin-templom álcarnok szerkezetű hajó boltindításai, 1385–1460 körül, Hanns Krummenauer, Hanns Purghauer (*Uo.*, 213); Nürnberg, Sankt-Lorenz-templom, csarnokszentély boltindításai, 1466, Matthes Roritzer (*Uo.*, 233); München, Frauenkirche, 1468–1488 (*Uo.*, 215); Párizs, Saint-Etienne-du-Mont-templom, szentély boltindításai, 1492–1626 (*Uo.*, 173); Annaberg, Sankt-Anna-templom, csarnok szerkezetű hajó boltindításai, 1525 (*Uo.*, 233, 235).

²⁸ LUPESCU, *Vajdahunyad... i. m.*, 170; A felső nagyterem (Országház) boltozatát Bethlen Gábor idejében lebontották, a teret pedig három helyiségre osztották fel. (9. ábra) Az Országház helyreállított mai formáját az 1960-as években nyerte vissza. A boltozati vállak kiképzése minden valószínűség szerint megegyezik a középkori állapottal, amelyről jelentős mennyiségű kőfaragvány és ábrázolás maradt fenn.

technológiájában és a szerkezet logikai felépítésében azonban nincs szerepük, ezért feltételezhető, hogy jelenlétük csupán ornamentális (levélmustra) és információhordozó (a Lovagterem egyik fejezetén feliratszalag jelzi az építés idejét) díszítések elhelyezését szolgálja. A fejezetek használatát ezen kívül az építészeti hagyományokhoz, archetípusokhoz való ragaszkodásra is visszavezethetjük. Megjegyzendő, hogy itt a klasszikus értelemben vett kiugró és fejlemezrel rendelkező fejezetek jelentősen redukált változataival találkozunk, amelyek inkább körbefutó frízként foghatók fel.²⁹ Ennek magyarázata lehet, hogy hangsúlyukat esetleg szándékosan csökkentették az enyhe reliefszerű plasztikusságra. Feltételesen elképzelhető, hogy mind a magasra nyújtott térerányok, mind a díszített fejezetek igényét Hunyadi Jánosnak, a megrendelőnek tulajdoníthatjuk, az építőmester pedig az ebből adódó ellentmondást ezekkel az átmeneti jelenségekkel oldotta fel. Hunyadi határozott építetői egyéniségét Gerő László is felvetette: „Hunyadi János vajdahunyadi vára építkezésében (...) alkotó férfi, akinek egyik életeleme az építkezés.”³⁰ A boltindítás legszebb példái a nagytermekben találhatók, de ezekkel analóg megoldás látható a Kapisztrán-torony lakószobájának fali gyámkövein és a várkapornában is. A szerkezet a fent leírt elemek miatt egyedinek tekinthető, ezért a kapuk és a kandalló mellett szintén meghatározó jellemzője a kormányzói vár periódusának.

Ehhez hasonló vertikális boltindítással találkozunk a dijoni Burgundi Hercegi Palota több terében is. A vajdahunyadi megoldással csaknem azonos a Jó Fülöp-torony lépcsőházát lezáró boltozatok vállképzése, amely 1453-ban készült el,³¹ tehát Hunyadi palotájával egyidősnek mondható. Habár a két épületrész funkciója különbözik, a terek szerkezeti elemei megfeleltethetők egymásnak. A lépcső térlefedését itt is sorolt bordás keresztboltozatok alkotják, amelyek egy közbülső nyolcszögű csavart pillérre támaszkodnak. A fejezetkezelés (kiugrás nélküli levéldíszes frízszáv) és a fali gyámkövek kiképzése szintén rendkívüli hasonlóságot mutat. A vertikális vállkezelés a hercegi palota más részeitől sem idegen. Jó Fülöp lakópalotájának termeiben (1451 körül)³² a boltozati vázelemek hengeres középoszlopokról és fali konzolokról indulnak. A Merész Fülöp által 1365-ben építtetett Tour de Bar földszinti termében a keresztboltozatok középoszlopról és poligonális magról indulnak.³³ Utóbbi eset formailag közelebb áll a vajdahunyadi példához, annál azonban mintegy száz évvel korábbi. Látható tehát, hogy a vertikális boltindítás évszázados hagyományokkal rendelkezett a burgundi udvarban. (10. kép)

²⁹ BARDOLY István, „Az indítványozó és jégtörő”. *Arányi Lajos (1812–1887) és a vajdahunyadi vár restaurálásának egy korszaka. Adalékok a magyar műemlékvédelem történetéhez II.* = *Magyar Műemlékvédelem, A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal műemlékvédelmi tudományos közleményei XV.*, szerk. BARDOLY István, Bp., Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2011, 59; A Lovagterem boltozati vállairól 1880-ban a vár állapotfelmérésével megbízott Schulek Frigyes is hasonlóan vélekedett: „A bordák mindnyája – a szegélybordák is, – 8 szögű hasábrészekből válnak, melyek az oszlopok felett nagyobbak, a falban alkalmazott pajzsos, virágdíszes vagy csupán sima tagozású konzolok felett pedig kisebbek. – A nyolcszögű oszlopok főinak tagozása igen gyöngéd, csupán a levéldísz koszorú erősebb s ez mind közreműködik a karcsú hatás emelésére.” (*Jegyzőkönyv a vár átvételéről. A vajdahunyadi királyi vár és a hozzá tartozó Huszárudvar műleírása*, 1880.)

³⁰ GERŐ, *i. m.*, 81–82.

³¹ MOUILLEBOUCHE, *i. m.*, 81.

³² *Uo.*, 81.

³³ A középoszlop 19. századi faragvány, de a boltváll kiképzését a középkori megoldás rekonstrukciójának fogadjhatjuk el.

Hunyadi kormányzói várának francia stíluskapcsolati körét a formai és szerkezeti analógiák miatt Burgundia irányában szűkíthetjük. A részletformák és azok összeépítésének hasonlóságai oly mértékűek, hogy lehetővé teszik azon hipotézis felülvizsgálatát, hogy Zsigmond budai palotája összekötő láncszemként értelmezhető Vajdahunyd nyugat-európai formanyelve és a külföldi szakemberek jelenléte között.³⁴ Már Marosi Ernő is utalt rá, hogy „a vajdahunyadi Hunyadi-kori várépítkezés stílusosan (...) nem tekinthető a budai Zsigmond-kori művészet közvetlen utódának, inkább jellemzi a hozzá mint általános mintaképhez való igazodás, s új, a késő gótika kiindulópontját jelentő művészeti kapcsolatok felvétele.”³⁵ Elképzelhető tehát, hogy Hunyadi János közvetlenül is rendelkezett olyan külföldi nexusokkal vagy tájékozottsággal, amelyek kormányzói rezidenciájának magas minőségét lehetővé tették. Emellett szól az is, hogy Zsigmond esetében a burgundiai művészeti kapcsolatot a közte és Félelemnélküli János között húzódo feszültség kétségbe vonja. A két uralkodó ellentéte a nikápolyi csatára vezethető vissza, ahol a végső ütközet elvesztéséért az akkor még burgundi trónörökös János kieroszakolt hibás stratégiája okolható.³⁶ Az utánuk következő generáció, Hunyadi János és Jó Fülöp viszonya ezzel szemben inkább pozitívnak mondható. A keresztény Európát veszélyeztető oszmán előrenyomulásnak és Hunyadi háborúinak hatására a „*Fehér lovag*”³⁷ szerepe jelentősen megnőtt a francia királyi és a burgundi hercegi udvari történetírásban. Alakjára és tetteire legfőképpen Jó Fülöp fordított kitüntetett figyelmet, aki krónikásokat (például Bertrandon de la Broquière) is küldött a Közel-Keletre, hogy derítsék fel és ismertessék a külpolitikai helyzet alakulását. Fülöp ugyanis személyes politikai ambíciói miatt a keresztény népek védelméért áldozatosan fellépő uralkodó szerepét kívánta magára öltetni. Apjához és nagyapjához hasonlóan ő is arra törekedett, hogy Burgundiát európai jelentőségű nagyhatalommá tegye, amiért a százéves háború és egyéb belviszályok közepette a francia királysággal is szembeszállt.³⁸ (Ezt szolgálta Németalföld és a déli tartomány egyesítése is.) A propaganda részeként – és apjának nikápolyi kudarca miatt – kifejezetten érdeklődött a közép-európai események iránt egy nagyszabású burgundiai vezetésű kereszties hadjárat ambíciójával,³⁹ amelyet részben meg is valósított az al-dunai koalícióba történő csatlakozással.⁴⁰ Hunyadi Jánosnak természetesen fontos szerepe volt a burgundiai történetírásban, alakját az oszmánok fölött aratott győzelmeivel dicsőítették, tetteit pedig bizonyosan a krónikákat befolyásoló herceg is méltán elismerte. A szoros politikai kapcsolatot ápoló két uralkodó nemcsak hatalmi ambícióiban, hanem

³⁴ FEHÉR, HALMOS, *i. m.*

³⁵ MAROSI, *Buda és Vajdahunyd...*, *i. m.*, 308.

³⁶ ENGEL Pál, *Szent István birodalma, A középkori Magyarország története*, Bp., História, 2001, (História Könyvtár Monográfiák, 17) 174; CSERNUS Sándor, *Luxemburgi Zsigmond a francia történetírásban = Sigismundus Rex et Imperator*, *i. m.*, 488–489; „...a hadvezetési látens rivalizálás eredményeképp is, Nikápolynál szilárd alapjai teremtődtek meg egy hosszú távú luxemburgi–burgundi nézeteltérésnek, a Zsigmond és János herceg közötti személyes ellentétnek...”: Uő, *Zsigmond és a Hunyadiak...*, *i. m.*, 64.

³⁷ Hunyadi János alakját a krónikákban gyakran a mitikus „*Fehér lovag*” (*Chevalier Blanc, Blanq Chevallier, stb.*) néven említették. *Uo.*, 94–121.

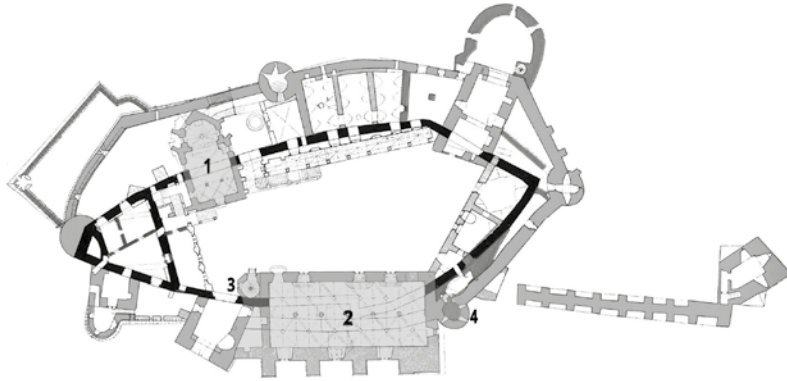
³⁸ *Uo.*, 97; Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról, ford., kiad., bev. SKORKA Renáta, Bp., História Alapítvány, 2008 (História Könyvtár, Elbeszélő Források 1), 373.

³⁹ *Uo.*, 97–101.

⁴⁰ ENGEL, *Szent István...*, *i. m.*, 239.

reprezentációt szolgáló építészetében is közös vonásokat mutat. Ennek példája udvarukban a fent ismertetett kapuk és kandallók hasonlósága, továbbá e formai jegyek egyezése mellett az épületekben alkalmazott szerkezeti elvek azonossága, ami a sajátos boltozati vállindításokban nyilvánul meg. Az építészeti kapcsolatok gyakorlati háttere azonban nyitott kérdés marad, hiszen mesterek vagy művészek mozgásának, magyarországi jelenlétének nincs nyoma a Hunyadi János és Jó Fülöp párhuzamait hangsúlyozni igyekvő burgundiai történetírásban.

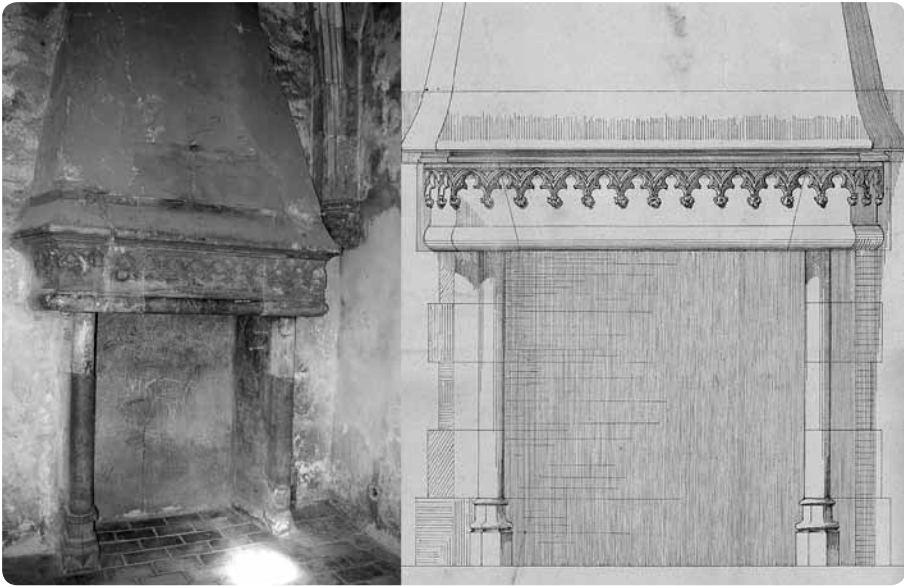
MELLÉKLET

1. kép. A vajdahunyadi vár alaprajza a „Hunyadi János második építkezése” periódus feltüntetésével,
1. várkáporna, 2. palotaszárny, 3. lépcsőtorny, 4. Kapisztrán-torony
(forrás: a szerző rajza MÖLLER István, *A vajda-bunyadi vár építési korai*,
Bp., Franklin Társulat, 1913, V. tábla alapján)

2. kép. A vajdahunyadi kormányzói vár kapui,
1. lépcsőtorny kapuja, 2. palota kapuja, 3. kápolnakarzat ajtaja
(forrás: MÖLLER, *A vajdahunyadi vár...*, i. m., XXI. tábla; *Wiener Bauhütte*, VI évf.,
II szemeszter; forrás: BME Építészettörténelmi és Műemléki Tanszék Rajztára)

3. kép. A Kapisztrán-terem kandallójának képe és rajza
(Wiener Bauhütte, VI évf., II. szemeszter, forrás: BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Rajztára)

4. kép. A vajdahunyadi Lovagterem boltozati vállindításai
(forrás: Wiener Bauhütte, VI évf., II. szemeszter, forrás: BME
Építészettörténeti és Műemléki Tanszék Rajztára)

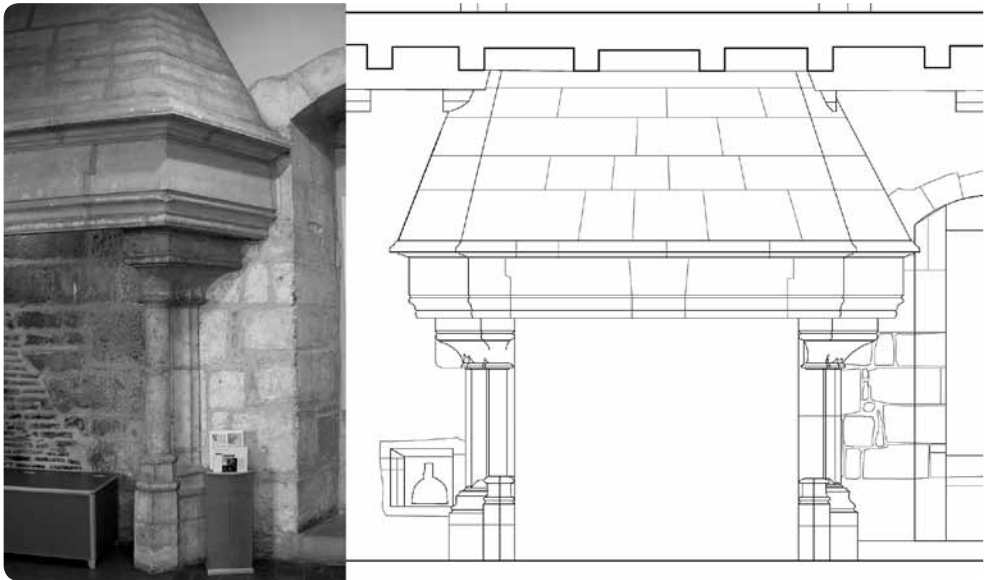

5. kép. A dijoni Burgundi Hercegi Palota alaprajza,
1. Jó Fülöp lakópalotája és tornya (fotón), 2. Merész Fülöp lakótornya, a Tour de Bar
(forrás: a szerző felvétele és rajza)

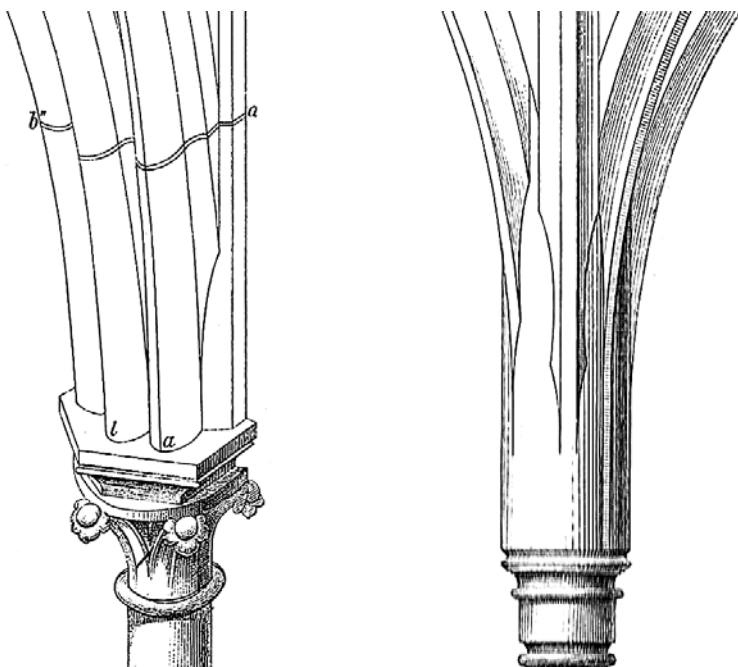
6. kép. Burgundiai és németalföldi kapuk,

1. Dijon, a Jó Fülöp-szárny ablaka, 2. ajtó a Jó Fülöp-toronyban, 3. a bruges-i városháza homlokzata,
 4. a polignyi Saint-Hippolyte-templom nyugati homlokzatának déli kapuja
 (forrás: a szerző felvételei; Gótikus stílus. Építészet, szobrászat, festészet.
 szerk. Rolf TOMAN, Brigit BEYER, Barbara BORNGÄSSER, Bp., Vince, 2000, 186.)

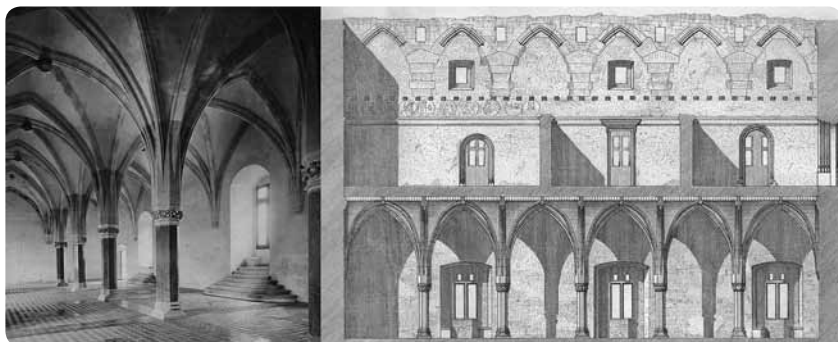

7. kép. A dijoni Tour de Bar kandallója

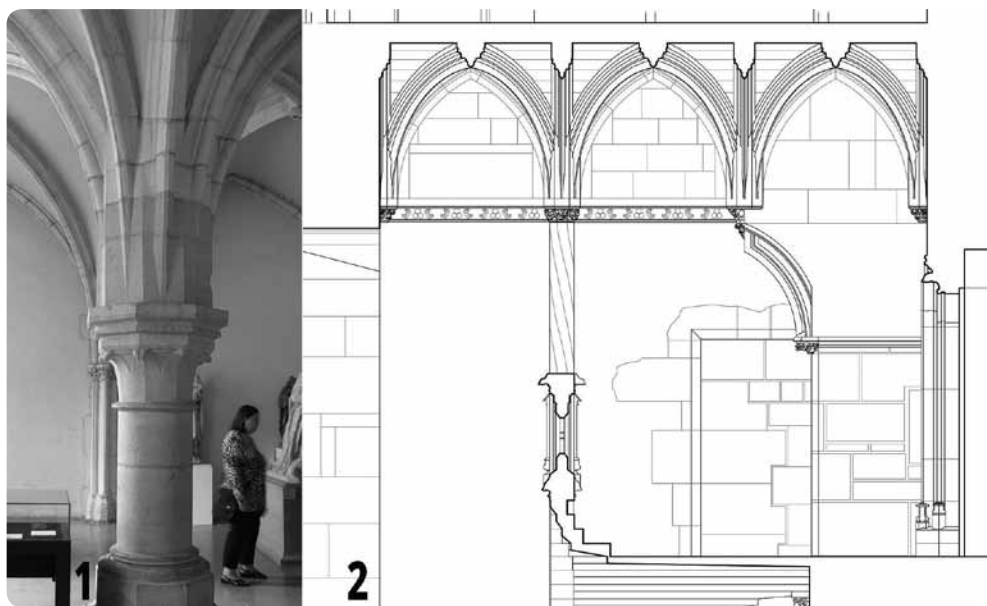
(forrás: a szerző felvétele, Fehér Krisztina és Laczó Dániel rajza)

8. kép. a horizontális és vertikális bolindítás sémája
 (forrás: Georg Gottlob UNGEWITTER, Karl MOHRMANN, *Lehrbuch der gothischen Constructionen*,
 Leipzig, Chr. Herm. Tauchnitz, 1901, XXVII., XXXI. tábla.)

9. kép. A Lovagterem belső képe és hosszmetSZete az 1960-as évekbeli helyreállítás előtt
 (forrás: MÖLLER, *A vajdahunyadi vár...*, i. m., 13.; ARÁNYI Lajos: *Vajda-Hunyad vára*.
 1452. 1681. 1866., Pozsony, Arányi, 1867, VI tábla.)

10. kép. A dijoni Burgundi Hercegi Palota boltozati válllindításai,
 1. Tour de Bar, földszint, 2–3. Jó Fülöp tornya, lépcsőházi boltozat
 (forrás: a szerző felvételei, Fehér Krisztina és Laczó Dániel rajza)

A gályarabságra ítélt prédikátorok Hollandia-képe

A Hollandia magyarországi és erdélyi recepcióját vizsgáló tanulmányok általában útinaplók, peregrinuslevelek¹ és omniáriumok² vagy egy adott szerző hazatérte után készült műveiben található rejtett utalások³ alapján próbálják meg rekonstruálni azt a képet, amely Hollandiáról egy adott szerzőben kialakult.

A pozsonyi vértörvényszék (delegatum iudicium) által gályarabságra ítélt prédikátorok közül korábban, külföldi tanulmányaik során csak kevesen jártak Hollandiában,⁴ és egyiküknek sem maradtak fenn útinaplói vagy úti levelei, így az olvasó számára meglepőnek tűnhet e közlemény témaválasztása. Így van ez akkor is, ha szabadulásuk után, 1676 nyarán-őszén néhányuk társaságában még másik öt lelkész is eljutott az országba.⁵ Mivel nagy részüknek nem volt jelentős irodalmi munkássága, és közülük a két legjelentősebbnek, Otrokocsi Fóris Ferencnek és Csúzi Cseh Jakabnak a szabadulásuk és hazatérésük után keletkezett művei, jellegükből adódóan – Otrokocsinak hitvitázó iratai, egyházi és (nyelv)történeti munkái, Csúzinak prédikációs kötetei jelentek meg –, nem voltak alkalmasak korábbi hollandiai élményeik megörökítésére, ezért első látásra nehéz arra vonatkozó következtetést levonni, hogy milyen kép élt bennük az országról.

¹ JANKOVICS József, 'Let's Make a Little Holland of Transylvania'. *The Netherlands as seen by Hungarian Students = In Search of the Republic of Letters. Intellectual Relations between Hungary and The Netherlands, 1500–1800*, ed. A. VISSER, Wassenaar, Study Centre on the Republic of Letters in Early Modern Period, NIAS, 1999, 67–70; BOZZAY Réka, *Het beeld van Hongaarse protestantse intellectuelen in de vroegmoderne tijd op grond van berichten over hun reis naar de Noordelijke Nederlanden*, Acta Neerlandica, 9(2012), 17–30.

² CSORBA Dávid, *Kaposi Juhász Sámuel, az „európai utas” és peregrinációja a naplója alapján = Történetek a Mélyföldről. Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press, 2014, 116–136.

³ PETRÓCZI Éva, *Czeglédi István Hollandia-képe = Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., Reciti, 2015, 245–252.

⁴ Időrendben: Kálnai Péter, Séllyei István, Beregszászi István, Csúzi Cseh Jakab, Otrokocsi Fóris Ferenc, Köpeczi Kaller Balázs.

⁵ Beregszászin, Otrokocsin és Köpeczin kívül három református (Bátorkeszi István, Jablonczai János és Szomodi János) és két evangélikus (Nikléczi Boldizsár és Steller Tamás) lelkész látogatott el az országba.

A gályarabság történetét tárgyaló két alapmű, Kocsi Csergő Bálint⁶ és Otrókocsi⁷ munkái sem visznek közelebb a kérdés megválaszolásához. Csak az utóbbiában van arra vonatkozó utalás, hogy a prédikátorok megszabadítójukra, Michiel de Ruyter (1607–1676) admirálisra – bibliai hasonlattal élve – mint (a zsidókat Egyiptomból kivezető) Mózesükre tekintettek.⁸

A gályarabságra ítélt lelkészek Hollandia-képe ezért, sajátos módon, a hazatérésük előtti időszakban keletkezett, tőlük származó, jórészt ismeretlen iratok bevonásával rekonstruálható, előrebocsátva azonban, hogy ez a *segítségére szoruló és támogatást kérő, majd a segítségért-támogatásért köszönetet mondó – potenciális és tényleges jótevő* viszonyban értelmezhető.

Ismeretes, hogy a prédikátorok a nápolyi gályákról élénk levelezést folytattak. Témánk szempontjából így a holland testületekhez és személyiségekhez írt leveleik szolgálnak konkrét adalékkal. 1675 nyarán Abraham Malapert (1639/40–1676), bázeli holland ügyvivőhöz fordulnak, és kiszabadításukat kérve Hollandia vezető testületét, az ország parlamentjének szerepét betöltő Staten-Generaal úgy jellemzik, mely buzgó szeretettel viszonyul mindenkihez, főképp a vele egy felekezeten levő hittestvéreihez, az ügyvivőt pedig mint az említett testület egyik tagját szólítják meg.⁹ Tudomásunk van még egy, magához a Staten-Generaalhoz írt levelükről is,¹⁰ ennek szövegét azonban nem ismerjük.

A következő időszakból, amelyben a holland hajóhad megjelenik Nápoly közelében, a prédikátorok két levele ismert. Az egyiket a holland hajóhad másodlelkészének, Aegidius Viretnek és a holland hajóhad többi lelkészének¹¹ írták 1675. december 30-án, és ebben kifejezik azt a meggyőződésüket, hogy a címzettek hozzájuk is azzal a lángoló szeretettel viszonyulnak, mellyel mindenki iránt, de különösen azonos felekezethez tartozó, szenvedő hittestvéreik iránt viseltetnek.¹² (Itt is említenek olyan kérvényeket, melyeket De Ruyter és Den Haan admirálisoknak címeztek¹³, de ezek szövegét nem ismerjük, pedig témánk szempontjából fontos információval szolgálnának.) A másik levélben, amelyben 1676. január 19-én a Jan den Haan admirális (1630–1676) által feltett, a gályára kerülésük okait firtató kérdésekre válaszolnak, hálát adnak Istennek, hogy sorsuk tudo-

⁶ KOCSI CSERGŐ Bálint, *Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum* = Friedrich Adolf LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, Poolsum, 1728, 746–919.

⁷ OTROKOCSI FÖRIS Ferenc, *Furor bestiae contra testes Jesu Christi in Hungaria, horumque victoria ipsi divinitus data*, s. a. r. HERPAY Gábor, Debrecen, Sylvester Nyomda, 1933 (Editio Fraternalitatis Pastorum Helveticae Confessionis addictorum in Hungaria, Series III, Antiqua Bibliotheca Ecclesiae Reformatae Hungarica, I).

⁸ *Uo.*, 60. – A szabadságukat visszanyert prédikátorok zürichi mentora, Johann Heinrich Heidegger (1633–1698) professzor 1676. május 30-án üdvözlő beszédében, mellyel a városba érkező lelkészeket fogadta, az admirálist holland Periklésként említi, illetve a bibliai Gedeonhoz hasonlítja. Vö. KOCSI CSERGŐ Bálint „*Narratio brevis de oppressa libertate Hungaricarum ecclesiarum*” c. művének X–XII. fejezete, kiad. BALOG Elemér, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 1(1902), 86.

⁹ LAMPE, *i. m.*, 467.

¹⁰ BUJTÁS László Zsigmond, *A gályarab prédikátorok és Frans Burman levélváltása (1675–76)*, Lymbus, Művelődéstörténeti Tár, 6(1999), 55.

¹¹ Nem tudták, hogy a hajóhadnál csak két lelkész működött. Az első lelkész Theodor Westhiovius volt, aki De Ruyter admirális hajóján szolgált.

¹² LAMPE, *i. m.*, 472.

¹³ *Uo.*

mására jutott azoknak, akiknek lelkét áthatja a keresztyén kegyesség érzése – nemcsak szavakban, hanem a tettek mezején is. Mivel a címzetről azt hallották, hogy nemcsak vallja a keresztyén hitet, hanem kész annak megvédésére is, ezért válaszolnak részletesebben is a kérdéseire.¹⁴

A megszabadításukat követő időszakban Otrókocsi 1676. május 7-én Velencéből fordult levélben korábbi tanárához, Franciscus Burmann (1632–1679), utrechti teológia-professzorhoz, és a velük történeteket – szintén bibliai hasonlaltal élve – így jellemezte:

Itt csak annyit említenék meg, hogy milyen csodálatos az egybeesés a mi és Izráel gyermekeinek megszabadulása között a képzelt, illetve a valóságos Egyiptomból. A mi esetünkben ugyanis a kiváló De Ruyter urat, akire Hollandia nagyhatalmú rendjei az isteni parancs, megszabadításunk végrehajtását bízták, volt a bátor Mózes; és a mi Egyiptomunkban is voltak Áronok, akiket az országban idegennek és jövevénynek tekintettek, nevezetesen a nápolyi holland konzul¹⁵ és az istenfélő és nemes Georg Welz¹⁶ úr, akik a nápolyi alkirálynál¹⁷ az isteni parancs tolmácsolói és bátor szorgalmazói voltak. De a megígért szabadon bocsátás elhalasztása és az éjjel történt szabadon bocsátás között is nagy a hasonlóság és az egybeesés.¹⁸

Köztudott, hogy a gályákról szabadult lelkészek rövid velencei tartózkodás után Zürichben kaptak menedéket. Nem sokkal odaérkezésük után, 1676 nyarán úgy döntenek, hogy egy-egy csoportot indítanak útnak Hollandiába és Angliába, illetve Németországba, hogy azok az említett országok kormányainál, fejedelméinél kérjenek támogatást ahhoz, hogy hazatérhessenek és folytathassák szolgálatukat. A Hollandiába érkezett csoport nevében Hágában Köpeczi Kaller Balázs¹⁹ ír beadványt, melyben a Staten-Generaal, vagyis áttételesen Hollandiát többek között „az evangéliumi igazság és az igaz hit oltalmazói”-ként²⁰ szólítja meg,²¹ és azt kéri: korábbi kéréseik²² támogatásán kívül adjanak számukra ajánlólevelet az angol királyhoz, hogy neki is előadhassák helyzetüket és támogatását

¹⁴ *Uo.*, 473.

¹⁵ Cornelio van Dalen (†1713), 1670-től Hollandia konzulja Nápolyban.

¹⁶ Nápolyi német kereskedő, a gályarabok nápolyi támogatója.

¹⁷ Fernando Joaquín Fajardo de Requeséns y Zuñiga (†1693), marqués de Los Vélez, 1675–1683 között Nápoly alkirálya.

¹⁸ BUJTÁS, *A gályarab prédikátorok...*, i. m., 68.

¹⁹ Pozsonyba idézése, majd gályarabsága előtt a Gömör vármegyei Szkároson volt lelkész. Életrajzára lásd FERENCZ Anna, *Hitből táplálkozva. Az 1674-es pozsonyi vértörvényszék elé idézett gömöri lelkészek és tanítók*, Somorja, Méry Ratio, 2004, 61–63. 1677 novemberétől 1678 áprilisáig két társával Angliában tartózkodik, majd Hollandiába való visszatérte után májusban beiratkozik a leideni egyetemre. Vö. BUJTÁS, *A megszabadított gályarab prédikátorok küldöttsége Hollandiában = Történetek a Mélyföldről...*, i. m., 20, 38, 63–67.

²⁰ *Evangelicae Veritatis et Fidei Orthodoxae Propugnatores fidelissimi, Liberatores et Moecanates Magnificentissimi, munificentissimi.*

²¹ Köpeczi Kaller Balázs a Staten-Generaalnak. Hága, 1676. szeptember 18. Nationaal Archief, Archief van de Staten-Generaal (a továbbiakban: NA, ASG), inv. nr. 6139.

²² Azt kérték, hogy Hollandia tegyen lépéseket a bécsi udvarnál annak érdekében, hogy visszatérhessenek hazájukba, folytathassák lelkészi hivatásukat és egyházaik visszakaphassák elkobzott javaikat. Vö. E. ΜΙΚΛÓS, *De houding der Nederlanden in de Hongaarsche geloofsvolvervolgingen (1674–1680)*, Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, 40(1919), 53.

kérjék. Köpeczi hágai tartózkodásukról beszámol svájci ismerősének, Louis Tronchin (1629–1705) genfi professzornak, és Hollandia vezetőit az „igaz hit legbuzgóbb védelmezőiként”²³ említi.²⁴

Bár tudomásunk van arról is, hogy 1677 tavaszán az Angliából visszatért lelkészek memorandumban fordultak Hollandia vezető testületéhez, melyben azt fogalmazták meg, miben várnak segítséget az országtól hazatérésük, a magyarországi vallásszabadság biztosítása és az egyházi javak visszaszolgáltatása elősegítése érdekében,²⁵ ennek a szövege nem maradt fenn, bár témánkhoz szintén fontos adalékkal szolgálhatna.

A Zürichben maradtak – Hollandiában tartózkodó társaik akciójáról tudva és azokkal párhuzamosan – 1677 májusában szintén összefoglalták azokat a pontokat, melyekben Hollandia támogatását kérik. Kéréseiket Gerard Hamel Bruyninx (1616–1691) bécsi holland követnek küldik meg, és kérvényükben az ország vezető testületét, illetve a követet a következő szavakkal jellemzik:

Vajha erőnk megfelelné kívánságunknak, hogy ti Isten nagylelkű dajkái²⁶ megpasztalhasátok, hogy lelkünk és elménk mindenkor készen áll a hála köteles tisztének kifejezésére. Bár teljességgel világos előttünk, hogy amint a legkiválóbb és leghatalmasabb rendeket,²⁷ úgy Excellenciádat sem annyira az irántunk való érdemekért köteles nagy és örök hálánk irányítja, vezérli és mozgatja, hanem az isteni dicsőség előmozdításának²⁸ és Jézus Krisztus gyülekezetei építésének az igyekezete.²⁹

Az eddigiekben bemutatott adatok azt mutatják, hogy a gályarabságra ítélt prédikátorok a maguk helyzetét az Egyiptomból megszabadult zsidókéhoz hasonlították, megszabadítójukat, De Ruyter admirálisban Mózesüket látták, az ország vezetőit és annak követeit az igaz hit védelmezőiként és különösen a saját (református) felekezetén levő hittestvéreik iránt együttérzést-szolidaritást mutató és értük tenni kész, Isten egyházának építését támogató testületnek, illetve személyeknek festették le, így adott helyzetükben áttételesen az országról is ugyanezt kellett gondolniuk, amelyet az általuk megszólítottak vezettek, illetve képviseltek.

A Hollandia-kép elemeit eddig a prédikátorok műveiben, leveleiben, irataiban található utalások, mozaikszerűen összeállítható adatok alapján próbáltam rekonstruálni. Az országról alkotott képük árnyaltabb megrajzolásához a továbbiakban a bevezetőben már

²³ Orthodoxae Fidei Defensores Zelosissimi.

²⁴ Köpeczi Kaller Balázs Louis Tronchinnek. Hága, 1676. szeptember 26. Bibliothèque publique et universitaire, Genf, Archive Tronchin, vol. 46., ff. 226r–227v.

²⁵ THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, Pozsony, Kalligram, 1998 (Csallóközi Kiskönyvtár), II, 179–180.

²⁶ Magni Ecclesiarum Dei nutriciai.

²⁷ A Staten-Generaal latin elnevezéséből (Ordines Generales Foederati Belgii) elvont Ordines szó hagyományos fordítása.

²⁸ Gloríae divinae promovendae.

²⁹ Ecclesiarum Jesu Christi promovendarum studio. LAMPE, *i. m.*, 494. Vö. DEBRECENI EMBER Pál, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 345.

említett két prédikátor, Otrókoci Fóris Ferenc és Csúzi Cseh Jakab egy-egy ismeretlen művét hívom segítségül.

Otrókoci Fóris Ferenc (1648–1718)³⁰ láthatóan a gályákra került prédikátorok vezéregyénisége volt, erről tanúskodnak Hollandiába írt levelei, melyek megírására korábbi hollandiai tanulmányai során kialakított kapcsolatai³¹ ösztönözhatték. A megszabadulásuk után Velencéből Hollandiába írt leveléről volt már szó. Egy másik, Zürichben kelt és a többiek nevében írt levelében,³² amelyet ő maga hálaadásnak (*gratiarum actio*) nevez, valójában azonban kérvény formájában megírt memorandumnak³³ mondható, 1677 nyarán, mielőtt a prédikátorok Hollandiába indulnának, nagyobb távlatba helyezve festi meg a segítő kezet nyújtó Hollandia képét, és kéri támogatását hazatérésükhöz.³⁴

A szerző a címzetteket – ismét a Staten-Generaal tagjait – más megfogalmazásban ugyan, de az eddig megismert elemek közül néhányat alkalmazva Isten dicsősége és az egyház java legfényesebb támogatóinak, Isten után leginkább áldott megszabadítóiknak és a lélek hálájával méltán örökre tisztelni való patrónusainak³⁵ nevezi, és szavakba önti a kiszabadításukért érzett hálájukat is.

Mondandóját az ókori keresztényüldözésekkel kezdi, ezután megemlíti a valdensek és a husziták üldözését, majd a reformáció és saját századában lezajlott üldözéseket, és megállapítja: a sok üldöztetés ellenére Isten korábban és saját korában sem hagyta el övéit, és bár már úgy látszott, hogy az üldözöttek elbuknak, Isten elküldte azokat, akik a szenvedőket megmentik. Ilyenek voltak régebben Nagy Konstantin császár, aki a Maxentius³⁶ által Rómában, Galerius³⁷ által Keleten és a Maximinus³⁸ által Afrikában folytatott üldözéseknek vetett véget, és ilyenek voltak főleg a reformáció, de saját századának református fejedelmei és királyai is.

Otrókoci az ország vezetőit, így áttételesen magát Hollandiát is a korábban említett történelmi személyiségekhez hasonlítva így jellemzi:

Ma bizonyára közvetlenül ezeknek a nyomába léptek ti is (Isten egyházának nagy pártfogói!), akiket az isteni akarat valamilyen különleges döntése erre a szent feladatra jelölt ki. Ahogyan a dicső Hollandiában ti őrzitek szárnyaitok alatt az Igének teljesen tiszta, üdvöt hozó és teljesen szabad hirdetését, és buzgón véditek azt, úgy tönkrement hazánkban ezt, ami már szinte megszűnt, ti igyekeztek komolyan és minden erőttel helyreállítani.³⁹

³⁰ Életrajzára lásd FALLENBÜCHL Ferenc, *Otrókoci Fóris Ferenc élete és irodalmi működése*, Esztergom, Buzárovits Ny., 1899; FERENCZ, *i. m.*, 68–71.

³¹ Lásd erre BUJTÁS, *A gályarab prédikátorok...*, *i. m.*, 38.

³² Otrókoci (a Zürichben tartózkodó harminc 24 református és hat evangélikus prédikátor nevében) a Staten-Generaalnak, Zürich, 1676. július 17/27. NA, ASG, inv. nr. 6137.

³³ Kivonatossan ismerteteti THURY, *i. m.*, 160–161. Mivel Thury a szöveg egy másolatát használta, nem az eredetit, a kézírás alapján nem tudta azt Otrókoci műveként azonosítani.

³⁴ Köszönet Szőke Ágnesnek a beadvány latin szövegének fordításáért.

³⁵ *Dei gloriae ac boni Ecclesiae Promotores fervidissimi, nostri post Deum Liberatores felicissimi et Patroni perpetua animi gratitudine merito nobis observandi.*

³⁶ Marcus Aurelius Valerius Maxentius, 306 és 312 között római császár.

³⁷ Galerius Maximianus, 305 és 311 között római császár.

³⁸ Gaius Valerius Galerius Maximinus, 310 és 313 között római császár.

³⁹ Szőke Ágnes fordítása.

Erre példa, ahogy a hollandok a nápolyi gályákon és a buccari börtönben szenvedő lelkészeket kiszabadították.

Elmondja még, hogy gyötrelmeik során leginkább a válogatott szörnyűségeknek az igaz Lótéhoz hasonlító látványa és hangja kínozta őket, elszakítva érezték magukat az isteni Babilontól, és a szentek közösségétől elválasztva a lelki Sionhoz fohászkodtak. Istennek, De Ruyter és Den Haan admirálisoknak, valamint Hamel Bruyninx bécsi követnek köszönhetően azonban egyetlen pillanat alatt megváltozott a sorsuk. Megmentőik közreműködésével, kegyes és fáradhatatlan gondoskodásával, hathatós közbenjárásával eljött az a nap, amelyben felismerhetik Isten kegyelmét, cselekvését, hatalmát és irgalmát. Mindezért Istennek és holland segítőknek örökké hálásak lesznek, és gondoskodnak arról, hogy cselekedeteik ne merüljenek feledésbe. Végül arra kéri őket, hogy járjanak közben I. Lipótnál annak érdekében, hogy ők és más külföldön bolyongó testvéreik hazatérhessenek, otthon szabadon hirdethessék az Evangéliumot, és visszakaphassák templomaikat és azok elkobzott javait.

Csúzi Cseh Jakab (1639–1695),⁴⁰ aki a sárvári börtönben raboskodott, a gályára ítélt prédikátorok azon második csoportjának volt a tagja, melyet szintén útnak indítottak Nápoly felé, de végül is csak Buccari⁴¹ börtönéig jutott,⁴² így az út szenvedéseit ő is megtapasztalta. Beregszászi Istvánnal, korábbi hanvai lelkésszel⁴³ együtt elengedték, hogy Bécsben, illetve Velencében összegyűjtsék a maguk és a többiek kiváltásához szükséges pénzt. Mivel a teljes váltságdíjat nem sikerült összegyűjteniük, csak Beregszászi és Csúzi távozhatott szabadon. Míg az előbbi szabadulását követően Velencében húzta meg magát, és onnan próbált társainak segíteni, majd a gályákról és Buccariból szabadult társait a városban bevárva, velük együtt jutott el Zürichbe, Csúzi szabadulását követően Bécsen keresztül hazatért, és 1676 augusztusában már itthon tartózkodott, az év őszén pedig köszönőlevelet írt Svájcnak a gályarabságból szabadult társai befogadásáért.⁴⁴

Csúzi Otrókocsinál jó néhány évvel korábban tanult Hollandiában, és 1665-ben történt hazatérte után előbb Komáromban, majd Losoncon lett lelkész. Otrókocsi épp hogy csak elfoglalta Rimaszécsen lelkési állását, mikor beidéztek a pozsonyi delegatum judiciumhoz. Vele szemben Csúzi a hazatérése után hét évig szolgált lelkészként, mielőtt beidéztek volna Pozsonyba.

⁴⁰ Életrajzára lásd TÓTH Ferenc, *A helvétziai vallástételt tartó tul a dunai főtiszteletű superintendentziában élt superindensek, vagy református püspökök élete, e jelen való időkhig lehozva*, Győr, Streibig, 1808, 135–138; RÁCZ Károly, *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*, II, Lugos, 1899, 2., bőv. kiad., 31–37; munkásságára lásd CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus világa*, Bp., Debrecen, Kálvin Kiadó, DE Történeti Intézet, 2011 (Speculum Historiae Debreceniense. A DE Történeti Intézete kiadványai, 6), 111–112, 117–124; a kortársak róla alkotott véleményére lásd PETRŐCZI Éva, *Csúzi Cseh Jakab losonci–debreceni lelképásztor három verses laudáció tükrében = „Kézembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”. Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 286–294.

⁴¹ Ma: Bakar, Horvátország.

⁴² A gályarabságra ítélt prédikátorok első csoportját 1675. március 18-án, a másodikikat 1675. július 2-án indították el Nápoly felé. A második csoportot Triesztben tették hajóra, de az a tengeren dülő harcok miatt kénytelen volt visszafordulni, így onnan a prédikátorokat gyalog hajtották tovább Buccariig, ahonnan 1676. május 2-án szabadultak.

⁴³ Életrajzára lásd FERENCZ, *i. m.*, 35–37.

⁴⁴ THURY, *i. m.*, 157.

Csúzi 1677-ben tavaszán, bő félévvel azután, hogy hazaérkezett, egy eddig ismeretlen művében Hollandiához fordult, ennek célja a hálaadás és további támogatás kérése volt.

A *Labarum religiosi foderis* (A hitbéli szövetség zászlaja) címet⁴⁵ viselő munkát, melynek műfaját ő is hálaadásként (*gratiarum actio*) jelöli meg, 1677-ben küldte meg a Staten-Generaalnak. A hozzá csatolt levélből⁴⁶ kiderül, hogy először az volt a terve, hogy a benne foglaltakat személyesen adja elő, de ettől végül eltekintett. Azt is elmondja, hogy nemcsak a maga, hanem Moson, Pozsony, Komárom, Győr, Nyitra, Bars, Hont és Nógrád vármegye református lelkészeinek nevében is ír, akiknek egy részét elűzték egyházaikból. Hálájuk kifejezése mellett azért is fordulnak hozzájuk, mert szenvedéseik közepette támogatásukat és segítségüket remélik. Ő maga azért érzi felhatalmazva magát, hogy mondandójával előhozakodjon, mert hollandiai tanulmányai után, a levél megírása előtt tizenkét évvel Leeuwardenben holland lányt vett feleségül,⁴⁷ így részben hollandnak is érzi magát, másrészt azért, mert Hamel Bruyninx bécsi holland követet legkedvesebb oltalmazójának mondhatja.⁴⁸

A művet⁴⁹ „a haza legméltóságtelesebb atyjainak, az egyház táplálóinak, az Evangélium igazsága legnagyobb oltalmazóinak”⁵⁰ ajánlja, majd a bevezető részben megállapítja, hogy Hollandia kora egyik legvirágzóbb állama, amelyben különösen az a vonzó, hogy jólétének alapja a vallás és annak tisztelete, hiszen ez gátolja meg, hogy az embereken eluralkodjon az ostobaság, a bűn és a zabolátlanság.

A vallások közül a keresztény vallás a legjobb, mert Istent ezen az úton lehet helyesen megismerni és tisztán szeretni, a hit parancsait betartani és az erkölcs előírásait gyakorolni. Az idevonatkozó szabályok tárháza Isten jóakaratóból Hollandiához került, és ez képezi az ország boldogságának alapját, mert olyan élethez biztosít vezérfonalat, amelyben élni és halni is Istenért érdemes.

Az ország kormányzását szemügyre véve azt tartja a legjellemzőbbnek, hogy az országban az igaz hitet (*fides orthodoxa*) vallják és gyakorolják, de míg másoknak a vallás ürrűg, a hollandok számára a legfontosabb dolog, mert úgy gondolják, egy ország biztonságát, területi épségét a vallás léte és gyakorlásának lehetősége biztosítja. Ezt megértve „nemcsak hazai földön vitték véghez azokat a dolgokat, melyeket az igazhitű vallás

⁴⁵ Teljes címe: *Labarum religiosi foederis, virentibus devotissimae gratitudinis stellatum smaragdus, solidiori tryumphantis Belgicae virtutis gloriae et candidioris affectus atque memoriae aeternitati sacrum*. Magyarul: A legelkötelezettebb hála zöldellő smaragdjaitól ragyogó, a győzedelmeskedő holland erény rendíthetetlen dicsőségének, valamint a ragyogó szeretetnek és az örök emlékezetnek szentelt, hitbéli szövetség zászlaja.

⁴⁶ A mű keletkezési dátuma: Maros, 1677. április 2., a Staten-Generaalnak címzett levélé: Losonc, 1677. április 4. NA, ASG, inv. nr. 6142. Az iratokon levő korabeli feljegyzésekből kiderül, hogy azokat csak 1677. szeptember 25-én vették tárgyalás alá. A mű és a levél ügyében érdemi határozat nem született: mindkettőt ad acta tették. Vö. NA, ASG, inv. nr. 310.

⁴⁷ Csúzi 1665. augusztus 30-án vette feleségül Ulricus van Ulenburg leeuwardeni ügyvéd lányát, Dieuwkjét. Tresoar, Leeuwarden, Trouwregister Hervormde gemeente Leeuwarden, inv. nr. 979.

⁴⁸ Csúzi művét másolatban megküldte Hamel Bruyninxnak is, akit a másolaton is legkedvesebb védelmezőjének nevez. A másolatnak a követhet való eljuttatását azzal indokolja, hogy ha a címzett nem látta volna az eredetit, legalább a másolatot olvashassa és megtarthassa. Lásd NA, Archief van Gerard Hamel Bruyninx (a továbbiakban: AGHB), inv. nr. 9, ff. 24r–32v.

⁴⁹ Köszönet Gellérfi Gergőnek a számos görög szót is tartalmazó latin szöveg fordításáért.

⁵⁰ *Patribus Patriae dignissimis, Ecclesiae Nutriciis, Veritatis Evangelicae Assertoribus Maximis*. Csúzi, *Labarum religiosi foederis...*, i. m., f. 2r.

védelméhez, megőrzéséhez és terjesztéséhez szükségesnek ítéltetek; hanem az Egyház felé tanúsított kegyes és szent buzgalmatokat megtapasztalták a keleti egyházak görög földön és Ázsiában, saját épülésükre és a kegyes lelkek örömeire keleten és nyugaton egyaránt.”⁵¹

Hollandia vitészségét, szelídségét, kegyes voltát és jótékonykodását mutatja, ahogy Magyarország ügyében eljárak:

A lelkiismeretek ugyanis, nagylelkű és hatalmas rendek, nem engedte, hogy magyar igazhitű egyházak csapásai felett szemet hunyjanak, és amint lelketek legnagyobb aggodalmával és keresztényi együttérzéssel tudomást szereztek róla, hogy most nálunk az egyházak megrendültek, az imaházakat és az iskolákat álnokul lefoglalták, a jogosan szerzett dolgokat jogtalanul elragadják, a lelkészeket elűzik, sőt az igazság csalfa ürügye alatt összegyűjtik, megkötözik és a legmocskosabb börtönökbe zárják őket, a büntetések elmés és agyafúrt változtatásával hazájukból elűzik és gályákra hurcolják, számotokra a megtörték gondozása volt az elsődleges feladat, és József sajnálatra méltó összetöretésének békés úton való orvosolása.⁵²

Mivel az országot vezetői a jogot és az igazságot szem előtt tartva kormányozzák, az emberiség legnagyobb adományát, a hitet pedig szilárdan őrzik, megértették, hogy a prédikátorok rosszakarói törvénysértően jártak el, és bár I. Lipót császárnak barátjukat tisztelik, mégis úgy döntöttek, hogy melléjük állnak:

Ó, boldog volt az a pillanat, amikor a legerősebb holland oroszlának a pannóniai nép kettős, talajon fekvő keresztjének felállítása volt a szívében! Ó, a legboldogabb óra, amikor a sínylódó magyarországi evangéliumi vallásnak segítségére sietni, nagylelkű és hatalmas rendek, úgy ítéltétek meg, hogy a ti feladatotok, nem pedig másé! A lehető legbölcsebben ítéltétek úgy, hogy a holland név számára dicsőségesebb, s egyesült tartományaitok számára ragyogóbb dolog nem történhet, mint az isteni fenség dicsőségét óvni, segíteni; a megtört egyházak jólétéről gondoskodni; Isten igéje szolgáinak és az Evangélium igazsága legállhatatosabb hitvallóinak kötelekeit és bilincseit megoldani, és a Jézus Krisztus egyetlen fősege alatt erőteljesen megalapozott hit és szeretet egységét szemmel láthatóan és hatalmasan így megmutatni.⁵³

E megfontolások alapján jártak közben értük a Habsburg császárnál és a nápolyi alkirálynál a bécsi holland követ és De Ruyter admirális közreműködésével, és ennek eredményeként szabadulhattak ki a prédikátorok a nápolyi gályákról és a buccari börtönből, így egyedül Hollandiát illeti az a dicsőség, hogy nem vonakodott megoldani a rabságban levők bilincseit, és részt vállalt a Jézus Krisztus szolgáinak szenvedéseiből, amikor kiszabadították és befogadták őket maguk közé a holland hajókra.

Ki ne látná – írja Csúzi –, hogy Isten keze van abban, hogy a magyarországi protestáns egyházak helyzete Hollandia közbenjárásának köszönhetően javulni kezd. Ezért a ma-

⁵¹ Gellérfi Gergő fordítása. – A latin eredeti lelőhelye: *i. m.*, f. 5v.

⁵² Gellérfi Gergő fordítása. – A latin eredeti lelőhelye: *i. m.*, ff. 6v–7r.

⁵³ Gellérfi Gergő fordítása. – A latin eredeti lelőhelye: *i. m.*, ff. 7v–8r.

gyarországi protestánsok helyesen járnak el, amikor arra a hitbéli szövetségre támaszkodnak, melyet nem az azonos nemzethez, politikai közösséghez való tartozás, nem egymás támogatásának lehetősége, hanem valamennyi szentnek Jézus Krisztus keresztségében való hite erősített meg és az ebből áradó szeretet edzett meg, ezért e lelki szövetségnek köszönhetően érezhetik a magyarországi protestánsok biztonságban.

Hálát adnak tehát Hollandiának minden támogatásáért, amellyel a holland névnek az egész világon dicsőséget szereztek, és arra kérik őket: segítsenek elérni, hogy még külföldön levő testvéreik hazatérhessenek, és továbbra is támogassák Magyarországot, az ottani egyházakat és iskolákat, amiért kegyességükért, belátásukért és nagylelkűségükért az egész keresztény világ csodálni, a református Magyarország pedig tisztelni fogja őket, és tetteikre az utókor is emlékezni fog.⁵⁴

Nem lehet véletlen, hogy a gályarabok megszabadítása kapcsán keletkezett legterjedelmesebb hálaadó művet (és a benne megrajzolt Hollandia-képet) Csúzinak köszönhetjük, még akkor sem, ha ő maga ténylegesen nem volt a gályákon. Míg Otrokocsi irodalmi munkássága – leszámítva a szenvedéseiket megörökítő Zürichben írt, viszonylag rövid művét, a *Furor bestiae*-t – csak gályarabsága és azt követő külföldi bolyongása utáni hazatérését követően szökken szárba, addig Csúzinak már peregrinációjáról való hazatérte után két évvel komolyabb munkája jelenik meg Franekerben,⁵⁵ majd egy évre rá napvilágot lát első itthoni magyar nyelvű műve.⁵⁶

Csúzi már a teológia doktoraként tér haza,⁵⁷ és már előbb említett két korai művéből is kitűnik az invenció, amely egy ilyen mű megírására predesztinálta. A Svájcnak írt hálaadó mű a Hollandiának szánthoz képest csak előkészület volt, abban még nyoma sincs a holland vonatkozású mű teológiai fejtegetéseinek, a számos görög és latin auctortól származó idézetnek. A két mű megírását mindenképpen ösztönözhette, hogy úgy vélhette: miután magát kiváltotta és csak ő tért haza, egyedül ő teheti meg, sőt kötelessége a két országnak köszönő szavakat mondva és támogatásukat kérve elősegíteni, hogy a gályákra került, majd onnan megszabadult társai hazatérhessenek, amivel a magyarországi protestáns egyházakat is támogathatja, hiszen azok üldözését már Pozsonyba idézése és elítélése előtt is saját bőrén tapasztalhatta.⁵⁸ Belső lelki késztetéséről – mintegy a maga sorára is utalva – a Hollandiának szánt művében kifejti: mivel az itthoniakkal megfogadták az apostoli intést, és társaik szenvedésében lélekben akkor is osztoztak, amikor testben nem voltak velük, ezért úgy gondolta, hogy a szabadulás felett érzett örömeikben is osztozniuk kell, aminek az általa írt mű az egyik jele.⁵⁹

⁵⁴ A művet hamarosan bilingvis kiadásban teszem közzé.

⁵⁵ *Sacra Scriptura XX. concionibus explicata, et IV. sectiones distributa*, Franekeræ, Wellens, 1667 (RMK III, 2385).

⁵⁶ *Kíncses tar-haz avagy az élő s-elevenito igaz hitnek idvessesge gyakorlása*, Sárospatak, Rosnyai, 1668 (RMNy 3478).

⁵⁷ *Album promotorum Academiae Franekerensis (1591–1811)*, samengesteld door Th. J. MEIJER, Franeker, Wever, 1972, 41.

⁵⁸ 1672 januárjában lelkész társaival és iskolamesterekkel együtt Hoffkirchen Károly várparancsnok elűzte Komáromból. Ezután szülővárosába, Losoncra került, innen idézték be a pozsonyi delegatum judiciumhoz, ahol gályarabságra ítélték.

⁵⁹ Csúzi, *Labarum religiosi foederis...*, i. m., f. 11v.

A témánk szempontjából releváns, jelenleg rendelkezésünkre álló adatok ismertetésének végére érve megállapítható, hogy Otrókcsi és Csúzi műveiben is a gályarabságot szenvedett lelkészek irataiban bemutatott elemek jelennek meg: Hollandia a keresztény vallás, azon belül is kiemelten a református vallás védelmezője, olyan hatalom, amely a vallásuk miatt üldözöttek iránt keresztényi együttérzést, szolidaritást mutat, azokért felemeli a szavát, és ha kell, közbenjár értük,⁶⁰ ezenkívül a szabad vallásgyakorlat elkötelezettje, valamint támogatja a keresztény, különösen a református hit terjesztését.

Joggal merülhet fel az a kérdés, hogy a gályarabságra ítélt prédikátorok Hollandiáképe mennyiben specifikus, csak hozzájuk köthető-e, és mutat-e azonosságokat és/vagy eltéréseket a gyászévtized egyéb szenvedő alanyainak Hollandia-képével. Ugyanez vehető fel a prédikátorok más nemzetiségű segítőinek az országról kialakult képével, illetve a másik őket támogató országról, Svájcra formált képpel kapcsolatban.

Ismeretes, hogy a Magyarországról elűzött, emigrált lelkészek között nagy számban voltak evangélikusok. Hárman közülük, Zaskaliczky András, Coledanus Jónás és Lányi János 1676 nyarán Hollandiába is eljutottak, és ők is támogatásért fordultak a Staten-Generaalhoz.⁶¹ Kérvényükben a gályarab prédikátorok kiszabadítására utalva ők is a zsidókat Egyiptomból kivezető Mózeséhez hasonlítják azt a szerepet, amelyet Hollandia Isten révén az eseményekben betöltött, és az ország vezető testületét, illetve az országot „az Evangélium igazsága barátjainak”⁶² nevezik.

A svájci származású lelkész-orvos, Nicolaus Zaff (Zaffius),⁶³ a gályarabok velencei jótévője, aki 1675 szeptemberében a gályarabok érdekében támogatásért fordult Hollandia református egyházaihoz, egyetemeihez és azok lelkészeihez, illetve professzoraihoz,⁶⁴ nem sokkal a lelkészek kiszabadulása után levelet ír az ország vezetőihez,⁶⁵ melyben a gályarabok nevében köszönetét fejezi ki nekik a nyújtott segítségért.⁶⁶

⁶⁰ A magyarországi protestánsüldözések ügyében való közbenjárás hátterére lásd MIKLÓS Ödön, *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680)*, Pápa, Főiskolai Könyvnyomda, 1918; Uő, *A holland kálvinizmus elvi állásfoglalása a magyar protestantizmus gyászévtizedében = Kálvin és kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négyzázadik évfordulójára*, Debrecen, Debrecen szabad királyi város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1936, 381–394.

⁶¹ BUJTÁS László Zsigmond, *Magyarországi evangélikus lelkészek Hollandiában (1676)*, Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények, 10(2012–2013), 192–193.

⁶² Veritatis evangelicae amatores. Vö. i. m., 193.

⁶³ Tevékenységére lásd legújabban Jan-Andrea BERNHARD, *Des Bündner Arztes Nicolaus Zaffs Einsatz für die Galeerensträflinge = Uő, Konsolidierung des reformierten Bekenntnisses im Reich der Stephanskron. Ein Beitrag zur Kommunikationsgeschichte zwischen Ungarn und der Schweiz in der frühen Neuzeit (1500–1700)*, Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht, 2015 (Refo 500, Academic Studies, 19), 563–568.

⁶⁴ LAMPE, i. m., 447–449.

⁶⁵ Nicolaus Zaff a Staten-Generaalnak. Velence, 1676. február 19/29. NA, ASG, inv. nr. 6912.

⁶⁶ Köszönet Szőke Ágnesnek a latin szöveg fordításáért.

Zaff korábbi levelében így ír:

De nincs is arra szükség, hogy érvekkel éljek nálatok, tudniillik olyan férfiaknál, akik mindnyájan lángoltok már önként a szeretettől, és nemcsak mentek, de egyesenesen rohantok is önként a jótéteményekre, kik az egyházban, az egyetemeken és az iskolákban egészen benne vagytok az Isten szeretetében és a mi legdrágább Üdvözítőnk felőli bizonyágtételben is, és az egész földkerekségen, szárazon és vízen való terjesztésében. Éppen ti lesztek azok, akiket a Drága Jézus, aki életét adta értünk, és kiöntötte az ő vérének drága folyamát, tanítványaiként ölel át ama döntő napon mint 'Jézust felruházókat és táplálókat'.⁶⁷

A második levélben arra az ókori szokásra utalva, hogy minden akkori versenyen egy adott istenséget lehetett a győzelem eléréséhez segítségül hívni, megállapítja, hogy a magyarországi protestánsok számára Isten után, aki minden dolgok vezérlője, csak a nagyhírű és dicsőséges Hollandia jöhetett szóba, amikor felmerült az a kérdés, hogy kihez forduljanak támogatásért. Azért lehetett Hollandia az egyedüli választás, mert olyan mentsvár, amelyhez az emberiséget érintő közös ügyekben méltán lehet fordulni, mivel e területen az ország számos ügyben emlékezetre méltó sikerrel járt el. A valódi igazság őrzőjeként, az ország világszerte élvezett elismertségének köszönhetően és más nemzetek által felhatalmazva Hollandia magára vállalta a magyarországi protestánsok ügyének kivizsgálását. Részes volt ennek a folyamatnak Hamel Bruyninx bécsi követ, aki bizonyította a prédikátorok ártatlanságát,⁶⁸ Malapert bázeli ügyvivő, aki beszámolt a gályarabok hozzá írt leveleiben foglalt szenvedésekről,⁶⁹ és betetőzte De Ruyter admirális, aki a nápolyi alkirályt meggyőzte arról, hogy a prédikátorokat szabadon kell engednie.

A három előbb bemutatott példából az tűnik ki, hogy az evangélikus lelkészek és a velencei lelkész-orvos – a prédikátorokhoz hasonlóan – Hollandiát olyan országnak tekintették, mely a keresztény hit terjesztője és védelmezője, így a hitük miatt üldözöttek méltán fordulhatnak hozzá védelemért, másrészt olyannak, melyet nemzetközi tekintélye feljogosítja-predesztinálja arra, hogy a hitük miatt üldözöttek ügyével foglalkozzon, abban tevőlegesen eljárjon. Más szóval, az országról alkotott képük megegyezett a gályarab prédikátorokéval.⁷⁰

⁶⁷ Botos Péter fordítása. DEBRECENI, *i. m.*, 317. A latin eredetit lásd LAMPE, *i. m.*, 449.

⁶⁸ Utalás a bécsi holland követ *Veritas et innocentia nuda et conspicua sive Veritas et clara deductio* című munkájára, melyet 1675 októberében nyújtott be a bécsi udvarhoz.

⁶⁹ A bázeli ügyvivő 1675 októberében hívta fel Hendrik Fagel (1617–1690) külügyi államtitkár figyelmét a gályarabok szenvedéseire, és arra kérte, terjessze az ügyet a Staten-Generaal elé, hogy az annak megoldását támogassa. Ezenkívül írt De Ruyternek is, akinek már egyesenesen a gályarabok kiszabadítását indítványozta. Vö. Geeraerd BRANDT, *Het leven en bedryf van den Heere Michiel de Ruiter*, Amsterdam, Wolfgang, Waesberge, Boom, Someren, Goethals, 1687, 940–942.

⁷⁰ Ez a kép megfelelt a valóságnak. Hollandia mint református nagyhatalom valóban számos alkalommal emelte fel szavát protestánsok üldözése ellen és a vallásszabadság, valamint a szabad vallásgyakorlat érvényesülése mellett Európában. Vö. Donald HAKS, *Vaderland en vrede Hilversum 1672–1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog*, Hilversum, Verloren, 2013, 80, 83.

Ami a Svájcra kialakult képet illeti, korábban volt már szó arról, hogy Csúzi nem sokkal hazatérése után Svájcra is hálaadó művet írt.⁷¹ A svájci címzettek megszólítása egybecseng a hollandokéval: hozzájuk is mint „a haza legméltóságteljesebb atyjaihoz, az egyház táplálóihoz és az Evangélium igazsága legnagyobb oltalmazóihoz”⁷² fordul, ezeket az epitheton ornansokat azonban a hálaadó mű további részében – a hollandoknak írt művével ellentétben – nem fejt ki, sőt annak ellenére, hogy a mű címzettje Zürich és más svájci városok, részletesen taglalja Hollandiának a gályarabok kiszabadításában játszott szerepét. Svájcra és különösen Zürichre, melyet „a minden jóval teljes kegyesség és a keresztény vallás lakhelyének”⁷³ nevez, a kiszabadított lelkészek befogadását és a róluk való gondoskodást köszöni, és a címzettek, akiket „a haza atyjainak és a megaláztatottak védelmezőinek”⁷⁴ nevez, Isten áldását kéri, megjegyezve, hogy a magyar nemzet nekik köszönheti a Helvét Hitvallást.

Csúzi művén kívül még egy olyan mű ismert, melynek Svájc-képe összevethető a gályarabságra ítélt prédikátorok Hollandia-képével. Séllyei István (1627–1692), korábbi pápai lelkész és dunántúli püspök,⁷⁵ aki a zürichi csoport tekintélyes tagja volt, 1677 októberében, hazaindulásuk előtt mindannyiuk nevében terjedelmes latin nyelvű szónoklatban⁷⁶ köszönte meg Zürichnek mindazt a segítséget, amelyben részük volt.⁷⁷ Beszédében, melyet a szövegét másoló utód szintén hálaadásnak, mégpedig búcsú alkalmából elmondott hálaadó szónoklatnak (oratio gratiarum-actorio-valedictoria) minősített, Séllyei – Csúzi holland vonatkozású művével ellentétben – nem ad a városról (egyház) történeti áttekintést, inkább az általuk élvezett jótéteményeket sorolja fel rendkívül részletesen. Zürichet így jellemzi: „Tigurum! mely nekünk minden viszontagságainkban legalkalmasabb s legbátorságosabb menhelyünk valál, légy a Jehovától megáldva!”⁷⁸ Egy

⁷¹ Kivonatosan ismertetett THURY, *i. m.*, 157–158. Itthon elérhető szövege (másolata): *Paria literarum Gratiarum Actoriarum ex Hungaria Inferiori ad Amplissimos Helvetiae Reformatae Cantones missarum* (a továbbiakban: *Paria literarum*), Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, R 529, ff. 268r–273r.

⁷² *Patriae Patribus dignissimis, Ecclesiae Nutriiis, et Veritatis Evangelicae Assertoribus maximis*. Csúzi, *Paria literarum...*, *i. m.*, f. 268r.

⁷³ *Almae Pietatis ac Religionis Christianae Domicilium*, *i. m.*, f. 270r. A holland vonatkozású műben Zürich epitheton ornans: a keresztény hit igaz lakhelye (verum Religionis Christianae domicilium). Csúzi, *Labarum religiosi foederis...*, *i. m.*, f. 9r.

⁷⁴ *Patres Patriae et Tutores afflictorum*. Csúzi, *Paria literarum...*, *i. m.*, f. 272r.

⁷⁵ Életrajzára lásd TÓTH, *i. m.*, 121–131; RÁCZ, *i. m.*, 172–178.

⁷⁶ Itthon elérhető szövege (másolata): *Oratio brevis Gratiarum-Actorio-Valedictoria, qua Stephanus M. Sellyei Hungarus, quondam Reformatae Ecclesiae Papensis in Hungaria Inferiore Minister indignus et circumjacentium Superintendens, nomine reliquorum Reverendorum Fratrum suorum Co-exulum, Almae Urbi Helvetiorum Tiguro, Matri benignissimae valedicit*. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Sinai Miklós-gyűjtemény, I.24.b.3. kötet, 485–508.

⁷⁷ Magyar fordítása: *Üdvözlő beszéd, mellyel néhai nagytekintetű és tudományú Séllyei István Alsó-Magyarországban a pápai ref. egyháznak érdemes papja, és a dunántúli egyházkerület nagy tudományú és tapasztalású püspöke, Krisztusban hű szolgálja, és állhatatos vértanúja, mint vendégünk 1676. május 19-től 1677. október 20-ig, tegnap megvált volna, tőlünk elbúcsúzott testvér-társai nevében*, ford. CSUTHY Zsigmond, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 6(1884), 414–426. Mártírológiai szempontú elemzését lásd IMRE Mihály, *Hazai protestáns szerzők mártírológiai tárgyú disputái és orációi a gyászévtizedből* = IMRE Mihály, *Utak Herborn és Nápoly között. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 114–117.

⁷⁸ SÉLLYEI, *Üdvözlő beszéd...*, *i. m.*, 419.

másik helyen pedig – Csúzihoz hasonlóan – megemlékeznek arról, hogy a magyarok Svájc-nak köszönhetik a Helvét Hitvallást: „Így lőn nekünk Tigurum, bátorságos menhelyünk (Tugurium),⁷⁹ sőt minthogy ezen nemes Helvétianak fővárosa, vagy, ha szinte a magyarországi evangélikus⁸⁰ egyházak anyjának is nevezünk”.⁸¹ Beszéde vége felé pedig ezt mondja: „De ki tudja? Nem azért emelte-e Isten a köztársaságot erre a nagy méltóságra és az örök béke ezen sokak nem kis irigysége és ostobasága által elmarasztalt magas fokára, hogy az (még ha csaknem egész Európa oly nagy felfordulásban van is) az esetetek kegyes táplálója és oltalmazója legyen.”⁸²

A Csúzi és Séllyei műveiből kibontakozó Svájc-kép alapján azt mondhatjuk, hogy a gályarab prédikátorok Hollandiában inkább *dinamikus*, a keresztény hitet védelmező, annak érdekében aktívan közbenjáró országot láttak, míg Svájcról alkotott képük inkább *statikus*, azt inkább az üldözötteket befogadó, róluk gondoskodó országnak tekintették, melytől Magyarország a Helvét Hitvallást kapta.⁸³

Kitekintésünket ezért azzal zárhatjuk, hogy a gályarab prédikátorok Hollandia-képe valóban hozzájuk és az országhoz köthető, és ez a kép hagyományozódott tovább a magyarországi protestánsok körében az országról, különösen abban a tekintetben, hogy sérelmeik, panaszai esetén melyik az az ország, amelytől aktív közbenjárásra számíthatnak.⁸⁴

Úgy tűnik, hogy a gályarabságra ítélt prédikátorok sorsa után rögzült óvó-védő, a szenvedő hittestvérekért aktívan interveniálni kész Hollandia képe mély nyomokat hagyott a magyar köztudatban-émlékezetben, és nemcsak Magyarországon. Ma még keveset tudunk arról, hogy az előbbieken felvázolt Hollandia-kép miként és mikor szüremkedett át Erdélybe. A magyarországi vallásüldözéseknek, a pozsonyi vértörvényszéknek és a gályarab prédikátorok történetének más források mellett voltak kimutatható potenciális hírvivői: a Magyarországról Erdélybe menekült lelkészek.⁸⁵

Az mindenesetre több mint figyelemre méltó, hogy amikor Buda 1686-os visszafoglalását követően vészjósló fellegek kezdtek tornyosulni Erdély felett, és Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1687-ben Hollandia segítségét kérte országa szuverenitásának megőrzése, vallásuk és az protestáns egyházak megmaradása, valamint a szabad vallásgyakorlat megvédelzése érdekében, leveleiben ugyanazokra a fogalmakra (a keresztényi és különösen az azonos felekezethez tartozó hittestvérek iránti együttérzés-szolidaritás, a szabad vallásgyakorlat támogatása, az Evangélium hirdetésének-terjesztésének elősegíté-

⁷⁹ Szójáték a latin eredetiben: Zürich latin nevére (Tigurum) és a kalyiba, kunyhó jelentésű tugurium szóra utalva.

⁸⁰ Helyesen: evangéliumi.

⁸¹ SÉLLYEI, *Üdvözlő beszéd...*, i. m., 420.

⁸² LATZKOVITS Miklós fordítása.

⁸³ A két országról alkotott kép természetesen összefügg azzal, hogy Hollandia ebben az időszakban európai nagyhatalom, a Habsburg császár szövetségese, míg Svájcról ugyanez nem mondható el.

⁸⁴ A szövegek egyházi terminológiai szempontból történő átnézéséért és hasznos észrevételeiért dr. Hermán M. Jánost illeti köszönet.

⁸⁵ Lásd erre JUHÁSZ István, *Az ellenreformáció és az erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben*, Theologiai Szemle, 17(1976), 187.

se) apellált, melyek az itt bemutatott Hollandia-kép főbb elemeit képezték.⁸⁶ Ahogyan az is megfontolandó, hogy az ezzel az ügygel kapcsolatos iratokban is megtalálható – a Staten-Generaalra és III. Orániai Vilmosra (1650–1702), Hollandia helytartójára vonatkoztatva – „a keresztény vallás legjelentősebb patrónusai” epitheton ornans.⁸⁷ Sőt, az is nagyon valószínű, hogy a Hollandiáról – a magyarországi protestánsüldözésekkel kapcsolatos szerepvállalása és a gályarabok megszabadítása kapcsán – kialakult és tovább hagyományozódott kép, valamint az ennek nyomán Erdélyből Hollandiának címzett segélykiáltások figyelembe vételével válik igazán érthetővé Bethlen Miklós híres mondanisa: „Anglia és Hollandia, ahol több mint két évig magam is tanultam, nekünk, erdélyi reformátusoknak második anyánk és hazánk”.⁸⁸

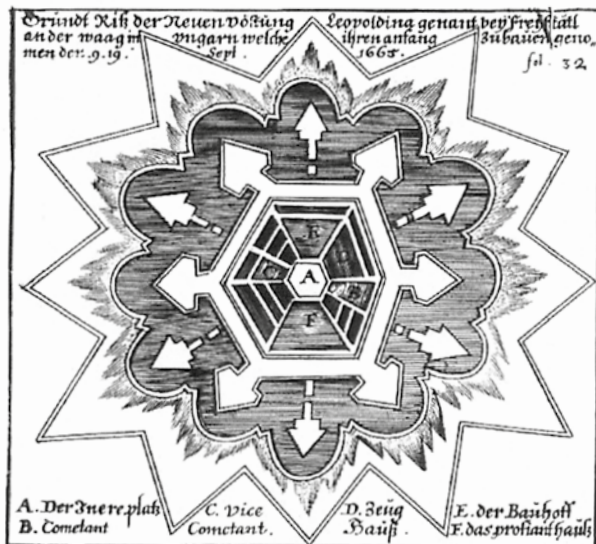
---

⁸⁶ Lásd erre BUJTÁS László Zsigmond, *Donáth János és Gyulai Ferenc bécsi követsége – Újabb adalékok Apafi Mihály holland kapcsolataihoz (1687)*, *Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények*, 13(2016), 191–238. – Erdély Hollandia segítőkészségét egyébként nem sokkal korábban saját maga is megtapasztalhatta, amikor a Staten-Generaal 1686 tavaszán Hamel Bruyinxnak utasításba adta: Bécsben mindent tegyen meg annak érdekében, hogy I. Lipót ne hozzon az erdélyi protestánsok számára hátrányos rendeleteket, a protestáns vallás az országban fennmaradjon, és az e hitet vallók vallásukat szabadon gyakorolhassák. Vö. BUJTÁS László Zsigmond, *Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia – Kolosvári István, Apafi követe Hollandiában (1684–1686)*, *Lymbus*, 8(2010), 83–84.

⁸⁷ „...de Ho. Mo. heeren Staten-Generael der Vereenighde Nederlanden ende Sijn Hooght. den heere Prins van Oranien, als de Christelijckste ende voornaemste patronen van de Christelycke religie...”. Vö. ANTAL Géza–J. C. H. de PATER, *Weensche gezantschapsberichten van 1670 tot 1720*, I (1670–1697), 's-Gravenhage, 1929 (Rijksgeschiedkundige Publicatiën, Grote Serie, 67), 388.

⁸⁸ BETHLEN Miklós *levelei*, összegyűjtötte, s. a. r., a bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1987, 970, 1280.

MELLÉKLET

1. kép. Lipótvár, Otrókosi Főrös Ferenc raboskodásának helyszíne a 17. század második felében (Szántai Lajos gyűjteménye)

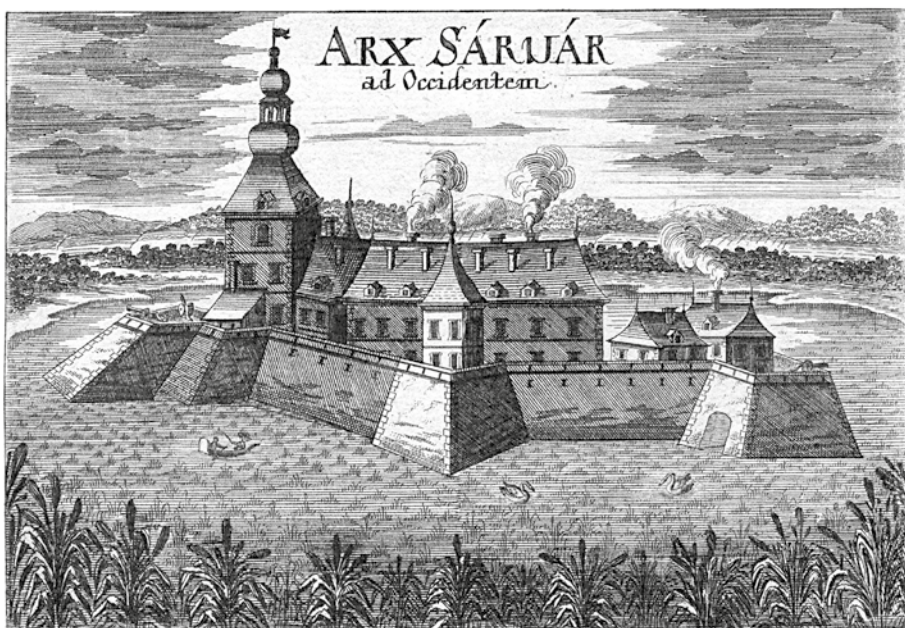
Dat. 27. Febr. 1676.
 Ab. 14. Febr. 1676.

K. F. S. G. S. C.

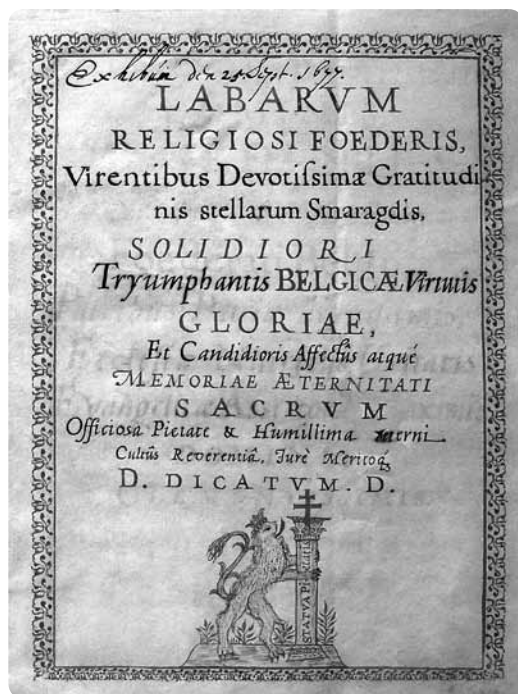
Illustrissimi, Serenissimi ac Potentissimi Domini, Dei gloria, ac boni Ecclesiae, Promotores fervidissimi, nostri post Deum Liberatores felicissimi, & Patrum perpetua animi gratitudine merito nobis observandi!

ento quidem gradu, divina circa suos vindicandos videtur nobis procedere Providentia; strenuus tamen circa suos vigilat Custos Israelis, veritasque sui veritatem, in aeternum stare demonstrat dicens: Portas Inferorum non superatum ire Ecclesiam, super Petra, Jesu Christo, ejusque pura doctrina edificatam. Licet enim Draco Infernalis, ab antiquo fraudulentorum, ac perniciosorum consiliorum artifex, tum tempore Ecclesiae primitivae per Judaeos & Gentem, harumque praecipuis crudelissimos fngerato-

2. kép. Otrókosi Főrös Ferenc emlékiratának bevezető része (1676) (Nationaal Archief, Hága, ASG, inv. nr. 6137)

3. kép. A sárovári vár, Csúzi Cseh Jakab raboskodásának helyszíne a 17. század második felében (Matthias Greischer kettős, a vár keleti és nyugati nézetét ábrázoló metszete, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, 55.1276)

4. kép. Csúzi Cseh Jakab *Labarum religiosi foederis* című hálaadó művének címlapja (1677)
(Nationaal Archief, Hága, ASG, inv. nr. 6142)

5. kép. A „kegyesség oszlopa” (*status pietatis*) tetején a porból felemelt magyar kettős kereszttel és az azt védelmező holland oroszlánnal (részlet Csúzi Cseh Jakab hálaadó művének címlapjáról)
(Nationaal Archief, Hága, ASG, inv. nr. 6142)

Néderlandikák – 17. századi kálvinista ereklyék Hollandiából

A 17–18. századi magyarországi kálvinisták számára Németalföld egy évszázad alatt számos arcát mutatta meg. Elsősorban a magyar diákok szemével nézve is kijelenthető, hogy még az általuk jellemzően tudományos céllal látogatott egyetemi közeg is sokat változott ezalatt. Ebben az elemzésben azt szeretném szemléltetni, hogy hányféle Hollandia-kép születhetett meg egy évszázad leforgása alatt az idelátogató magyarok fejében. Előfeltevésem szerint az idő előre haladtával a csak teológiát tanulni vágyók is más és más ragadtak meg az ország képéből, a szigorú puritán Franekertől a világgazdaság motorját jelentő amszterdami tőzsdén át az egyszerű hétköznapi csodáig. A vizsgált időszakom egyben Hollandia nagy évszázada (1622–1715), amikor a magyarországi peregrináció iránya a német egyetemektől a hollandiai és angliai felsőoktatási intézmények irányába tolódott el, s még nem volt annyira jelentős a svájci tanulmányutak felé való tájékozódás. Ez a művelődéstörténet szerint az északi nyitás kora is: Hollandia a turizmus egyik fő célja lesz, Szentpétervár vagy éppen Stockholm mellett.¹

Emlékezetes Szepsi Csombor Mártonnak, a magyarországi apodémikai, utazási irodalom első neves írójának ítélete az országról: „Kerületi nem nagyobb 52 Magyar mélyföldnel, úgy hogy állyon megh ember az közepin Hollandianak, minden szegeleti felől ez világnak gyalogh embér egy nap ki mehet belöle”.² Ennek megfelelően számos lehetőség állt rendelkezésére a németalföldi Hét Tartományba érkező protestáns értelmiségieknek, hogy szétnézzenek, pontosabban többféle szempont szerint vehették célba a kontinensnek ezt a részét. A fenti időszakban elvileg mindenki a peregrinatio academica égisze alatt, egyetemi tanulmányaik folytatása miatt érkezett ide. Voltak a kálvinisták közt is, akiket a „peregrinatio fidei”, a zarándoklat szele is megérintett: Kaposi Juhász Sámuel például meglátogatta az amszterdami Nieuwe Kerkben felállított Ruyter-síremléket, tisztelegve a magyarországi gályarabokat megszabadító puritán admirális előtt (különösen is érzékeny lehetett a kérdésre, hiszen az ő apját is bebörtönözték odahaza, és hajlott korá-

¹ Peter BURKE, *Útmutatás az utazástörténet számára*, ford. KÁRMÁN Gábor, Korall, 26(2006)/5, 9.

² SZEPSI CSOMBOR Márton, *Europica varietas*, Kassa, Festus, 1620 (RMNy 1219). Kritikai kiadása: SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1968 (Régi magyar prózai emlékek, 1), 188.

nak és gyengeségének köszönhetően „csak” börtönből szabadult).³ Tudunk olyanokról, akik tanultak is itt, és később diplomáciai küldetést teljesítve tértek vissza Hollandiába. Kolozsvári István erdélyi diákként járt itt, majd Apafi Mihály követeként tárgyalt Berlinben és Amszterdamban is kétszer.⁴ Otrokocsi Fóris Ferenc pedig első diákéve után már a gályáról megszabadultként kétszer, majd később magánúton újra tanult Hollandiában és Angliában: így összesítve négyszer utazott el Hollandiába, és publikált közben meg nem szűnő tudományos furorral.⁵ Ha a Németalföldre látogatók szakképzési szintjeit vizsgáljuk, megállapítható, hogy igen sokszínű képet kapunk ebből. Az utazótól, „turista”-tól (Szepsi Csombor Márton), az egyetemisták legnagyobb rétegén át (lelkész, filozófus, történész, orvos, fizikus) jártak erre kereskedők és kézművesek (mestervizsgák, vándorkönyvek jelzik ezt), vagy éppen ipari kémek (Nagy Péter cár, Tótfalusi Miklós). Ehhez rendelkezésükre álltak megfelelő segédkönyvek (Szepsi Csombor Márton, 1620, David Frölich, 1644, Sárói N. János, 1725k.): itinerarium, cynosura, album vagy éppen instrukció képében.⁶

Jelen esetben tipizáláson keresztül szemléltetem, hogy a holland „arany évszázadra” milyen nézőpontból tekintettek a magyarországi látogatók, és ez időben előhaladva miként változott. Rövid pályaképet és egy-egy jellegzetes emléktárgyat emeltem ki hét típushoz kötve, amelyek jellemzően szemléltetik a magyar kálvinisták választásait, hogy milyen tárgyat, kvázi ereklyét hoztak magukkal haza, vagy emlékirataikban milyen tárgyat idéztek fel, amikor a hollandiai élményeiket idézték meg a múltó időben. Ez a tipizálás bármennyire is szűkítő, azt is jelképezi, hogy a vizsgált időszakban a hét személy hétféle módon ragadta meg, őrizte meg a tárgyakon keresztül az egykori peregrináció emlékét. A másik irányból pedig az állapítható meg, hogy a tárgyak által megélnéltett Hollandia-kép, a néderlandikák repertoárja idővel egyre bővült és színesedett: nem csak többféle kép alkotható meg ennek révén Hollandiáról, de azt is jelzi, hogy a vizsgált időszakban egy évszázad alatt teljesen átalakult a magyarországi utazók fejében a Hollandiáról induláskor kialakított kép.

A) Az utazó és a köszöbor. Legelső magyarországi látogatója a 17. század eleji Németalföldnek az utazó személyiségképét megjelenítő Szepsi Csombor Márton (1593–1623), akinek egy kora újkori magyar nyelvű baedeker elkészítése fűződik a nevéhez. Európai körútján érintette ezt a térséget is, kassai rektorsága után 1618–19 közötti peregrinatio academica élményeihez kapcsolódva megírta a látott világok pontos rajzát és érdekességeit. Lengyelország és Anglia között járt itt, és rögzítette az útvonal és földrajzi jegyek le-

³ DÁVID CSORBA, *Aspecten van de receptie van Michiel de Ruyter in Hongarije*, Acta Neerlandica, 8(2011), 201–209.

⁴ BUJTÁS László Zsigmond, *Könyvkiadás, pénzbefektetés és diplomácia: Kolozsvári István, Apafi követe Hollandiában (1684–1686)*, Lymbus, 17(2010), 57–96.

⁵ ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, Bp., MRE Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977 (3. kiad.), 446–448.

⁶ SZEPSI CSOMBOR, *i. m.*; David FRÖLICH, *Bibliotheca seu Cynosura Peregrinantium* (RMK III, 1628), Sárói N. Jánoshoz ld. BUJTÁS László Zsigmond, *Instrukció Hollandiába induló peregrinus számára (1689 és 1702 között)*, Lymbus, 18(2011), 208–243.

írását, Hollandia természeti (folyó, hegy), társadalmi (vár, templom), civilizatorikus (öltözet, szokás, gazdálkodás) és népkarakterológiai jegyeit. Nehéz bármit is kiemelni ebből a teljességre törekvő és szemléletes útirajzból: megcsodálta a város és a vidék hírességeit, a fontosabb intézmények (iskola, javítóintézet, kórház, börtön, kocsmá) helyi változatait, a gazdaság, a gasztronómia sajátosságait, a reneszánsz divatnak megfelelő feliratokat (sír, színház, fogadó), a szobrokat és speciális látványosságokat, mint például a grandiózus méretű spanyol hajót Amszterdamban.⁷ Leírta a városok figyelemre méltó felépítését, de sokkal hosszabban méltatta a Zuchthausok (fegyintézetek) keresztyéni működését. Ha valamilyen jó mondást vagy feliratot látott/hallott, jó írástudó humanistaként rögzítette, s azt sem felejtette el feljegyezni, hogy szívesen és gyakran elidőzött a Plantin-nyomda házában. Számptalan érdekességet megcsodált a szerző, de a többi 17. századi látogatóhoz képest most egyetlen esztétikai jellegű élményét emelem ki.

A delfti ótemplom szobrait nézegetve egy síremlék művészi ábrázolásán annyira elámult, hogy még a későbbi leírásán is átsüt az élmény heurisztikus pillanata: „Egy szép Epitaphiumot láttam it kinel ez ideig sohu szebbet nem láttam. Az materiaia Alabastrom kö, oly mesterségel ki faragua egy aszszonyállat rayta hogy én bizony addigh ném hihettem el, hogy balvany vólna ruháiára és ortzaiára képest migh kezemmel megh nem tapasztaltam. Morgani Ersebetnek emeltetet.”⁸ A művészet ereje – mondhatjuk – kétségtelenül. A plasztikai ábrázolás tökélye, amikor a néző nem hisz a szemének. A delfti ótemplom olyan hírességek síremlékeit tartalmazza, mint a legendás hajóskapitány, Maarten Tromp, vagy a mikroszkóp atyja, Leeuwenhoek. Morgani Erzsébet, avagy Elisabeth Morgan, Charles Morgan felesége, Philips van Marnix Aldegonde lánya volt, s kétségtelen, hogy fekete márvány szobra egészen élethűre sikerült. Ez annak köszönhető, hogy az angol kőfaragó a halálakor kezéről, lábáról s arcáról gipszmintát vett, s ez alapján készítette el a síremléket.⁹ Ez azonban ma már nem közelíthető meg úgy, mint azt Szepsi Csombor tehette. Magas, kovácsolt vaskerítés védi az avatatlan kezektől. (2. kép)

Az *Europica varietas* kötetének a Hollandia általános jellemzőit bemutató leírása azonban az esztétikum más területeire irányítja a figyelmünket. A jégen „fabol czinalt Czuszkond”-dal mozgó lányok látványa annyira megigézte Szepsi Csombor Mártont, hogy egyenesen antik istenasszonyoknak látta őket, földiekkel játszó égi tüneményeknek: „czak labainak mesterséghesen valo félre taszítása, fel hanyása es mozgatása által az eghész nép lattára el indulnak, és oly sebességel mennek hogy egh alat nincz oly lo ki velek el érkeznek. Czak közönséges incessusokis merö mesterség nincz oly Cleopatra, oly Camilla, oly Amazon ki velek érne”.¹⁰ Eszerint tehát a különleges sportesemény megdöbbentette a szemlélődő utazót. Az idézet után következő sorok viszont már a sudár leányzókat dicsérték. Nincs mit tagadni, a történelem különleges pillanata játszódott le előttünk: a holland nő szépsége, annak sportos, karcsú alkata varázsolta el a fiatal kassai tanár urat.

⁷ SZEPSI CSOMBOR, *i. m.*, 188–202.

⁸ *Uo.*, 197.

⁹ Delft, Oude Kerk, <http://oudeennieuwekerkdelft.nl/alte-kirche/interieur/grabmal-und-epitaphie>.

¹⁰ *Uo.*, 83.

B) A holland asszony kelengyéje. Ennek a típusnak ismert példája Apácai Csere János, az enciklopédikus tudású erdélyi tanár (1625–1659) *holland felesége*, Aletta van der Maet, akinek a nevről Áprily Lajos gyönyörű évfordulós versében ezt írta: „tört kövön és porladó keresztben, / Alette van der Maet nevét kerestem” (*Tavaszi a házsongárdi temetőben*, 1925). A híres feleség nevét az utrechti egyházi anyakönyv őrizte meg, de ennél többet nem hozott felszínre azóta a kutatás, kelengyét pedig végképp nem. Apácai Csere János Utrechtben vette feleségül (1651) a Katalin-templomban Aletta van der Maet hajadon polgárlányt.¹¹ Két kolozsvári házukról és a költöztetésükről igen, azok tárgyairól alig tudunk. Ahogy azt Kányádi Sándor érzékletesen megfogalmazta: „egyetlen batyunk botunk fegyverünk, / az anyanyelv” (*Apáczai*, 1975). Bútorokat biztos nem utaztattak át fél Európán, mert azt csináltattak nekik, például egy könyvtartót is.¹² Haláluk egy időbe esett, legalább egy gyermeküket Kolozsvárra költözésük után, egyet pedig az ő halálukat követően temettek el. Hagyatékukat a református egyház/iskola rendezte, a professzor könyvtárából mintegy húszegynéhány kötet maradt ránk.¹³ (1. kép)

Pedig hollandiai tárgyakat egyértelműen hozhattak magukkal a „Belga” feleségek. Debrecenben jegyezték fel a városi jegyzőkönyvbe egy idevágó érdekes esetet 1668. november 19-én: „Mathias Veresmarti Studiosus existens adulterium commisit cum Relicta (consortis) Michaelis Sapi, natione Belga, supplicat cum eam in Consortim ducere se p(ro)mittat, impune dimittatur”.¹⁴ Sági Mihály (1617–?) debreceni cívis, 1636-ban lépett be a nagydiákok közé, s 1641–1643 közt a franekeri és a leideni egyetemet látogatta,¹⁵ hazajöve 1643-ban lett debreceni rektor Nagyari Benedek mellett.¹⁶ A fenti idézetben olvasható latin consors ’társ’ fogalom alatt több dologra is gondolhatunk: sorstársat, testvért, vállalkozói társat és feleséget is jelent a szó. Holland–magyar kora újkori kereskedelmi konzorciumról Debrecen vonatkozásában nem tudok; nem is szólva arról, hogy egy lelkész/tanárnövendék élete nehezen vett volna ilyen módon érdekes fordulatot. A debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvekben pedig zömmel a házastársi kötelékre használták ezt a kifejezést (s kevésbé ennek szinonimáját, a conjunx köznevet). Ezek szerint özvegy Sági Mihályné az a hölgy, akivel a Collegium diákja közelebbi, intim kapcsolatba került. Az asszonyt tehát Sági Mihály a hollandiai útjáról (1643) hozta magával, s az annak halálát követően készült az új házasságára (1668). Ekkor tehát min. 13+25 évvel kell számolnunk, az ifjú férjjelölt pedig – Veresmarti Mátyás a diáklistán alapján már két éve tógátus volt –¹⁷ legalább 20–22 éves lehetett. Ma is jelentős ez a 16–20 év korkülönbség,

¹¹ GYALUI Parkas, *Apáczai Csere János életrajzához és műveinek bibliográfiájához*, Erdélyi Múzeum, 1(1892), 54–56.

¹² HERPEI János, *Apáczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei*, Pásztortűz, 5(1925)/12, 260–262.

¹³ Uő, *Apáczai Csere János könyvtárának töredéke*, Magyar Könyvszemle, 75(1959)/1, 79–85.

¹⁴ HBmL IV. A. 1011/a, 17. k. (1667–1670), 1668. nov. 19.

¹⁵ *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk. SZABADI István, Debrecen, TTRE, 2013, I, 258, 1178. sz.; BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 170, 2671. sz.

¹⁶ MAKKAI László, *Debrecen város művelődéstörténete = Debrecen története 1693-ig*, szerk. SZENDREY István, Debrecen, Megyei Városi Tanács, 1984 (Debrecen története, 1), 669.

¹⁷ SZABADI (szerk.), *Intézménytörténeti források... i. m.*, I, 299, 2361. sz.

hát még abban a korban, amikor egy 50 éves férfi már „vénember” jelzõt kapott (Sápi Mihály ekkorra kb. ennyi lehetett volna, ha megéri).¹⁸ A szószékrõl általában nem illõ esetként tárgyalták a hasonló kor- és rangbéli különbségeket. Egy kortárs lelkész, Sajószentpéteri István ítélete ekként hangzott ebben az idõben a szabad választásról: „Nem kell hát meg-engedni a házasságot az ifjú-legény, és a vén aszony között. Ismét a vén dada, vén férjfiú és menyecske, ifjú aszony között. E’ sem tisztességes egyik-is”.¹⁹

De úgy látszik, a holland nõ jól tartotta magát, szabad is volt, a diák pedig felnõtt korú, így a városi tanács helyben hagyta a kapcsolatot: „Deliber(atum). Mint hogy szabad személyek, az Aszony pedig idegen Nemzet is, az Tiszt. Tanacz külsõ büntetéseket meg engedi vegyek el egymast, s kövessenek Ecclesiat”. Azaz a templomban a gyülekezett elõtt nyilvános bocsánatkérés következett, majd a házasság. Ez viszont nem hátráltatta a diákot, hogy nemsokára peregrináljon: 1670-ben a groningeni egyetemet látogatta.²⁰ Többet errõl az esetrõl sem tudunk: vitte-e magával vén menyecskéjét Németalföldre? vagy éppen elszökött elõle? Netán nem engedett többet az asszony, csak egy szemeszternyi külföldi tanulmányutat? Fedje hát ezt a jótékony feledés homálya. A kor erkölcsi normákra érzékeny világát ismerve persze könnyen elképzelhetõ egy olyan helyzet, hogy az idegen nõhöz nyelvõrára járt a diák (az iskolán kívüli magánórákról mindenki maga gondoskodott), s csapdába esett, így vagy úgy. Akire pedig a paráznság bûnének árnyéka vetült, az sokkal rosszabbul járhatott (kaloda, vesszõzés, de adott esetben akár fejevétele is járt érte). Valószínûnek látom, hogy a diák és az éltes matróna közti alkunak köszönhetõen a diák önfeljelentést tett (nincs megnevezve ugyanis az ügyben feljelentõ, felperes, és feltûnõ a diák ajánlattétele), így a tervezett külföldi útjához tovább pallérozhatta a nyelvtudását, és a városi tanácsnak sem került egy fillérjébe sem: mások támogatásáról igen, az övérõl a városi jegyzõkönyvek 1670 táján nem tudósítanak. Annyi bizonyos, hogy sem Sápi Mihály, sem Veresmarti Mátyás hollandiai útjáról, sõt mindkettejük feleségének a hagyatékáról sem szól a fáma: a családi hagyatékok magyar íródeákjait ez esetben sem különösebben izgatta a holland lányok kelengyéje.

C) Az arisztokrata ebédje. A második szereplõje ennek az utazástörténeti áttekintésnek az *arisztokrata* típusa, ebben is gróf Bethlen Miklós (1642–1716). Erdélyi arisztokrata család (történetíró és kancellár) sarja, a kálvinista oktatás mecénása, az udvarhelyi kollégium alapítója. Gazdálkodó és önállóan politizáló nagyúr, akinek az emlékiratai protestáns öntudatú korrajzok. Az õ Hollandia-élménye egy közép-európai háterû Kavalierstour (Bécs, Heidelberg, Hollandia, Anglia, Franciaország, Lengyelország) keretében született meg. Az egyik oldalról úgy használta kapcsolatrendszerét, mint nyugati fõúri társai, látogatta a fõméltóságokat, elegánsabb körülmények közt lakott; a másik oldalról azonban látható, hogy sokallta a költségeket, és nem palotákban, hanem csak magánzállásokon húzta meg magát. Csernáttoni Pál mint társa önként költözött el tõle

¹⁸ Ennek megítéléséhez ld. SZABÓ András, *Homályos kezdetek: Új megfontolások Károlyi Gáspár életrajzána első szakaszáról*, *Egyháztörténelmi Szemle*, 14(2013)/1, 69–70.

¹⁹ SAJÓSZENTPÉTERI István, *Hangos trombita*, Debrecen, Vincze, 1698 (RMK I, 1521), D6r.

²⁰ BOZZAY, LADÁNYI, *Magyarországi diákok... i. m.*, 2279. sz.

egy esetben szerényebb hajlékba, amikor nem volt elég pénzük a megfelelő létfenntartásra, mert a gróf úr kevesellte az étkeket.

Derék specialékre nem vágytunk, az erszény sem bocsátott; tehénhús, berbécs hús petrezselyemmel, káposztával, murok paszternákkal, néha birsalmával is, rizskása tejben, pecsenye, saláta, hal, ott pedig a lazac igen bő, s a stokfís, héring, platajc; vadréce, tengeri nyúl, disznóhús, kolbász; nem tobzódtunk ugyan, de ugyan eléltünk. Bort kevesecskét mindenkor, sert eleget ittunk. Forró cipóban a szép írósvaj nyersen is igen jó volt kenyérral, mert derék vajok vagyon, bő s nem drága sajtok is, de én erre nem vehettem semmiképpen a gyomromat, noha mindenféleképpen próbáltam; Csernátoni sokat ett. [S erre a szűkös früstökre illet valamit inni is.] Mint-hogy a francia bor, kivált nádméz, vagy nem tudom micsoda belga mesterség nélkül, sőt még avval is igen derekas, hetenként, kivált szombaton elmentünk ketten Csernátonival a Rhenus bor korcsmájára, és ott mint egy-egy budai iccécskét megivott egyikünk-egyikünk, francia fehér cipó és jó víg törftűz mellett. A torkunk bizony tovább is, vagy csak gyakrabban elhívott volna, de az erszény nem bocsátott, aminthogy minden takarékoságunkkal is majd minden pénzünk elfogy a Ultra-jectumban.²¹

Ilyen, a gróf felfogása szerinti visszafogott étkezés (magyar módra vásároltatott és főzetett a házinéni lányával), s a francia bor melletti elmélkedés a holland gasztronómia visszafogott élvezetét mutatja, de bizony még ez az „úri mód” is könnyen felemészthette a költségeket.

Bethlen 1662 májusa és 1663 novembere közt látogatta Franeker, Utrecht és Leiden universitásait, bár nem nagy elánnal: „bizony nem tudom, mi haszna csak sok kőfalt és embert látni. Qui multorum mores videt et urbes, az használ”. Szepsi Csombor minden vidék látogatásának megjelenítését a humanista városleírások stílusában kezdte, ehhez képest a főurat ez a gondolkodás nem igazán foglalkoztatta. Ehhez mérten sajnálta, hogy „a sok collegiumra, mesterekre és könyvek s mathematicum instrumentumokra is sok pénz ment”. Ehelyett az egyes jelenségekben gyakran erkölcsi helyzeteket látott meg, a holland háziasszony lányának jó szakács pedantériájában, a kis spanyol ember életmentő karakterében, vagy az angol özvegyasszony jóindulatában. Bethlen Miklóst politikai és kulturális lépéseinek meghozatalakor viszont az örökölt és szerzett kapcsolatai (szász választó, angol király, bécsi és hágai követek) későbbi is elkísérték, legyen az főúri, egyetemi, nyomdai vagy diplomáciai jellegű. Ezzel szemben az 1670-es évek hitvita irodalmának névtelen szerzőjű *Austriaca Austeritas* vitája kolozsvári és bécsi kiadásokat mutat.²² Az olyan Habsburg-ellenes, a gályarabok szabadítása mellett kiálló Bethlen-iratok, mint az *Epistola*, az *Apologia* vagy a *Continuatio* pedig nem az ő, hanem a gályarabok és hollandiai kapcsolataik hatására jelentek meg külföldön latinul és holland, illetve francia

²¹ BETHLEN Miklós, *Élete leírása magától = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 14. r.; <http://mek.oszk.hu/06100/06152/html/bethlen0020001.html>.

²² RMK Pótlások, 2609, 2613a, 2619.

részfordításokban.²³ A gróf 1662–1663 táján írott leveleit nem ismerjük,²⁴ mégis úgy tűnik, hogy nemcsak a holland gasztronómia nem tett rá nagy hatást, de a fiatalkori hollandiai kapcsolatai sem tűnnek relevánsnak az életművében.

D) A teológus könyvtára. A harmadik utas ebben a virtuális szemlében a kor szokványos figurája, a *teológus*, hiszen a peregrináló diákok jelentős része a lelkészképzés megkoronázásaként jutott külföldre. Bozzay Réka diáklisztái alapján elmondhatjuk, hogy 1622–1715 közt egyetemre vagy akadémiára beiratkozott magyar diákok többsége disputált,²⁵ sőt ebben az időszakban találunk több, németalföldi doktorátust (bölcész, teológus, orvos) szerzett diákot is. Ebben az esetben egy olyan karaktert jellemzek, aki abból a szempontból tipikusnak mondható, hogy több egyetemet látogatott, számos dispután is részt vett, és ugyanakkor kiemelkedik a mezőnyből, mivel tankönyvet adott ki a külföldön a diákok taníttatására. Szathmárnémeti Mihály (1638–1689), tokaji rektorságból indult, később gönci lelkész, a Bársony György elleni hitvitákban tevékenyen kivette a részét, később kolozsvári esperes, kegyességi kiadványok számos műfaja kötődik a nevéhez (zsoltármagyarázat, kátémagyarázat, prédikációs kötet, imakönyv), melyek a kor sikerkönyveivé váltak: az imakönyv többszöri kiadása vagy a *Dominica* című prédikációs kötete elterjedése, 17–19. századi bejegyzései ezt tanúsítják.²⁶

Peregrinációja időben nagyon közel esik Bethlen gróféhoz: 1664–1667 közt járt Hollandiában, majd Angliában egy kis diákcsoport tagjaként. Ennek bizonyítéka egyik diáktársa, Szatmári András albuma, valamint az a publikációs furor, amely jellemezte őket az egyetemi disputációk világában.²⁷ Őt pedig utrechti tanára, a héber biblia sajtó alá rendezője (1660), Johannes Leusden kérte fel, hogy írja meg héber tankönyvét a diákok tanulását segítő.²⁸ Szerencsére fennmaradt Szathmárnémeti Mihálynak a kolozsvári egyházra hagyott, 144 kötetes könyvtára,²⁹ mely ékesen jelzi az értelmiségi lét örök sóvárgását a könyvekbe rejtett tudomány iránt, mely egész életét végigkísérte. Ehhez képest kevésbé érintette meg az ekkor Hollandiát foglalkoztató, ún. második angol–holland háború (1665–1667), melyet II. Jakab országa vívott a Ruyter vezette hajóhaddal. Sokkal inkább lekötötte diákunkat a tudományos világot megosztó teológiai vita, mely ebben az időben is zajlott a leideni Coccejus és az utrechti Voetius közt, és utána még sokáig

²³ BUJTÁS László Zsigmond, *A pozsonyi véstörvénysekről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban*, Könyv és Könyvtár, 25(2003), 121–130.

²⁴ *Bethlen Miklós levelei, 1657–1698*, I, összegy., s. a. r., bev. tan., jegyz. JANKOVICS József, ford. KULCSÁR Péter, jegyz. NÉNYEI Gáborné, Bp., Akadémiai, 1987 (RMPE, 6/1), 42–43.

²⁵ BOZZAY, LADÁNYI, *Magyarországi diákok...*, i. m.

²⁶ CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szathmárnémeti Mihály Dominicájában = Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. BITSKEY István, IMRE Mihály, Debrecen, Kossuth, 1998 (Studia Litteraria, 36), 98–120. Ld. <http://hdl.handle.net/2437/99506>.

²⁷ Ld. Csúzi Cseh Jakab, Eszéki T. István, Diószegi K. István, Pataki T. István, Veszprémi István, Szathmárnémeti Mihály és Szatmári András, Séllyei S. András részvételét a következő időszak kiadványaiban. RMK III, 2243–2401.

²⁸ RMK III, 2386.

²⁹ CSORBA Dávid, *Szathmárnémeti Mihály (1638–1689) kolozsvári esperes fennmaradt könyvtára*, Magyar Könyvszemle, 131(2015)/2, 165–183.

tanítványaik közt. Amszterdamban élt az idős Comenius, aki előtt régi pataki diákként tiszteletüket tették többen, s Szathmárnémethi könyvet is hozott haza a mestertől.³⁰ Általában kimondható, hogy a hollandiai nemzetközi (latin nyelvű) tudományosság világa és annak relikviái jelennek meg ehhez a személyhez kötve, a kálvinista felsőoktatás teológiai fakultásához tartozó, tudásra szomjas diáknak az olvasási szempontjai.

Szathmárnémethi Mihály és társai az ő kint léte alatt (1664 februárja és 1667 augusztusa közt) Franeker, Utrecht, Leiden, Groningen, Amszterdam városaiban összesen 95 kiadványhoz járultak hozzá:³¹ tették mindezt 3,5 év alatt, azaz min. kéthetente egyszer vizsgáltak vagy egymást köszöntő versekkel tisztelték meg. Közülük többen ledoktoráltak ez idő alatt (Rimaszombati K. Mihály, Csúzi Cseh Jakab, Diószegi K. István). A legsűrűbb időszakuk: 1666 júniusa (8) és júliusa (10) volt, a legvadabb vitázó köztük Eszéki T. István volt, akinek a nevéhez 1664–1666 közt 20 disputáció megvédése és kiadása fűződik. S ekkor mellesleg Hollandia élet-halál küzdelmét vívta a tengereken, ezt a diáktársaságot azonban teljesen lekötötte saját tudományos vitáik világa.

Mivel Szathmárnémethi Mihály a könyveibe precízen bejegyezte a vásárlás/beszerezés adatait, ezért könnyen visszakísérhető, hogy mit és milyen céllal szerzett be Hollandiában. 1650–1663 közti magyarországi diákéveihez (Patak, Tokaj) 20 kötet, 1664–1667 közti külföldi időszakhoz 52, míg az 1668–1688 itthoni éveihez (főként Gönc és Kolozsvár) 68 kötet tartozik: az első korszakában évi 1,5, peregrinációkor évi 17, míg a második hazai korszakában évi 4 kötet. A középső periódus kiugróan magas száma jelzi, hogy mennyire meghatározó volt az a hollandiai, angliai negyedfél esztendő.³² Ennek a könyvtermésnek a 84%-a három városhoz köthető: Franeker (19), Utrecht (13) és Leiden (12) világához. A diákévei alatt egyrészt jelentősen többet költhetett könyvekre (1650–1670: 84 db, míg 1670–1688: 56 db), másrészt hihetetlenül aránytalan az a párhuzam, hogy Kolozsváron 21 év alatt jutott a kezébe annyi könyv, mint Hollandiában 3,5 év alatt. Könyvei közt három nagyobb csoport található: antikvák (reneszánsz szövegkiadások), kora újkori európai és régi magyar könyvek, jellemzően 90%-ban latin nyelvűek. Témákat tekintve vegyes a körkép: tankönyvtől (Gemma Frisius), hitvallási (Biblia), exegetikai és polemikai (Descartes, a katolikusok és Socini ellen), katechetikai, casuisticai vagy éppen martirologiai kiadványt egyaránt beszerezett. Általában túlsúlyban vannak az exegetika és a polemika tárgykörei, ezen belül is a kálvinista, mégpedig ortodox és karteziánus szemléletű teológiai és filozófiai írások.

Szathmárnémethi Mihály néderlandikái közt kutatva megállapítható, hogy hat város nyomdáiból vásárolt, melyek közt magasan Amszterdam viszi el a pálmát: öt másik városnak együtt szerepel annyi kiadványa a lelkész könyvtárában, mint ebben egyedül.³³

³⁰ VIZKELETY András, *Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 71(1967)/2, 190.

³¹ Az egyes évek termésének megoszlása: 1664 (17), 1665 (13); 1666 (53); 1667 (12); összesen 95.

³² A kötetek száma: 52, a kiadványoké: 94. A vásárlás helye szerint: Franeker (18), Utrecht (14), Leiden (12), Amszterdam (1), Groningen (2), bizonytalan (3). A kötetek nyomtatási helye szerint: holland, svájci, német, angol protestáns és még katolikus városok is szerepelnek.

³³ Városonként: Franeker (5), Utrecht (16), Leiden (6), Groningen (4), Harderwijk (1), illetve Amszterdam (32).

Az Amstel parti kiadók és nyomdák száma 11,³⁴ ezek között Jansson és Laurentius volt a legkedveltebb eszerint. A legtöbb könyvet Szathmárnémeti Franekerben vette (többszöri és a leghosszabb periódust itt töltötte), a legkevesebbet Amszterdamban (ajándék Comeniustól), de a legtöbb kiadványt az amszterdami nyomdák állították elő.³⁵ (6. kép) Van néhány holland nyelvű kiadványa is, így például Caspar Streso kátéja, végigjegyezve latin nyelven (ahol az idegen szavak latin feloldással szerepelnek), (8. kép), és vett egy *Statenbijbelt* (1654), vagyis a dordrecht-i nemzetközi kálvinista zsinat által kodifikált fordítású és kálvini magyarázatokkal ellátott bibliát. (7. kép)

Azt is ki kell jelenteni, hogy jó anyagi háttérrel rendelkező személy lehetett Szathmárnémeti, hiszen hosszú időt töltött külföldön, sokszor publikált (aminek és a diszputának a költségeit részben ő viselte), és sok könyvet vásárolt. Az átlag kora újkori diák 20–30 könyvet szerzett, a kolozsvári esperes halálakor a Collegiumra hagyott kötetei egy ennél jelentősen nagyobb számú bibliothecát sejtetnek. A gazdag sókereskedő Szabó-család sarjaként tehetta meg ezt.

E) A *diplomata* pénzérméje. A negyedik utasunk a *diplomata*, akit nem egy képzett udvari személy testesít meg most (mint lehetne például Kolozsvári István követségéről, vagy Harsányi Nagy Jakab életművéről szólni), hanem egy lelkész, aki autodidakta módon vált diplomatává: Ha Otrókocsi Fóris Ferenc (1648–1718) tanulmányi útjait és munkahelyeit sorba vesszük, egészen hihetetlen adategyüttest kapunk. Az egykori pataki kálvinista diák, előbb szatmári rektor, majd rövid ideig hollandiai (Utrecht) és német (Marburg) egyetemeken diák (1671–1673). Itthon rimaszécsi lelkészként idézte be a pozsonyi vésztörvényszék (1674), s meg nem alkuvóként jutott el egészen a nápolyi gályáig. Ruyter admirális révén szabadult, s még rab, majd menekült (exul) lelkészként lépett fel a társai érdekében kvázi diplomataként 1675–1678 között. Előbb Svájc, majd Hollandia, Anglia, Németország protestáns vidékeit járta körbe, kérvényei, történeti (*Furor bestiae*) és misszilis iratai több nyelven elérték a nemzetközi közvéleményt. Itthon előbb gyöngyösi lelkész volt, majd 1690–1693 közt ismét európai tanulmányi úton vett részt: következett az oxfordi diákság, s időközben folyamatosan publikált, például a magyar nyelv eredetéről. 1694-ben katolikus hitre tért, római tanulmányúton vett részt, és a vatikáni kutatói állásra pályázott, végül a nagyszombati főiskola jogtanára lett.³⁶

Az egyik oldalon áll a tény, hogy négy doktorátust szerzett (bölcész, teológiai, római kettős jog) és hatalmas terjedelmű és spektrumú tudományos életművet hagyott maga után. A másik oldalon pedig látunk egy egykor a hitéért kiálló kálvinista lelkészt, a családi tragédiáktól, frusztrációktól terhelt családi közeget, s végül a katolikus világi paptanárt. Kapcsolatai közt megtalálunk egyházi főméltóságokat (támogatói voltak más-más

³⁴ Amszterdami nyomdák (a kiadványaik száma általában 1, ha több, jelöltem): Blaeu, Conrad, Elzevier (2), De Groot, Le Grand, Jansson (9), Laurentius (8), van Ravesteyn, Schulperoor, à Someren, Waesberg (4).

³⁵ Johannes Amos COMENIUS, *De regula fidei iudicium duplex*, Amsterdami, Conradus, 1658. – Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete: ARR, 84186. A possessori jelzés a címlapon áll: „Ex libris Mich Sz Nemethj 1667. Amsterdamj”.

³⁶ ZOVÁNYI, *Lexikon...*, i. m., 446–448.

időben a tiszántúli református püspök, illetve a római pápa), királyok (szász választófejedelem, Oranje–Nassau-i ház), professzorok (Zürich, Leiden, Utrecht, Oxford, Bécs, Graz, Nagyszombat felsőoktatási intézményeiből), diplomaták (Hamel Bruyninx, van Poot, Zaffius), és lelkészek, kereskedők, nyomdászok végtelen sora. Ennek megfelelően az ő Hollandia-élménye erősen rétegzett. Az első útja során ismerkedett meg Utrechtben Burmann és Leusden professzorokkal, akiket a börtönökből, majd a gályáról írt leveleiben is elért, s rajtuk keresztül szerezte meg a bizalmát a hollandiai kálvinista értelmiségi köröknek. 1676–1678 közt kétszer is járt ebben a régióban: a 8 fős követség élén előbb 11 városban jártak körbe: hugenotta és holland gyülekezetek, lelkészek és nagykövetek adták kézre-kézre őket egymásnak; s nyomtatták ki több nyelven az ő írásait. Kapcsolataik közül felgöngyölítette a kutatás nagykövetek (Hamel Bruyninx, Beuningen), professzorok (Burmann, Leusden) és lelkészek sorát (Westhovius, van Somer, Becker, Jurieu).³⁷ 1676 őszén számos magán-, egyház- és világpolitikai szintű tárgyalást vezetett. Egy kisebb csoport élén Angliát is megjárta, ezután pedig várakozva az egyik nagy háború béketárgyalásainak végét lezáró egyezményre (a nijmegeni béke záradékába szerette volna társaival együtt az erdélyi s magyar helyzetet megjeleníttetni, sikertelenül), 1677–1678 közt egy évet töltött Németalföldön. Ekkor írta zürichi professzor barátjának, hogy az utrechti könyvtárban olvasgatott Erasmust, Augustinust és számos egyéb jó könyvet.³⁸ Amikor pedig negyedszer is külföldet járt (1690–1693), tanulmányi és tudományos körútján szintén hosszú időt töltött ebben a térségben. Ezeknek az utaknak a forrásai mindez ideig feltáratlanok. Jóllehet Bujtás László Zsigmond már eddig is számos új forrással gazdagította a tudományos világot, de a hollandiai levéltárak adatainak kutatása Otrókocsi szempontjából még várat magára.

Itt most egyetlen tárgyat emelek ki, mégpedig a magyar gályarab hollandiai útjával kapcsolatban, egy klasszikus gályarab-ereklyét. Tóth Ferenc írja az egyháztörténetében (1808) Csúzi Cseh Jakab dunántúli püspök életrajzában a következőt: „Mindenik Gallyarab Papnak adatott egy ezüst Emlékeztető Pénz”, rajta Ruyter gályái, holland körirattal, itt régies szöveggel. Nagyon valóságosnak tűnt ez a pénzérme, de lábjegyzet nem rögzítette ennek a helyét. Tóth Ferencnek az OSzK-ban található hagyatéka rengeteg levelet tartalmaz, melyek az egyháztörténészhez íródtak, és azt jelzik, hogy pontos kérdésekkel fordult levelezőpartnereihez, adatok, források kutatása ügyében.³⁹ Szerepelnek ebben zsinati jegyzőkönyvek, életrajzi adatok, pénzérmények, egyházközségi iratok kettős céllal: az egyháztörténet megírása és egy egyházi életrajzírói lexikon összeállítása érdekében. Egy hollandiai érmetárban megtaláltam ezt az emlékérmét.⁴⁰ (5. kép) Tóth Ferenc átírása

³⁷ BUJTÁS, *A pozsonyi véstörvényesékről...*, i. m.; Uő, *A gályarab prédikátorok levélváltása Frans Burmannal (1675–1676)*, Lybus, 6(1999), 35–74.

³⁸ Unalmas óráiban teológiai szakirodalmat olvasgatott: „exilii hujus molestiam dulcedine librorum mitigare Usserii, Blondelli, Salmasii, Dallaei et Hottingeri beat. mem. opera (ipsa quoque ab una parte Roma subterranea) animum mihi excitarunt”. Ld. Otrókocsi levele Heideggernek (Utrecht, 1677. nov. 16.), Zentralbibliothek Zürich, Handschriftensammlung, Heidegger-hagyaték, Mss. D. 181, Nr. 139.

³⁹ OSZK, Kézirattár, Tóth Ferenc hagyatéka, Q. H. 1043.

⁴⁰ G. van LOON, *Histoire Métallique des XVII. Provinces des Pays-Bas*, 5 vol., La Haye, 1732–1837, II, 527.

majdnem tökéletes lejegyzést mutat:⁴¹ azaz vagy ő, vagy az adatközlője láthatta az érmét. Ez viszont azt sejteti, hogy Ruyter egyik legnagyobb győzelmének, az ún. négynapos csatának az emlékérméjével megjutalmazhatta az általa megszabadított gályarabokat.⁴²

F) A pedagógus térképei. A magyarországi Hollandiát megjárt utazók ötödik típusának tartom a *tanárt*, mintája a székely származású Lisznyai Kovács Pál (1630–1693). Patakon tanult, kassai rektorság után jutott ki Németalföldre, és nyolc évet (1671–1678) töltött Groningen és Leiden egyetemlein. Miközben Martonfalvi Tóth György halálát követően a hitvitázás és a logika tárgyait is tanította, de inkább a divatos összehasonlító történelmi kurzusoknak hódolt, s a *chronologia sacra* és a matematika megszállottjaként publikálta itthon a debreceni Collegium tanáraként kiadványait 1683–1693 között.⁴³ Ebben – saját bevallása szerint – egykori groningeri tanára, Johannes Bertlingius módszerét követte, „Mappas Geographicas” alapján tervezte tanítani a világ földrajzát a beköszöntő beszédében.⁴⁴ Az ő hollandiai emléktárgya már nem érkezett meg a Kárpát-medencébe: a földrajz és az idő tudományának követőjeként az adatok szerint mappákat, térképeket szállított haza leideni tanulmányait követően (hasonló módszerrel tanítottak még ebben a korban hazai földön ifj. Csécsi János Patakon, Kaposi Juhász Sámuel Gyulafehérváron), de a határon elfogták, kirabolták, s besorozták katonának. Annak idején a felső-magyarországi hitviták idején az ő pataki és kassai tanár- és lelkész kollégái dél felé, Debrecen, majd Erdély irányába menekültek, ő pedig Hollandia felé vette az irányt. Akkor elkerülte, hazajövet azonban nem úszta meg, hogy az 1678-as kuruc–labanc harcok idején ne keveredjen a háborúskodó felek közé. A debreceni Collegium váltotta ki, s az első könyvének előszavában (1683) írta meg tanulmányainak és szenvedésének történetét (*Cursus vitae*), köszönetet mondva a munkaadójának mint „Piam Exulum, et Peregrinorum Matrem”.⁴⁵ Kiadványaiban viszont továbbra is a tanultaknak megfelelően szeretett volna haladni, szerencsétlenségére azonban a debreceni nyomdának sem ez volt a legsikeresebb korszaka. Kassai Pál nyomdász technikai tudása, és a nyomda lepusztult, régi és hiányos állapota sem tette lehetővé, hogy Blaeu nyomdájának térképeit itthon revidéálja.⁴⁶ (3. kép)

⁴¹ Itt Tóth Ferenc átirata, tévesztés esetén zárójelben az eredeti szöveg áll. „1) M. A. D. Ruyter Luyt Admiraal. Gen. 2) De Ruyter die den Brit Syn moet getev pelt (geteugelt) heeft, aldvs door mllers handt int govt en silver leeft. Ao MDLXXVI den XIV Ivny. 3) Hier stryckt het Britsch gevvelt (gewelt) voor Nederlandt de vlagh die (de) Zee heeft noit gevvaeght van Zvlk een zvaeren (zwaeben) slagh.”

⁴² Ld. ehhez bővebben: CSORBA Dávid, *A gályarabok emlékérméi, Egyháztörténeti Szemle*, 17(2016/3), 90–95; BUJTÁS László Zsigmond, *Adalékok a gályarab prédikátorok emlékérméihez*, *Egyháztörténeti Szemle*, 2017/1, 118–122.

⁴³ ZOVÁNYI, *Lexikon...*, i. m., 375.

⁴⁴ LISZNYAI KOVÁCS Pál, *Professionum Scholasticarum*, Pars 1., Debrecini, apud Viduam Johannis Rosnyai, 1683 (RMK II, 1519), §§§2r.

⁴⁵ *Uo.*, §§§3r.

⁴⁶ CSORBA Dávid, *Az 1661–1705 közötti debreceni nyomdászat esztörténeti képe = Jubileumi könyv- és nyomdátörténeti szimpózium legrégibb folyamatosan működő nyomdánkról: Tanulmánykötet*, szerk. ZENTAI Csilla, Debrecen, Alföldi, 2011, 45–69.

G) A nyomdász betűi. A hatodik típus az egyetemi karrier helyett *mesterséget* választó ember típusa, aki „elloponi ment Hollandia mesterségét”.⁴⁷ Ő Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702), a neves erdélyi nyomdász. Nagybányai és enyedi alaptanulmányok és seniori tisztség után jutott gróf Bethlen Miklós támogatásával 1680-ban Németalföldre. Mint köztudott, a teológiai stúdiumok helyett az 1645-ös Jansson-féle, magyar korrektor nélkül kiadott amszterdami bibliát kívánta revideálni. Blaeu nyomdájában tanulta a betűöntést, a patricák vésését, a matricák öntését, és egy másik szakmát, a nyomdászatot is. Saját maga metszette elegáns ívű karakterei (9. kép) felekezettől és kultúrától függetlenül méltán szereztek neki elismerést és hírnevet: „ha mégis tovább ott maradtam volna, akkor is kínáltak engemet olyan leánnyal, kivel 60 000, azaz hatvanezer forintot adtanak volna, mert observálták igen, hogy néha targoncával tolták a pénzt szállásomra”.⁴⁸ Hosszú kint-tartózkodása alatt elegáns házat bérelt Amszterdamban: Kaposi Juhász Sámuel, aki kinti diákként korrektorként mellette tevékenykedett, a naplójában feljegyezte Tótfalusi lakcímét (ma a Spuistraat 134. szám alatt álló ház falán áll az emléktábla).⁴⁹

Mindamellettel teljesen puritán módon élt, csak a szent célra fordítva minden erejét és pénzét. Ahogy a *Maga mentsége* című apológiájában írta:

Ugyanis én az én keresetemből egy poltrát sem akartam hazahozni, igyekezőn igyekeztem azon, hogy megfelelhessenek feltöltött szándékomnak, mely ez volt: hogy mondok – ez az én hivatalom, hogy könyvekkel bővítssem és olcsóítsam e hazát, melyből lőn az, hogy e könyveim nyomtatásoktól s kötetésektől pénzem maradván, egyéb könyveknek vásárlásokra fordítottam, melyek nagyjából ma is odavannak Lengyelország felé, s még attól is pénzem maradván, magam kínáltam meg a Belgiumban lévő magyarokat, és így osztogattam ki nekik hazajövelekre való segítségül pénzemet, csak annyit hagyván meg, amennyivel gondoltam, hogy hazajöveletem beérem.⁵⁰

Alapítványt tett a Hét Tartomány pénztáránál, hogy annak kamataiból adjanak ösztöndíjat a kint tanuló magyarok hazautazási költségére.⁵¹

Amikor a világhírű nyomdász 1689-ben hazaindult, betűmintáit is szállította. Ezek sorsa szintén közzismert. Rövid itteni munkálkodása acsarkodással telt, amibe maga is lelkiileg-testileg belerokkant. A két értékrendszer és mentalitás ütközése szükségszerű volt

⁴⁷ Tótfalusi fogalmazásában: „Bezzeg másképpen járt elméje a méltóságos úrnak, Bethlen Miklós uramnak, midőn Belgiumba nékem ekképpen írt: Csak lopd el Hollandiának mesterségeit, és csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nékem, mind néked egy-egy tonna aranyunk leszen.” Ld. *M. Tótfalusi K. Miklósnak maga személyének, életének és különös cselekedetinek Mentsége = Erdélyi féniks: Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bev. tan., magy. jegyz. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1974. Ld. <http://mek.oszk.hu/00200/00247/00247.htm>

⁴⁸ *Uo.*

⁴⁹ Korábban jelezte: GYALUI Farkas, *Adatok a könyvnyomtatás történetéhez Magyarországon*, Magyar Könyvszemle, 10(1902)/1–2, 74–76; CSORBA Dávid, *Kaposi Juhász Sámuel, „az európai utas” és peregrinációja a naplója alapján = Történetek a mélyföldről: Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban*, szerk. BOZZAY Réka, Debrecen, Printart-Press Kft., 2014, 134.

⁵⁰ TÓTFALUSI, *Mentség*, i. m.

⁵¹ *Uo.*

az egyik feltételrendszerébe szorítva. Pápai Páriz Ferenc méltán emlékezhetett meg barátjáról, az erdélyi főnixről mint magányos és különleges jelenségről: „Édes Hazájának mivel kormos füstje / Világosbnak tetszik, mint más Nemzet tüze, / Honnyában keserű édesb, mint más méze, / Vágyakozik haza forró szeretete”.⁵²

1702-es halálát követően a nyomdász hagyatékát előbb egy egyházi bizottság mérte fel, melynek egykori külföldi segítsége, Kaposi Juhász Sámuel, akkor gyulafehérvári professzor is a tagja volt. Tótfalusi könyveiből ekkor maga átvett például egy velencei, 1551–1552-es kiadású Augustinus-sorozatot, korrekt possessori bejegyzéssel mind az öt kötetbe.⁵³ Az egész nyomdát végrendeletileg Tótfalusi a kolozsvári református egyházra hagyta. Hányódás és tétovázás után az általa kezelt kolozsvári nyomdák metsző és öntő készletét a gubernátor kifizetni rendelte az özvegy számára. Betűi (firenzei antikvája, grúz és egyéb betűi), vagy az Amszterdamban hagyott, 1200 tallér értékű mátrixai élete sem kevésbé viszontagságos: ezek és másolataik után már sokan nyomoztak.⁵⁴

H) A tudós múzeuma. A hetedik típusa a vándordiakoknak az *enciklopédista*, akit Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) személyesít meg, Pataki diák élete végéig: az 1670-es évektől az ellenreformáció miatt a Collegium vándorol Debrecenen át Gyulafehérvárig. Ez idő alatt Kaposi apját bebörtönzik, s csak hajlott korának köszönhető, hogy nem jutott a gályákig. A fia ez idő alatt külföldön tanult, nyolc évet töltött Hollandiában (1681–1688), s hazajövele után haláláig Alma Materének volt professzora. A peregrinációja néderlandikáit, tárgyi emlékeit hasonlóan nehéz néhány szóban összefoglalni, mint Szepsi Csomborét. Fennmaradt omniáriumának, mindenes gyűjteményű naplójának egyetlen kötete, ez rengeteg izgalmas adalékot tartalmaz a külföldön töltött évekre, az ott látott, hallott, olvasott élményekre és a hazainduló diák ládáinak tartalmára vonatkozólag.⁵⁵ Ebben a naplójában szerepel egy instrukció, amely a vándorút praktikus részleteit szemlélteti 16 pontban: a szálláskeresés módjai és biztos kapcsolatai, pénzváltás és a helyfoglalás hajóra, illetve néhány fontos személy és látnivaló listája Lengyelországtól Angliáig.⁵⁶ A szokatlanul hosszú peregrináció idején a diák a megismerhető világ sokszínűségének receptálását célozhatta meg: érdeklődése kiterjedt a szokványos bölcsészeti, filozófiai és epigráfiai alapismereteken, illetve a teológiai és nyelvi kurzusokon túl a matematika, fizika, mechanika, optika, geográfia, hajózás, botanika, gasztronómia területeire, és emellett érzékenyen figyelt fel a holland háztartások hétköznapi gyakorlati ötleteire is. Nem véletlen, hogy doktori fokozatát ritka módon sine disputatione, dolgozat és védés

⁵² RMKT XVII/13, 28. rész, 499, 62. vsz.

⁵³ Teleki-Bolyai Kvt., jelzete: B q-70/1-5; a Téka Antikva-katalógusának száma: A 121.

⁵⁴ HAIMAN György, *Nicholas Kis, a Hungarian Punch-cutter and Printer, 1650–1702*, bibliography compiled by Elizabeth SOLTÉSZ, Bp., – San Francisco, Akadémiai – Greenwood Press, 1983; MOLNÁR József, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Bp.–Berlin, Balassi Kiadó – Európai Protestáns Szabadegyetem, 2000.

⁵⁵ Bővebben ld. CSORBA, *Kaposi Juhász Sámuel... i. m.*

⁵⁶ Sámuel KAPOSI JUHÁSZ, *Manuscriptorum t. 7. continens Omniarium Samuelis Capossii Anno Dñi 1695*, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, jelzete: Mss. 692. Microfilmen elérhető Magyarországon is: Szegedi Egyetemi Könyvtár Kézirattára, jelzete: T 22; MTAK. Microfilmtára, jelzetei: Ms. 622 [elírás, helyesen: 692] (1997-es felv.), Ms. 692 (1998-as felv.), 15–17r.

nélkül adták meg neki (Leiden, 1688). Természetesen ő maga is hozott haza számos könyvet, ezeknek több listáját is lejegyezte maga számára: ha csak darabszámra összegezzük, akkor kb. 2000, főként hollandiai beszerzésű könyv tételeit olvashatjuk.⁵⁷ Többféle magyar bibliát is hozott, hiszen a Hollandiában alkotó Tótfalusi Kis Miklósnak a munkatársa volt mint korrektor Debreceni Ember Pállal, az első magyar egyháztörténet későbbi tudós szerkesztőjével együtt. Számos kézirata, tanulmányi/tanítási jegyzete maradt ránk, s ezek mind hollandiai tapasztalatokra, ottani órák és könyvek vázlataira épülnek.

Kaposi Juhász Sámuel Hollandia-élménye láthatóan igen sokrétű. Ő már benne élt a csatákban győztes és a világgazdaságban fölényre szert tett országban. Nemcsak a magánházak feliratait rögzítette, s megnézte a kötelezően ajánlott börszét, hanem számon tartotta az Oranje-dinasztia tetteit, lerajzolta a hasznos konyhai kellékeket, és gyakran kilátogatott a VOC hajóinak kirakodására is. Innen származik az az élménye, amikor látott egy borban mumifikálódott hajóst (akit hazahoztak a társai eltemetni), s egy indiai zöld verebet. Az amszterdami Nieuwe Kerkben lévő Ruyter-sír (4. kép) feliratait is hűségesen lejegyezte, mely nemcsak a humanisták epigráfia iránti hódolatát jelzi, hanem részint a művészi igényesség előtti tiszteletadást, nem utolsósorban pedig a magyar gályarabok megmentője előtti főhajtást.⁵⁸ Kaposi személyes attitűdje érthető: apját gyerekként meg sem látogathatta, a történet szerint csak a börtönön kívülről láthatta. A felirat rögzítése pillanatában már nem élt apja, de itt, Hollandiában hősként emlékeztek meg a generálisról, míg az otthoni lelkészeknek esélye sem lehetett, hogy méltó módon tartsák számon a gályarabok szenvedő, hitvalló életét. Kaposi a hugenották elűldözése idején (1685 után) a hollandiai pénz- és adománygyűjtés idején is jelen volt, rögzítette városonként, hogy ki mit adott. Részt vett az erdélyi magyar diplomácia tevékenységében is (Kolozsvári Istvánnal és Abraham van Poot-tal való találkozásját is megörökítette a naplójának egy részlete).

Hermányi Dienes József, az erdélyi 18. századi világ adomáinak, emlékeinek hű őre, a *Nagyenyedi Démokritus* szerzője jegyezte fel, hogy az ő apja még látta Kaposi muzeális raritásainak gyűjteményét.⁵⁹ A korra jellemző értelmiségi szokás volt ugyanis a háznak egy részében, boltjában / szobájában ritkaságokat gyűjteni, saját múzeumot tartani, az arisztokrácia divatját követve. Ezek közt sejtethetőleg a már említett könyveken túl és az albumban jelzett, hazaszállított mappákon, mikroszkópokon és kompaszokon túl (melyeket Gyulafehérváron tanításához használt a jegyzetei tanúsága szerint)⁶⁰ feltehetőleg egyéb különlegességek is lehettek (könyvek, érmék, és olyanok is akár, mint például az Amszterdamban megcsodált indiai zöld vereb). A naplója rajzai szerint a leideni tanulmányai idején látott számtalan külföldi csodát (vízóra, Petri-csésze, virginal, ásvá-

⁵⁷ *Erdélyi könyvesházak, III., 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi család és környezete. A Teleki-család és környezete. Végyes források*, s. a. r. MONOK István et al., Szeged, Scriptum, 1994 [1995] (Adattár, 16/3); CSORBA Dávid, *Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái*, *Lymbus*, 18(2011), 196–207. Ld. http://epa.oszk.hu/01500/01500/00009/pdf/Lymbus_2011_08_Csorba.pdf

⁵⁸ CSORBA, *Aspecten...*, i. m.

⁵⁹ VITA Zsigmond, *Az első erdélyi házi múzeumok és a múzeumi gondolat kialakulása = Uő, Művelődés és népszolgálat: Tanulmányok*, Bukarest, Kriterion, 1983. Ld. <http://mek.oszk.hu/03200/03250/html/vita16.htm>

⁶⁰ KAPOSI, *Omniarium...*, i. m., 125r.

nyok, nagyító lencsék, öröknaptár, szivattyú etc.). Az azonban az eddigiekből is sejthető, hogy bizonyosságot Kaposi hagyatéka ügyében csak annyiban mondhatunk, hogy a nyolc évnyi peregrináció alatt gyűjtögetett különlegességeknek csak az emléke maradt ránk, a kéziratos naplóbejegyzés őrizte meg a valaha volt, mára letűnt világ visszfényeit.

Végül ennek az áttekintésnek a tanulságait érdemes röviden összefoglalni. Az utazók emlékei mentális-spirituális szinten könnyedén összegeezhető, ezzel foglalkoznak az utazás- vagy a művelődéstörténet kutatói, de csak néhol akad tárgyi reliktum. Ebben a tanulmányban olyan 17. századi, magyar, kálvinista személyekről írtam, akik valamilyen emléktárgyat magukkal hoztak, s ezt nevesítették a források. Gyakran mára a tárgyi emlék nem maradt fenn, csak a hollandiai élményről szóló feljegyzés.

A korra jellemző módon többféle nyomot hagytak maguk után (útinapló, album amicorum, kiadvány, possessor-bejegyzés a könyvben, levél, emlékirat a hollandiai életéről, látványosságokról). Általánosnak mondható, hogy mindenki könyvet vett, írt és vitt haza, a 18. század felé közeledve pedig már a kor újabb divatjai szerint is válogattak (térkép, mikroszkóp, óra, érme). Előkerülnek tehát elsősorban vásárolt könyvek, és pedig óriás számban (humanista, katolikus, kálvinista, zsidó kiadványok), illetve említenek a források főként használati tárgyakat (sétapálca, kalap, felöltő), és ritkán egyéb különlegességeket (Ruyter-érme, zöld veréb). Ritkán szokás azonban szólni olyan átlagos tárgyról, amelyek nélkül a kora újkori utazás elképzelhetetlen volt, s biztos, hogy ezeket a családi hagyatékok bár sokáig őrizhettek, éppen szokványos jellegüknél fogva mára elenyésztek. Ilyenek az úti kellékek bőrzacsója (benne többfajta pénz, salvi passus / útengedély, jegyfoglalás, ajánlólevél, betanított biblia nyelvkönyv gyanánt, naptár), a napi szükségletek ládácskáiban (köpönyeg, sétapálca, kalaptok, ón/réztál, puska, lóding, ruhák), az étkezés összetevői (saját bicska, óntálak, fűszerek, élő állatok ketrecekben).

A vizsgált időszakban a magyar diákok esetében Hollandia felé a kezdeti egy-két hetes, hónapos átutazást felváltotta a néhány szemeszteres kinttartózkodás, s a század második harmadára már akadnak hosszú éveket kint töltő diákok is (Lisznyai, Tótfalusi és Kaposi hollandiai 8–10 éve akkor is különlegesség számba ment). Az utazók tárgyi jellegű emlékköveket is hoztak haza, és lejegyezték ezen egyedi tárgyakhoz való kapcsolatukat. Ritkán adatott meg ugyanis a kor utazási, egészségügyi, életmódbeli etc. körülményeit ismerve, hogy valaki többször visszatérjen külhoni iskoláztatásának helyszínére (mint tette ezt Kolozsvári István és Otrokocsi), legyen az köznemes vagy erdélyi arisztokrata: a többség számára ez egyedi és egyirányú úti élmény volt. A 18. századtól azonban Hollandia is sokkal jelentősebb szerepre tett szert, és ekkor már nem a könyvek beszerzéséről volt nevezetes – a kis ország több városa megjelent a korabeli úticélok közt mint észak Velencéje.

MELLÉKLET

1. kép. Apácai Csere János kolozsvári sírja

2. kép. Elisabeth Morgan síremléke

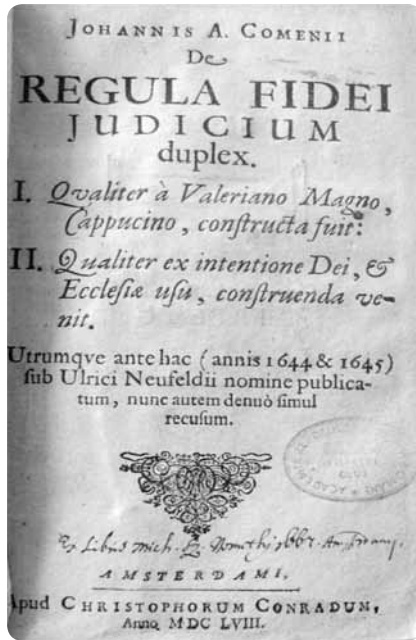

4. kép. Michiel de Ruyter síremléke

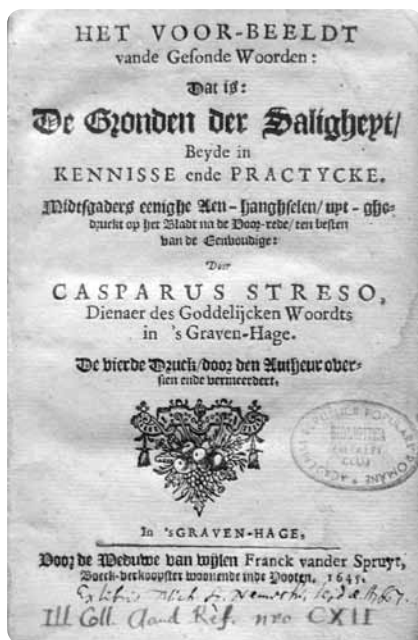
5. kép. Michiel de Ruyter emlékérméi

6. kép. Szathmárnémethi Mihály emlékkötete

7. kép. Az 1622-es holland biblia (Statenbijbel)

8. k p. Caspar Streso holland k t ja

Intramus mundum *Ipse quidem erat ab aeterno*
 autore, inhabitamus *in se ac per se satis beatus, cui*
 arbitro, derelinquimus *nihil omnino ad complemen-*
 iudice summo *tum omnimoda  beatitudinis*
 illo numine; cui tri- *desideraretur; proposuit nibi-*
 buuntor laus honor *lominus ante tempora secula-*
 ac benedictio, in se- *ria, secundum merum bene-*
 cula seculorum. *placitum suum alias etiam na-*
turas certo tempore producee

Groot Canon Curfiv

Intramus mundum au-
tore, incolimus arbitro
deserimus iudice sum-
mo illo numine; cui tri-
buuntor laus, ac bene-
 Itaque dum ^{Parangon Romein} oportunum cen-
 suit, vocavit ipse ea quae non
 erant, stiteruntque se illico
 ad nutum vocantis potentem
 unumquodque secundum se-
 riem suam, absque mora; ad-
 eo ut numero dierum non ul-
 tra senarium impenso, in-
 fam hanc mundi machinam
 cum omni suo ornatu ac ple-
 nitudine consummatam cer-
 neres.

9. k p. Tótfalusi Kis Miklós mintanyomata

„...*redux ex oris Hollandicis...*”
A németalföldi könyves műveltség emlékei a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában

Az alábbiakban a holland-magyar könyves kapcsolatok kora újkori történelmének jellemző csomópontjait mutatom be a legnagyobb hazai református egyházi könyvtár állományából vett példákon keresztül. Teszem mindezt annak reményében, hogy felkeltem a kutatók érdeklődését az itt felsorakoztatott munkák iránt. Ez azért is szükséges, mivel az alább idézett példák egy részének feltárása (például a fordítás alapjául szolgáló eredeti mű azonosítása, a peregrinációs albumok teljes körű feldolgozása) sok esetben még hiányzik.

Időbeli korlátként a 16–18. század szolgál, a külföldi egyetemjárás legintenzívebb időszakában (1620–1750)¹ volt a legtermékenyebb a két terület közötti transzfer. A kiválasztott csoportok és művek korántsem fedik le a téma egészét, és hasonló kapcsolódási pontokat ki lehetne mutatni más nagy múltra visszatekintő kollégiumi bibliotékákban is. Előzményként Varga Zsigmond jó nyolc évtizede megjelent kétkötetes munkája érdemel említést, ennek első részében, „A híres nyomtatványok leírása és időrendi felsorolása” című fejezetében gyűjtötte össze például a Plantin- és az Elzevir-műhelyek akkor nyilvántartott kiadványait.²

A németalföldi akadémiákra beiratkozott magyar peregrinusok 18%-a (566 fő) a debreceni Kollégiumban tanult, a hazai iskolák sorában mindössze Sárospatak előzte meg néhány százalékkal.³ A 18. század közepéig a külföldi egyetemjárásban részt vevők jelentették a legfontosabb kapcsolati tőkét a tartományok és a civisváros között. Ennek bizonyítékaként értelmezhetjük a Nagykönyvtár Kézirattárának ide vonatkozó dokumentumait. A 18. század végéig keletkezett peregrinációs iratok (album amicorum, omniarium, itinerarium) szerzői között mindössze két olyan személyt találunk, aki nem valamelyik ottani egyetem hallgatója (is) volt. A források rálátást engednek a kint töltött

¹ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 19.

² VARGA Zsigmond, *A Debreceni Református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képen: Die grosse Bibliothek der Debrecener Reformierten Hochschule in Schrift und Bild*, Debrecen, Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó, 1934, I, 37–67.

³ BOZZAY, LADÁNYI, *i. m.*, 27.

évekre, példaként a szakirodalomban jórészt ismeretlen Szigeti Gyula István (1716–?)⁴ album amicorumát⁵ idézzük fel. Tanulmányai során meglátogatta Amsterdam (1739), Utrecht (1739–1741), Groningen (1741) és Harderwijk (1741) iskoláit, begyűjtve többek között a kegyelemtan területén egymással ellentétes nézeteket valló Hermann Venema és Antonius Driessen ajánló sorait.

Rátérve a nyomtatványokra, elsőként a Németalföldön megjelent magyar szellemi teljesítményekre érdemes koncentrálnunk, közülük is főként a diákjaink szerzőségében megjelent, tehát (1711-ig) a Szabó Károly-féle RMK III. körébe⁶ tartozó disputációs kiadványokra. Több olyan gyűjteményes kötetet őrzünk, amelyekbe tucatszám köttet-tek egybe a Leidenben, Franekerben, Utrechtben, Groningenben vagy Harderwijkben megjelent, néhány ív terjedelmű értekezéseket. Ezek főként teológiai és filozófiai, ritkán orvosi témában születtek, a praeses professzor elnökletével, valójában annak szellemi teljesítményeként, amelyet nyilvános vitán védtek meg a diákjaink. Kivételt jelentett ez alól az „author et respondens/defendens” megjelöléssel ellátott, valamint az ennél jóval ritkább „pro gradu doctoratus”, azaz a doktori fokozatszerzés során keletkezett értekezések.⁷ Az egyetemi nyomtatványok esetében a kiadókat jelző egyedi nyomdászjelvényeket időnként felváltották az intézmények címerai. A nálunk fennmaradt nyomtatványok között akad olyan is, amelyből a hollandiai könyvtárakban ma már nem őriznek példányt.⁸

Teljes a sorozatunk a Németalföldön megjelent magyar nyelvű bibliákból:

- 1645–Amsterdam (Johann Jansson)
- 1685–Amsterdam (Tótfalusi Kis Miklós)
- 1700–Amsterdam
- 1717–Leiden (Komáromi Csipkés György)
- 1725–Amsterdam
- 1730–Utrecht
- 1737–Utrecht
- 1747–Utrecht
- 1765–Utrecht
- 1794–Utrecht (Kisszántói Pethe Ferenc)

A lista arról árulkodik, hogy másfél évszázad alatt átlagosan 15 évente jelent meg új kiadás, főként Károlyi szövegének javított verzióit adták ki, új fordítást Komáromi Csipkés György, a Kollégium professzora készített. Komáromi Csipkés bibliafordításának rész-

⁴ BOZZAY, LADÁNYI, *i. m.*, 1637, 2484, 3033. A peregrinust időnként összetévesztik Szigeti Gyula István püspökkel (1678–1740).

⁵ Jelzete: TtREK Nagykönyvtára Kézirattára R 688. A Nagykönyvtár tervei között szerepel az albumok kiadása.

⁶ *Régi magyar könyvtár*, III/1–2, *Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, SZABÓ Károly, HELLEBRANT Árpád, Bp., MTA, 1879–1898.

⁷ Az egyetemi disszertációkhoz lásd Joseph S. FREDMAN, *Disputations in Europe in the Early Modern Period = Hora Est! On Dissertations*, szerk. Jos DAMEN, Anton van der LEM, Leiden, Universiteitsbibliotheek Leiden, 2005 (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 71), 30–50.

⁸ Ferenc Postma professzor úr szíves közlése.

metszetes címlapját 1685-ben nyomtatták ki Leidenben, ám a teljes mű három évtizedes kihagyással, csak 1717-ben jelenhetett meg. A nyomtatást a helyszínen felügyelő Miskolci Csulyak Ferenc városi nyomdász, későbbi szenátor albumát is a Kézirattár őrzi, ennek segítségével pontosíthattuk a Biblia megjelenésének idejét.⁹ A külföldi bibliakiadások háttérében egyrészt a katolikus kézben lévő cenzúra, másrészt a hazainál nyomdatechnikailag jelentősen fejlettebb, nagy kapacitású műhelyek álltak. Nagy szerepük volt abban, hogy a korábbi bibliáéhség a 18. század középső harmadára megszűnt. A 16–17. századi zsinati határozatok még megintették a Biblia nélkül szolgáló lelkészeket.¹⁰ Az 1762. évi tiszántúli egyházlátogatási rend szövegében ellenben már azt olvashatjuk, hogy a lelkészek a prédikáció alatt „haszontalan magamutogatásból” ne rögtönözzenek textusfordítást (latinból, görögöből vagy héberből), mert megbotránkoztatnák a gyülekezet azon tagjait, „kiknek a kezekben a Károlyi közönséges fordítása vagon”.¹¹ A másfél évszázaddal korábban még nehezen beszerezhető, ritka lelkészi „munkaeszköz” ekkorra már a hallgatóság kezén is forgott.

A Szentírás szövegének tanulmányozása közben fordult a protestáns exegéták figyelme az eredeti szír, arámi, héber, görög és más nyelvű verziók felé. Tofeus Mihály erdélyi püspök például 1646–1649 között több holland egyetemen is megfordult, és tucatnyi hebraisztikai nyomtatvánnyal megrakodva tért haza.¹² Vagyis a teológusaink korszerű (nyelvészeti és egyéb) szakirodalommal való ellátásában is fontos szerepet játszott az ottani könyvpiac. A szent nyelvek elsajátításához szükséges tankönyvek megjelenését vizsgálva jellemző példaként említhetjük, hogy a 17. században megjelent négy magyar szerzőségű héber nyelvtankönyvből hármat Franekerben és Utrechtben nyomtattak (negyedszázad alatt), a negyedik a mesterséget kint elsajátító Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári műhelyéből került ki. Id. Kismarjai Veszelin Pál *Brevis institutio*ja (RMK III, 1604.) és Szathmárnémeti Mihály *Tyrocinium Hebraicum* (RMK III, 2386.) az előszót jegyző németalföldi tanárok, Johannes Coccejus és Johannes Leusden biztatására jöttek létre. Komáromi Csipkés György a *Schola Hebraica* (RMK III, 1904) és Kaposi Juhász Sámuel a *Memoriale Hebraicum* (RMK II, 1921) lapjain előadásai anyagát adták ki.¹³

Egyedi csoportot alkotnak azok a régi nyomtatványok, amelyeket a kint tanuló diákjaink fordítottak magyarra (latinból, németből, angolból vagy hollandból), majd adtak ki valamelyik németalföldi nyomdász műhelyében. A puritán kegyességi irodalom század közepén megjelent népszerű darabjai közül számos remekmű így született. A többnyire

⁹ BOTTYÁN János, *A magyar biblia évszázadai*, 2. kiad., szerk. PECSUK Ottó, s. a. r. FEKETE Csaba, Bp., Kálvin Kiadó, 2009, 82–86.

¹⁰ Lásd OLÁH Róbert, *Bibliák a kora újkori református lelkészi könyvtárakban*, *Egyháztörténeti Szemle*, 15(2014)/3, 9–13.

¹¹ TÓTH Endre, *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak a rendje 1762-ből: Részlet a magyar református egyház igazgatásának történetéből*, Debrecen, DRTA, 1964, 18–21. Idézi OLÁH, *Bibliák a kora újkori...*, i. m., 23.

¹² OLÁH Róbert, *A héber nyelv szerepe Tofeus Mihály műveltségében*, *Studia Theologica Debrecinensis*, 9(2016)/1, 51–62.

¹³ Bővebben lásd STRBIK Andrea, *Héber nyelvtanok Magyarországon: A Magyarországon kiadott, magyar szerzők által írt vagy magyar nyelvű héber nyelvtanok bibliográfiája (1635–1995)*, Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Osiris, 1999 (Hungaria judaica, 10), 41–46.

apró betűkkel szedett, kisalakú, olcsó nyomtatványok jelentőségét a magyar puritanizmus történetében Berg Pál¹⁴ és mások részben már értékelték, ám a hatásukat még nem térképezte fel kellő alaposággal az irodalomtudomány és az egyháztörténet. Példaként kiemelve néhányat: Szokoljai Anderko István *Sérelmes lelkeket gyógyító balsamoma* és az Ótestamentum könyveiből összeállított *Könyörgései* (RMNy 2216, 2217) egyaránt „belgiomi nyelven” megjelent fordítások magyarításai. Mikolai Hegedűs János egész csokorra való olvasnivalóval jelentkezett (RMNy 2247–2250), az anyanyelvű művelődést elegyítve a puritán kegyesség elterjesztésének programjával.¹⁵ Forrásait egy kivétellel még nem sikerült azonosítani. Id. Csepregi Turkovics Mihály William Perkins egyik munkáját fordította magyarra *A lelki-ismeretnek akadekirol* címmel (RMNy 2201). A leginkább feldolgozott kiadástörténettel Técsi Joó Miklós *Lilium humilitatisa* rendelkezik. Az először 1659-ben, Franekerben kiadott (RMNy 2825) kegyességi sikerkönyv 1705-ig még öt alkalommal jelent meg Magyarországon (Lőcsétől Kolozsvárig), kéziratos másolatban is terjesztették.¹⁶ A fenti könyvecskék egy része Gisbertus Voetius, a németalföldi ortodoxia legkiválóbb tekintélye approbatiójával jelent meg.

A Nagykönyvtár állományában az előző kategóriáknál sokkal nagyobb tömegben kell számolnunk a Németalföldön megjelent, nem magyar vonatkozású művekkel. Főként tudományos, elsősorban teológiai szövegeket tartalmazó kiadásokat találunk, de valójában a szaktudományok széles köréből válogathatunk (földrajz, történelem, jog, orvoslás, klasszika-filológia), jellemzően a 17–18. században megjelent kiadványokat. A több tucatnyi közül három nyomdászattörténeti szempontból is meghatározó jelentőségű kiadót emelnék ki: a Plantin–Moretus dinasztiát, az Elzevireket és a Blaeu műhelyt. A 16. század közepétől a 19. század utolsó harmadáig működő antwerpeni székhelyű Plantin–Moretus műhelyből jelenleg közel száz művet tartunk számon. Közülük is kiemelkednek a 16. századi németalföldi humanisták (például Justus Lipsius és Julius Caesar Scaliger) művei, valamint a klasszikus antikvitás szövegkiadásai (Suetonius, Tacitus, Cato, Hésiodos, Seneca, Dionysios Areopagita, Pindaros). A leideni Elzevirek a 17. század meghatározó vállalkozásaként jó üzleti érzékkel szereztek meg a városban működő egyetem hivatalos nyomdászának címét. Ezzel számos magyar diák disputációjának kiadójává is váltak. A korábban bemutatott egyetemi nyomtatványok mellett a rendkívül népszerű *Respublica*-sorozatot említhetjük, valamint a klasszikus szövegkiadásokban jeleskedtek. Az Elzevirek több mint félezer kiadványa kutatható a Nagykönyvtárban. A filozófia és a teológia tudománya mellett a térképészet körében jeleskedett az amsterdami Blaeu műhely. Közel félszáz művet regisztrálhatunk tőlük, köztük Descartes *Elmélkedések az első filozófiáról* című munkáját és a 11 kötetes *Atlas maiort*, a „legszebb barokk atlaszt”.

¹⁴ BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Bp., Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1946.

¹⁵ HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*, Bp., Universitas, 2008 (Res libraria, 2), 199–200.

¹⁶ FAZAKAS Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csoknói Universitas Könyvtár, 50), 237–255.

A professzorok megrendelése mellett igen gyakran a kint tanuló magyar diákok közreműködésével érkeztek a cívisvárosba a fent bemutatott nyomtatványok. A kollégiumi hagyomány szerint a hálás hazatérők néhány könyvet ajándékoztak az alma materüknek. Így történt ez Polgári Mihály, a később felségértési perbe fogott mezőtúri prédikátor esetében is,¹⁷ aki a Nagykönyvtár 1738-tól vezetett kötetkatalógusa szerint 7 kötetet adományozott. A donációs listán főként teológiai (dogmatikai, homiletikai), történeti és földrajzi kiadványok szerepelnek.¹⁸ A Jánki-féle katalógus több hasonló bejegyzése árulkodik az „ex oris Belgicis”, „Hollandicis”, vagy egyenesen „exoticis” hazatérők adományairól.

Említést érdemelnek a jeles németalföldi lelkészek, tudósok, gondolkodók ajándékaiként vagy hagyatékából Debrecenbe vándorolt kötetek. Idézzünk fel három példát, amelyek együtt egy évszázadot ölelnek fel a holland–magyar kapcsolatok történetéből. Az elsőt a misztikus pietista teológus/karteziánus filozófus, Pierre Poiret ajándékozta Apáti Madár Miklósnak, amikor a peregrinus Amsterdamban időzött (1688). Nem meglepő, hogy a kolligátumban az Antoinette Bourignon leveleiből és írásából általa sajtó alá rendezett kiadványokat találjuk meg.¹⁹ A második, kissé viharvert kötetet a kollégium professzora, Maróthi György kapta Daniel Gerdesiustól, a groningeni egyetem történelemprofesszorától 1737-ben, hat és fél éves egyetemjárásának utolsó évében.²⁰ A harmadik eset egyszerre 10 kötet történetét meséli el. Sinai Miklós, a könyvtár működéséért felelős professzor (bibliothecae praefectus) idejében árverezték el Leidenben Abraham Gronovius, jeles klasszika-filológus és egyetemi könyvtáros gyűjteményét, mintegy 5700 tételt. Az 1781-ben állományba vett kötetek között volt Ptolemaios *Geographiájának* kézzel színezett rézmetszetes címlappal ellátott görög–latin bilingvis kiadása.²¹

Bár alapvetően a könyves műveltség elemeit igyekeztünk összegyűjteni, szólnunk kell még egy nyomtatással előállított tárgyi emlékről is. A korabeli bibliotékákat ábrázoló metszetek elmaradhatatlan elemei voltak a különböző glóbuszok. A Hevelius–Valk-féle éggömböt a Nagykönyvtár 1703. évi leltára is említi, azóta része a gyűjteménynek (ma a Múzeum becses darabja). A hivatalosan is a legrégebbi magyarországi fizikai (szemléltető) eszköz megtisztelő címét viselő, 31 cm átmérőjű glóbuszt 1700-ban készítette Amsterdamban Johannes Hevelius tervei alapján Gerhard Valk térképész, metsző és kiadó. A látványos formában 12 állatövi jegyet és 27 csillagot bemutató, gipsz borítású éggömb

¹⁷ Lásd: GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, *Polgári Mihály és Debrecen: A város szerepe egy 1752-ben felségértési perbe fogott református lelkész ügyében* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, szerk. Uő., OLÁH Róbert, Debrecen, TtREK Tudományos Gyűjteményei, 2015, 92–117.

¹⁸ TtREK Nagykönyvtára Kézirattára R 71/8, 189v–190r.

¹⁹ Jelzete: TtREK Nagykönyvtára F 520. OLÁH Róbert, *Pierre Poiret ajándéka: Adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához*, Könyv és Könyvtár, 28(2006), 183–192.

²⁰ Jelzete: TtREK Nagykönyvtára F 817. Maróthi életére lásd TÓTH Béla, *Maróthi György*, Debrecen, MTA DAB, 1994. A professzor könyvtárának rekonstrukciója jelenleg is tart, várhatóan 2020-ra készül el.

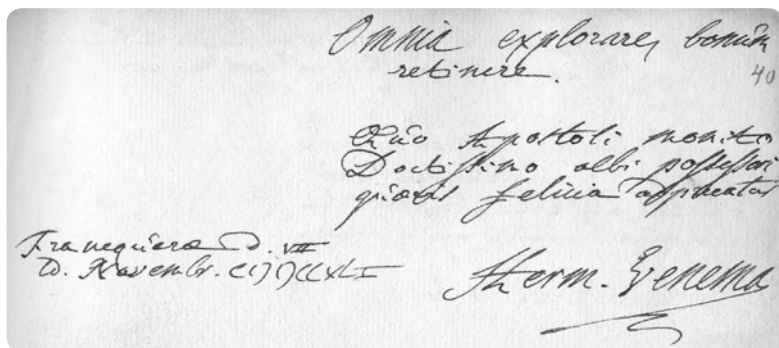
²¹ Jelzete: TtREK Nagykönyvtára U 50. Lásd: OLÁH Róbert, *Volumes from the Library of Abraham Gronovius in Debrecen = Peregrinus sum: Studies in History of Hungarian–Dutch Cultural Relations in Honour of Ferenc Postma on the Occasion of his 70th Birthday*, ed. by Margriet GOSKER, István MONOK, Bp., Amsterdam, Magánkiadás, 2015, 149–160.

papírmáséból készült, a nyomtatása rézlemezről történt, majd a kasírozást követően kézzel festették, aranyozták és lakkozták.²² A háromdimenziós modellje megtekinthető a Virtuális Glóbuszok Múzeumában.²³

* * *

Elképesztően gazdag világ tárul fel az említett művek kézbevitelével. Nyomon követhetjük például az aktuális teológiai és filozófiai irányzatokat terjesztő kiadványok transzferét. A meghatározó ortodox református teológiai tekintélyek mellett jelen vannak a remonstránsok, a puritanizmus, a coccejanizmus, a pietizmus, a karteizianizmus, majd a korai felvilágosodás képviselőinek munkái. A kálvinizmus fő irányától merőben eltérő, misztikus, kabbalista és okkult munkákkal is találkozhatunk, a toleráns tartományokat felkereső peregrinusok ezekből is vásároltak.²⁴ Mindez jól mutatja, hogy milyen intenzíven és meghatározó módon alakították a németalföldi nyomdák termékei a kora újkori református értelmiségiek szellemi horizontját – és ezzel együtt a Nagykönyvtár ma is kutatható állományát.

MELLÉKLET

1. kép. Venema professzor bejegyzése Szigeti Gyula István albumában

²² SZABÓ Renáta, *Egy 18. századi Valk-éggömb virtuális megjelenítése = Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában*, VI, a 2015. május 28–29. között Debrecenben megrendezett Térinformatikai Konferencia és Szakkiállítás előadásai, szerk. BODA Judit, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 379–386. http://real.mtak.hu/24978/1/Szabo_R_Terinf_konf2015.pdf (2016. február 5.)

²³ <http://terkeptar.elte.hu/vgm/2/?lang=hu&show=globe&tid=129> (2016. február 5.)

²⁴ OLÁH Róbert, *Egy református lelkész könyves műveltsége: Apáti Madár Miklós olvasmányai*, I–II, Magyar Könyvszemle, 129(2013)/2–3; OLÁH Róbert, *Ortodoxia és okkultizmus?: Nonkonformista művek Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyvtárában*, Magyar Könyvszemle, 132(2016)/1, 18–34.

DISPUTATIONVM THEOLOGICARVM
 Quæ ex ordine repeti consueverunt decima-quarta,
 D E
LAPSV SIVE PRIMO
peccato Adami.

CVIVS THESES

Deo O.M. annuente, & Christo, electos ex tristif-
 simo hoc lapsu clementer erigente, Auspice

SVB PRÆSIDIO

Reverendi, Clarissimi, ac Doctissimi Viri,

D. IOHANNIS POLYANDRI, S.S. Theolog.
 Doctoris eximii, ejusdemque Facultatis in alma
 Lugd.-Bat. Academia Professoris primarii,

Publicè defendere conabitur,

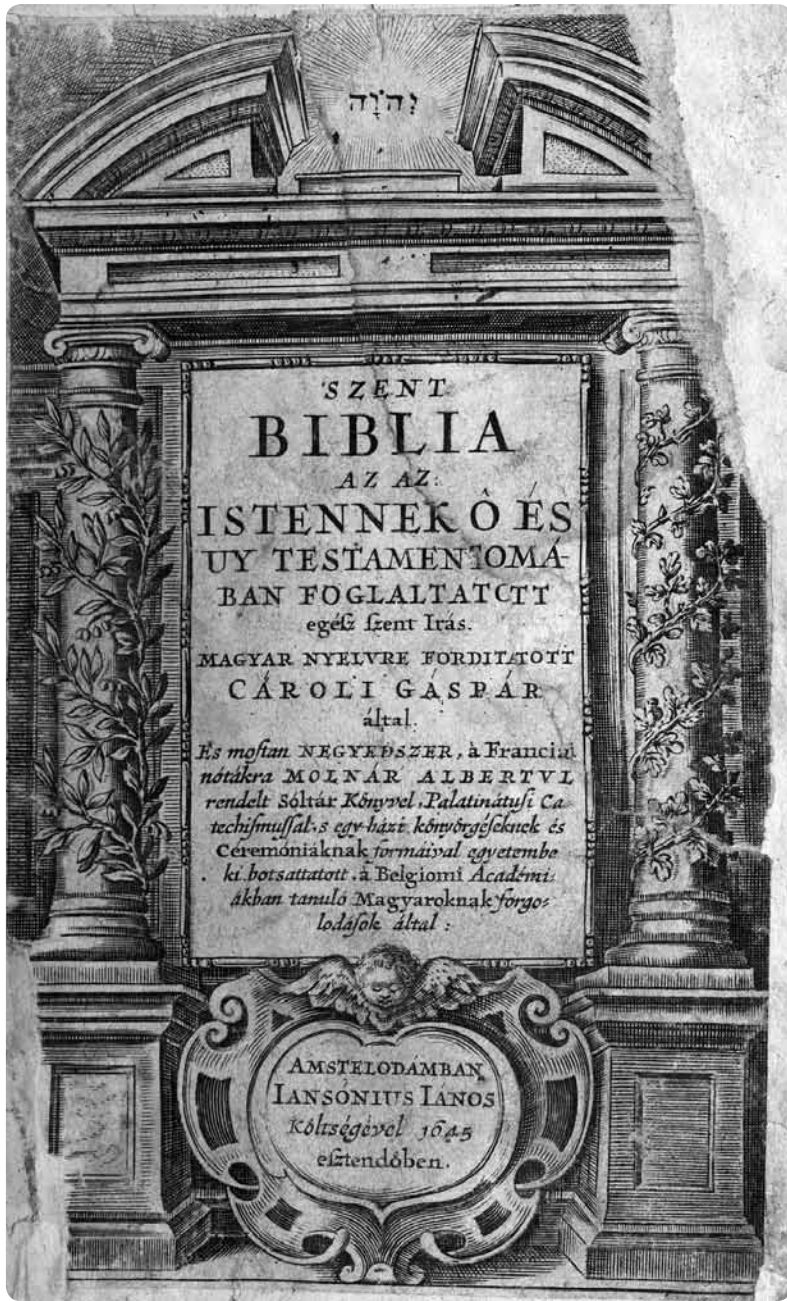
PAVLVS MEDGIESINVS.

Ad diem 14. Septembris. horis locoq; solitis.

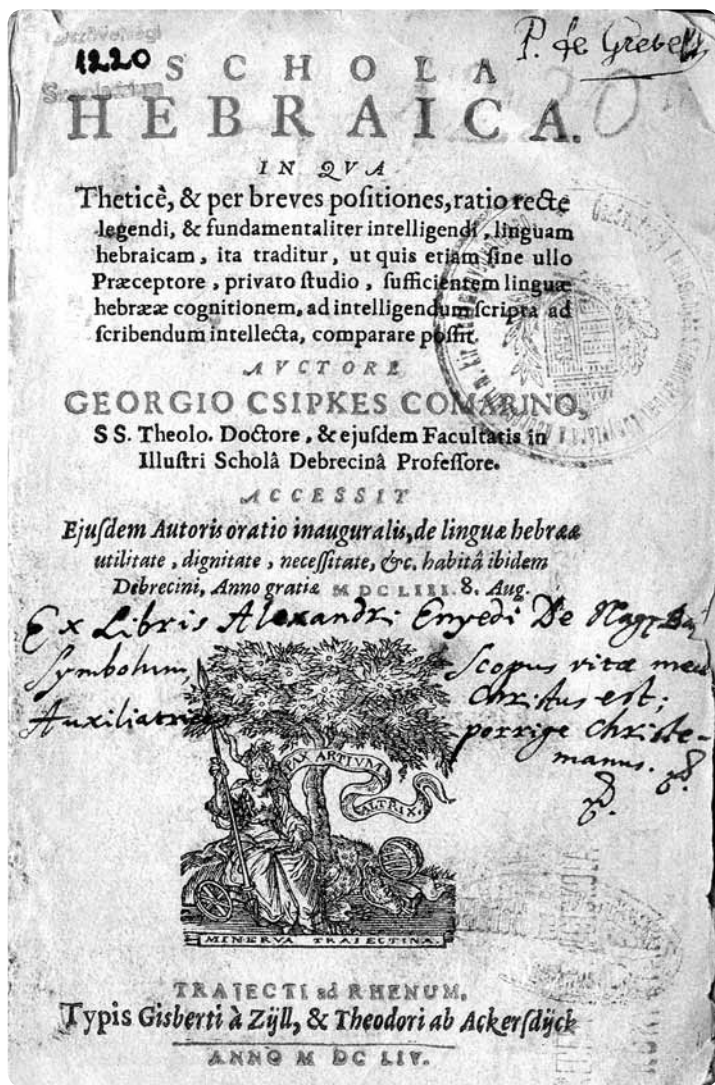

LVGDVNI BATAVORVM,
 Ex Officinâ BONAVENTVRÆ & ABRAHAM I
 ELZEVIR. Academ. Typograph.
 clō lo c xxx.

2. kép. Medgyesi Pál disputációs nyomtatványa a leideni egyetem címerével
 (RMK III, 1458.)

3. kép. Az első németalföldi magyar biblia címlapja

4. kép. Komáromi Csipkés héber tankönyve egykor „P. de Grebel” tulajdonában volt.

AMASZENT IRAS FEITEGETESREN

hatalmas és igen tudos Doctornak

G. PERKINSUSNAK

A' LELKI-ISMERETNEK AKADEKIROL
írott drága szép Tanításának *Első* köny-
vében, az akarmi okból meg-félemler és reit-
tegő Lelki ismeretnek meg-vigasztalása-
ra és gyógyítására, le rótt

ISTENES ORVOSLASI *

Act. 24. 16.

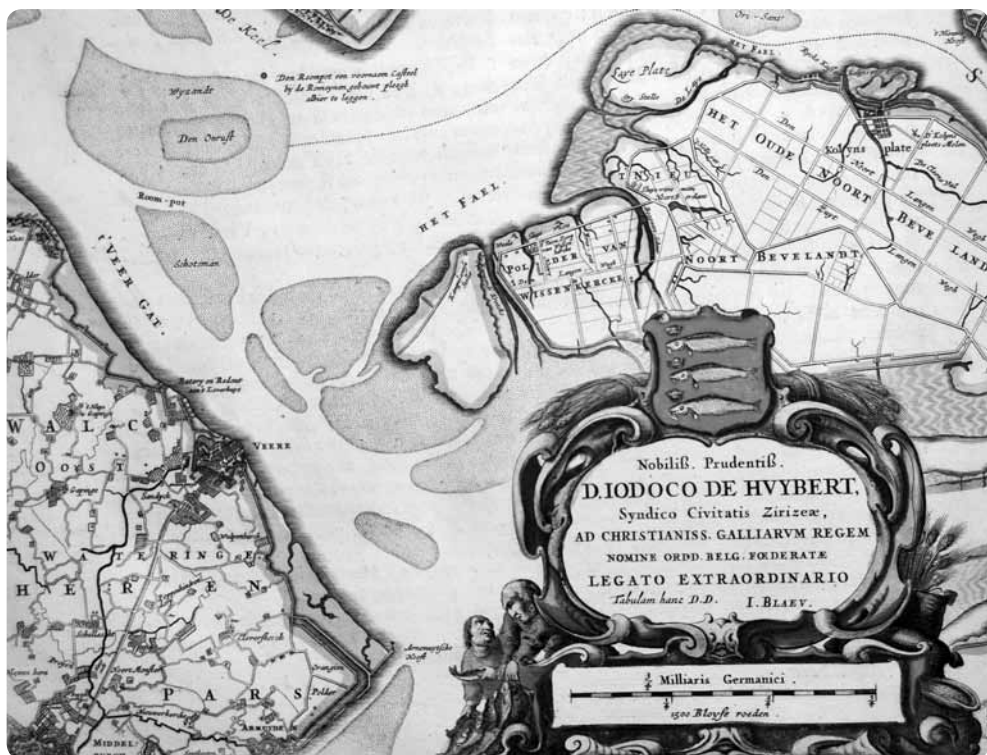
*Ebben pedig magam gyakorlom hogy bo-
tránkozásnékul való lelkei-isméretit legyen az
Isten előtt, mind az emberek előtt
mindenkoron.*

Annum. 1648. 10. 10.

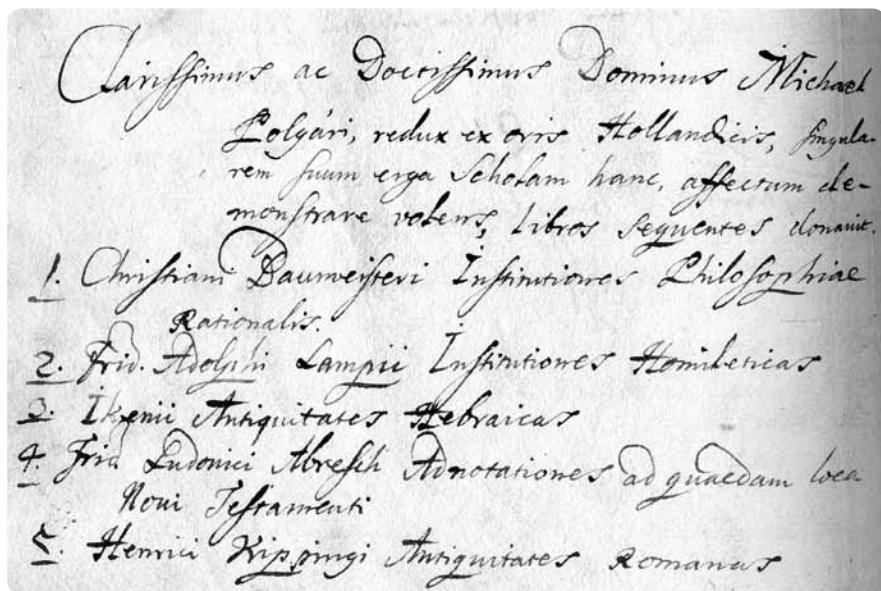

Nyomtatott AMSTERODAMBAN
JANSONIUS JANOS által, Tfe-
pregi Turkovitz Mihaly költségével
1648 Ebtendőben.

5. kép. Csepregi Turkovics Perkins-fordításának címlapja

6. kép. Részlet az Atlas maiorból

7. kép. Polgári Mihály adománya a Jánki-féle katalógusban

8. kép. Gronovius Ptolemaios-példányának címlapja

9. kép. A Hevelius–Valk-féle éggömb részlete

Réthelyi Orsolya

„Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy többé árva”. Vilma királynő 1923-as trónjubileuma és a 'Magyar ablak' a holland királyi palotában

Egy 2015-ben Hollandiában megjelent, *Nassau en Oranje in gebrandschilderd glas 1503–2005* [A Nassau és Orániai (dinasztia) üvegablakokon 1503–2005] című gazdag képes album azokat az üvegablakokat gyűjti össze, amelyek a holland királyi család tagjait ábrázolják.¹ Ebben a kötetben bukkanhat rá az érdeklődő olvasó arra a pompás üvegablakra, amelyről a magyar szakirodalom valamennyit tud, azt általában Róth Miksa műveként számon tartva, de amiről – ha írnak – általában kevés, és gyakran pontatlan adatok jelennek meg, reprodukció nélkül, általában hozzáfűzve, hogy a tárgy nem található. A *Het Hongaarse Raam* [Magyar ablak] elnevezésű díszablak teljes oldalas színes képét a holland albumban mintegy másfél oldalas tárgyleírás kíséri. A tárgyleírást olvasva azonban kiderül, hogy, ha több adat is állt a szerzők rendelkezésére, sok szempontból a holland szakirodalomban mégis majdnem ugyanannyira hiányos és pontatlan a tárgyról megőrzött információ. Úgy tűnik, mindkét nép kulturális emlékezetében megfakult az adományozás ténye és ennek körülményei. Érdeemes tehát megvizsgálni ezt a reprezentatív műkincset, nemcsak művészeti és kultúrtörténeti értéke miatt, hanem a holland–magyar kulturális kapcsolatok évszázadok óta élő, ezekre a kapcsolatokra több szinten és médiumban utaló kiemelkedő tárgyaként. A következő oldalakon igyekszem kontextusába helyezni ennek a tárgynak a létrejöttét, Magyarországról Hollandiába vezető útját és a folyamatban résztvevő közvetítők – személyek és intézmények – szerepét, hogy megmutassam azt a kulturális transzferfolyamatot, amely a magyar történelem, képzőművészet és irodalom ilyen kiemelkedő tárgyban megtestesülő reprezentációjához vezetett a holland királyi palotában.

Az emlékezet napjainkban: a holland katalógus tárgyleírása

A 2015-ös holland album leírása szerint a 202x137 cm nagyságú üvegablakot Vilma királynő 1923-ban kapta uralkodásának 25 éves jubileumára a budapesti Holland–Magyar Társaságtól köszönetül, amiért Hollandia az Első Világháború után olyan nagy számban fogadott be magyar gyermekeket.² Tovább idézve a leírást, a terveket a híres művész, Róth

¹ Emeretia van HEUVEN-VAN NES, *Nassau en Oranje in gebrandschilderd glas 1503–2005*, Hilversum, Verloren, 2015. (A tanulmány megírását az OTKA 111786 számú pályázata is támogatta.)

² A következő két bekezdés a holland tárgyleírás összefoglalása. VAN HEUVEN-VAN NES, *i. m.*, 164–166.

Miksa készítette, a kivitelezés valószínűleg SN műve, aki feltételezhetően azonos Nagy Sándorral, Róth munkatársával. Az ablakon Vilma királynő fríz népviseletet hord, amihez a művész valószínűleg egy 1905-ben készült – a királynőt fríz viseletben ábrázoló – fotót használt. A királynőt az ablakon a szegény magyar gyerekek anyjaként láthatjuk. A gyerekek jobbról és balról virágfüzereket hoznak, közben a királynő oltalmazó mozdulattal átöleli két gyermek vállát, akik oldalról az ölébe hajtják fejüket. Vilma ülő alakja mögött a holland címer úgy van elhelyezve, hogy a két heraldikus oroszlán által tartott korona épp a feje felett helyezkedik el. A holland címerhez egyébként a művész egy 1907 előtti mintát használt, ugyanis ebben az évben távolíttatta el a királynő a két oroszlán fejéről a koronát. 'A jelenet alatt nyolcsoros szöveg látható', írja a tárgyleírás szerzője, és felveszi a szöveget a leírásban kommentár nélkül.³ Az ablak alsó felén két külön keretben két történelmi jelenet látható: balra Michiel de Ruytert láthatjuk, ahogy ezt a felirat is jelzi („De Ruyter admirális megszabadítja a magyar protestánsokat a gályarabságból. 1676.”)⁴ A jobboldali keretben II. Rákóczi Ferenc látható, díszes ruhájú férfiak társaságában, amit a felirat a következőként magyaráz: „II. Rákóczi Ferenc fogadja a holland követeket. 1704.”⁵ A két keret között a magyar koronás címer, a szegélydíszben baloldalon Róth Miksa monogramja, jobboldalon NS monogram, középen az 1923-as dátum. Az ablakot 1989-ben a Paleis Noordeinde nyugati szárnyának egyik első emeleti ablaknyílásába helyezték át.

A tárgyleírás szerzője röviden az átadás eseményére is kitér. Leírása szerint 1923. december 21-én 17 órakor került sor arra az ünnepélyre a holland királyi család Noordeinde kastélyának szoborcarnokában, amely során a Holland–Magyar Társaság képviselőjében egy kis csoport átadta Vilma királynőnek a koronázása 25. jubileumára készült ajándékot. Jelen volt még a magyar állam egy ideiglenes megbízottja és Mendlik Oszkár (1871–1963), magyar származású festő. Gera d'Autal (sic), teológiai professzor beszédet mondott, amelyben kifejtette, hogy Hollandia immár harmadszor tette tanúságát jóindulatának. Amikor De Ruyter admirális 1676-ban a hollandiai rendek megbízásából megszabadította a magyar protestánsokat a gályáról, amikor holland követek jöttek a magyar hőst, II. Rákóczi Ferencet meglátogatni, hogy segítséget nyújtsanak közvetítőként a magyaroknak a Habsburgok elleni harcukban, hogy végre béke lehessen a török háborúk által évszázadok óta sújtott országukban.

Rekonstrukciós kísérlet 1: az esemény...

A Holland Királyi Palota levéltárában csak egy vékonyka dosszié található az eseményről, amely azonban tartalmazza 'Gera d'Autal' teljes beszédének gépelt példányát hollandul.⁶ A dokumentumot egy ismeretlen, kézzel írt utóirattal egészítette ki, amelyben elmond-

³ „GIJ HOLLANDERS, OVERWINNAARS DER ZEE, / DIE LAND MAAKTET EN LAND KONDT BEHOUDEN, / GIJ ZIJT GROOT, NIET IN GETAL, MAAR VAN HART, / GIJ ZIJT HELDEN TE LAND EN TER ZEE! / TROUW EN STERK VAN HART EN GEMOED, / EN WIJ OP WIE UW GOEDHEID AFSTRAALT, / WIJ BEGROETEN U EN HULDIGEN U, / WIJ ARME, BEROOFDE, GEKWELDE HONGAREN.” VAN HEUVEN-VAN NES, *i. m.*, 166.

⁴ „ADMIRAAL DE RUYTER BEVRIJDT DE HONGAARSCHÉ / PROTESTANTEN VAN DE GALEIEN. 1676” VAN HEUVEN-VAN NES, *i. m.*, 166.

⁵ „FRANS RÁKÓCZI II ONTVANGT DE / NEDERLANDSCHE AFGEZANTEN. 1704.” VAN HEUVEN-VAN NES, *i. m.*, 166.

⁶ Koninklijk Huisarchief Archief Koningin Wilhelmina, A50-XIVc-103.

ja röviden a beszéd elhangzásának körülményeit és a meghívott vendégeket „a magyar ideiglenes ügyvivő Ambro d' Adamocz, Oscar Mendlik, festőművész, Kállay úr, protest. lelkész, Wendelaar úr és felesége: Wendelaarne magyar”,⁷ valamint a királynő két kamarása. A mappa még tartalmaz az esemény lebonyolításával kapcsolatos leveleket és táviratokat, például egy Joseph Henri Felix Dumonceau grófjának, Vilma királynő főudvarmesterének címzett levelet a királynő titkárságától. Ebben a levél írója elmondja a főudvarmesternek a helyzetet az ünnepséggel kapcsolatban, és megkéri, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket. Érdekes részletei a levélnek például, hogy az ablak már egy ideje megérkezett a Paleis Noordeinde szoborcsarnokába, de az ünnepi átadást a királynő, majd Antal professzor távolléte miatt el kellett halasztani. Most azonban a királynő december 21-re, péntekre tűzte ki az időpontját, mert akkor lesz Hágában. A levélíró elmondja Antalról, hogy beszél a holland nyelvet, és a felesége holland író, mégpedig a *Vorstengunst* című regény ismert szerzője. Kiderül továbbá az is, hogy a delegációban a protestáns egyházi delegált Kállay mellett a tervek szerint a katolikus egyház egy képviselője is részt vett volna, de végül mégsem lesz jelen. Végül leírja, hogy a magyar állam képviselője aggódott, lehet, hogy a társaságban csak ő lenne az, aki hivatalos magyar ruhában (feltételezhetően díszmagyarban) jelenne meg, ezért kéri, hogy engedélyezzék a civil ruha használatát számára. „Mivel egy egyesület ajándékaról van szó és nem a magyar államról, azt mondtam neki, hogy megítélésem szerint egy hosszú kabát is megfelelné, azonban minden részletről Ön fog dönteni”.⁸

A táviratokban a főudvarmester számol be a tervezett találkozó ceremóniájának lebonyolításáról és tesz javaslatokat, hogy a magyar állam ideiglenes képviselője megjelenhessen civil ruhában, valamint javasolja, hogy ne legyen katonai kísérete a királynőnek, mivel nem állami ajándékozásról van szó. Felveti továbbá, hogy a fogadás után teával kínálják a vendégeket. A javaslatokat a királynő elfogadja, írja választáviratában báró W. L. de Vos van Steenwijk, Vilma királynő kamarása, és a találkozó időpontját délután ötre tűzi ki. Végül az udvarmester báró Reynoud Adolph van Hardenbroeknak, Vilma királynő kamarásának és ceremóniamesterének írt táviratban nyugtázza az esemény pontos részleteit.

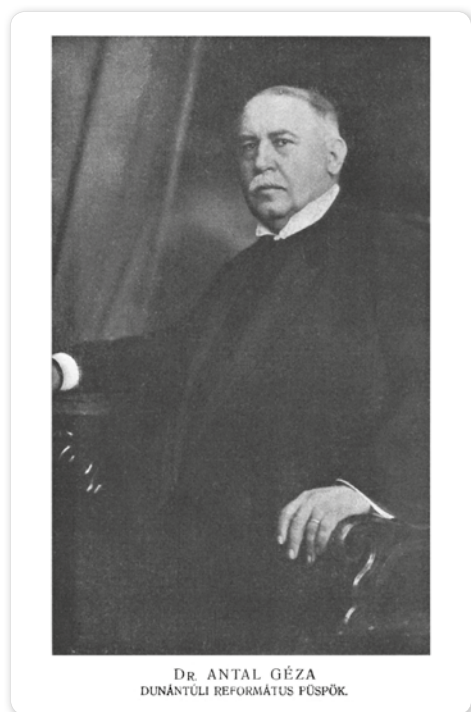
... és a kultúraközvetítő diplomata

A korszak holland–magyar kapcsolatait ismerők számára nem nehéz a furcsa nevű 'Gera d'Autal'-ban felismerni a holland-magyar kapcsolatok egyik legkiemelkedőbb alakját, felsőgelléri Antal Gézát (1866–1934), a sokoldalú tudóst, teológust, politikust, írórt és műfordítót, 1924-től a Dunántúli Református Egyházkerület püspökét.⁹ Antal 1885-ben

⁷ „de Hongaarse zaakgelasdigde heer Ambro d' Adamocz, Oscar Mendlik, kunstschilder, de heer Kállay protest. geestelijke, de heer en mevrouw Wendelaar: mevr. Wendelaar eene Hongaarsche” Koninklijk Huisarchief Archief Koningin Wilhelmina, A50-XIVc-103.

⁸ „Daar deze aanbieding uitgaat van een vereneging en niet eene aanbieding van Hongarije is, zeide ik, dat ik wel dacht, dat het in lange jas zou kunnen geschieden, maar dat alle details door U zouden worden geregeld.”

⁹ Antal Géza (1866–1934) ref. püspök. Tatán majd Pápán tanult, ahol 1882-től aztán teológiát hallgatott. Ezt 1885-től Utrechtben folytatta a Stipendium Bernardinum ösztöndíjjal, innen 1888-ban tért vissza, gimnáziumi tanár lett Pápán, ahol 1899-ben a dogmatikának, 1917-ben a bölcsészetnek lett tanára a teológiai akadémián. 1893 őszén bölcsészettudományi fokozatot szerzett Bécsben. A konvent 1905–1906 az USA magyar

2. kép. Dr. Antal Géza, dunántúli református püspököt ábrázoló képeslap.
Főiskolai nyomda, Pápa. (Az ELTE Néderlandisztika Tanszék 'Németalföld és Magyarország – Kulturális Transzfer Kutatóközpont' gyűjteményéből.)

ment először tanulmányútra Hollandiába, ahol az Utrechti Egyetem híres professzoránál, C. W. Opzoomer, jogtudós és teológusnál tanult, akivel jó személyes kapcsolatot is kiépített. 1888-ban feleségül vette lányát, Adèle Sophia Cordelia Opzoomert, írói álnévén A. S. C. Wallist (1856–1925). Wallis ebben az időben már széles körben elismert író volt, számos holland és német nyelven írt történelmi regény – például a 16. századi svéd királyi udvarban játszódó *Vorstengunst* [Királyi kegy] (1883) – szerzője volt, kitűnően megtanult magyarul, és lefordította többek közt Madách Imre *Az ember tragédiáját* és Petőfi számos versét, jelentős kulturális közvetítő volt.¹⁰

---

gyülekezeteihez küldi. 1914 tavaszától főjegyzője, nyarától egzsersmind tanácsbírája a dunántúli egyházkerületnek. A háború alatt humanitárius ügyeknek szenteli munkásságát, 1919-ben Pápa város kommunista vezetői bebörtönzik, kiszabadulás azután Hollandiába utazik és nagyszabású propaganda tevékenységet folytat Magyarország érdekében. 1924-től püspöke volt a dunántúli egyházkerületnek, 1927-ben pápai lelkesi hivatalba lépett. A budapesti második zsinatnak pót-, a harmadiknak rendes tagjává, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak 1904-ben választmányi tagjává, a debreceni egyetemnek 1929-ben teológiai díszdoktorává választják. 1910–1918-ban országgyűlési képviselőséget viselt. 1897-ben felelős szerkesztője volt a *Dunántúli Protestáns Lapnak*. Számos tanulmányt, cikket és könyvet írt, tudományos, irodalmi és fordítói munkássága figyelemre méltó.

¹⁰ Marijke VAN DORST, *Opzoomer, Adèle Sophia Cordelia*, Digitaal Vrouwenlexicon Van Nederland. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Opzoomer> [18/07/2016]; GERA Judit, *Petőfi Sándor Hollandiában*, Acta Paensia, 16(2016), 337–342.

Az első világháború után a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének Elnöksége megbízta Antalt, hogy nyugati körúton szerezzen támogatást Magyarországnak. A Tanácsköztársaság idején egy ideig fogságban volt, majd 1919 őszétől több évig Hollandiában élt, ahol feleségével együtt – előadásokkal, publicisztikával, tudományos és kultúrdiplomáciai tevékenységgel – nagyon sokat tett azért, hogy Hollandiában pozitív kép alakuljon ki Magyarországról.¹¹ Antal alapító tagja és alelnöke volt az üveglakot adományozó Magyar–Holland Társaságnak, amelynek hivatalos lapjaként jelent meg a *Hongaarsch–Hollandsche Revue*, és ennek társlapja, a magyar nyelvű *Holland–Magyar Szemle*. Nem véletlen, hogy a lap 1924. januári számában részletesen beszámoltak az adományozásról, és teljes terjedelmében lehozták Antal Géza köszöntőjét.¹² A *Pápai Hírlap* is az első oldalon közli Antal beszédét, ami szintén nem meglepő, mivel Antal Géza középiskolai tanulmányait a Pápai Református Kollégiumban végezte, 1888-tól a Pápai Református Főgimnázium, 1899-től a Pápai Református Teológiai Főiskola tanára, éveken keresztül itt élt feleségével 1919 előtt, majd ebbe a városba tér vissza püspöki kinevezése után. Érdeemes teljes terjedelmében idézni beszédét, mivel ebben az üveglak történelmi-művészi programját mutatta be a királynőnek:

Felséges Asszonyom!

A Magyar–Holland Egyesület azzal a kellemes, de nehéz feladattal bízott meg, hogy tolmácsa legyek mélyen érzett hódolatának s tolmácsa egyúttal ezernyi ezer magyar szülő és az egész magyar nép hálájának.

Nehéz a feladat, mert érzelmek sohasem adhatók vissza teljesen szavakkal, s én nagyon is érzem, mennyire hiányoznak szavaim emez érzelmek megközelítő kifejezésére is. Legyen szabad azonban remélnem, hogy amit én szavakkal kifejezni nem tudok, azt felséged szíve, mint nőé és anyáé, meg fogja érteni.

Ha anya valamikor állott gyermeke betegágyánál – megértheti mit kellett érezni annak a sok ezer anyának, ki gyermeke egészségét fokozatosan hanyatlani látta, de megérti azt az örömet is, mely ezekbe az anyaszívekbe tért, midőn megnyílt a lehetőség, hogy gyermekük megrendült egészségét az itt, Németalföldön nekik nyújtott gondos ápolással helyreállítani lássák.

Három ízben mutatta meg Németalföld nagy arányokban a maga jóindulatát Magyarország irányában és a hódolatnak az a jele, melyet a Magyar–Holland egyesület nevében felajánlani szerencsém van, e három eseményt művészi kézzel örökíti meg.

Az első esemény volt a magyar prédikátorok megszabadítása a gályákról, melyet a nagy tengeri hős De Ruyter Mihály a németalföldi rendek utasítására dicső halála előtt kevéssel hajtott végre.

A második esemény volt Németalföld közvetítése, Lipót német római császár és magyar király, majd ennek fia I. József és a Rákóczi Ferenc fejedelem között, mely alkalommal Németalföld követi Hómel (sic!) Bruyninx és gróf van Rechteren Almelo Magyarországra jöttek, hogy személyes közbenjárásukkal biztosítsák az évszázados török háborúk által oly sokat szenvedett országnak a békét.

¹¹ PONGRÁCZ József, *Dr. Antal Géza életrajza*, Dunántúli Protestáns Lap, 43–44(1924), 126–127.

¹² N. N., *Hongarij's hulde aan Koningin Wilhelmina*, *Hongaarsch–Hollandsche Revue*, 1(1924), 1–2.

A harmadik esemény most folyik a szemeink előtt: amikor ezer és ezer holland nevelőszülő siet segítségére ezer, és ezer a háború által nyomorba taszított magyar szülőnek gyermeki megmentésére. A holland szív, melyet a magyar költő annyi joggal dicsőít, ez alkalommal az emberszeretet legszebb virágait tüntette fel.

Felső Asszonyom! Éppen most 300 éve annak, hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem követe megjelent Hágában, hogy bizalommal kérje a rendek és Móric herceg támogatását, mint ezt a birodalmi levéltár adatai évszázadok múltán is tanúsítják. Legyen ez az üvegfestmény, mely felséged engedelmevel a királyi palotában nyert elhelyezést, még évszázadok múlva is tanúja annak a hálának, melyet a magyar nép ápol szívében Németalföld és annak jubiláló királynője iránt s mely ebben az imaszerű óhajban keres és lel kifejezést: Éljen a Felső Orániai Ház, Éljen Vilma királynő, Éljen, Éljen, Éljen!

A közvetlen előzmények: Vilma királynő 25 éves trónjubiléuma

Az adományozás indokát a Hollandia (és Belgium) által az első világháború után szervezett gyerekmentő akciók szolgáltatták, ezt Antal beszédében, az üveglak képi programjában és sok más módon is hangsúlyozták. Ez adja az esemény tágabb történelmi kontextusát is. A gyermekmentő akciókról sokan és sokhelyütt írtak már, így nem érzem szükségesnek ezek tárgyalását.¹³ Azonban a szűkebb történelmi eseményre, Vilma királynő koronázásának 25. jubileumára érdemes itt részletesebben is kitérni, mivel erről sokkal kevesebbet tud a szakirodalom.

Wilhelmina Helena Pauline Maria, Oránia–Nassau hercegnője, 1898 szeptemberében, 18 évesen lépett Hollandia trónjára. Uralkodásának 25. jubileumát fényes rendezvénysorozattal ünnepelték Hollandiában. A holland sajtóban már május végén széles körben tudósítottak a készülő magyar ajándékról, a díszes üveglakról. A *Twentsch Dagblad* például már május 31-én részletesen beszámol a tervekről, megemlítve a tervezőt és kivitelezőt, valamint az ábrázolt jeleneteket. Az információ forrásaként a Magyar–Holland Társaság lapját nevezi meg.¹⁴ Júniusban már a holland gyarmatokon is elterjed a hír, a *Sumatra Post* is beszámol az ajándékról.¹⁵ A szeptemberi ünnepélsorozaton még nem került sor az ajándék átadására, de a királynő a magyar állam delegációjának köszönését fogadja. Ennek keretében tiszteletét teszi a magyar állam ideiglenes megbízottja, Adamóczi Ambró Ferenc. A megbízott felesége kíséri a magyar gyermekek képviselőjét. Az újságíró elragadtatva számol be a királynőnek kosárban virágokat átnyújtó, bájos magyar népviseletbe öltözött kis csoportról, amelyben mind a gyerekek, mind az őket kísérő két tanítónő beszél a holland nyelvet. A gyerekcsoport összeállításánál ügyeltek a felekezeti csoportok képviseltetésére, mivel hatot a protestáns Centraal Comité voor

¹³ Itt csak néhány publikációt említve: HERMÁN M. János, *Miskotte, A magyar gyermekek holland pártfogója*, *Studia Doctorum Theologiae protestantis*, 3(2012), 365–381 (részletes irodalomjegyzékkel); PUSZTAI Gábor, MOLNÁR Anna, *Kindertreinen*, *Acta Neerlandica: Bijdragen tot de Neerlandistiek*, Debrecen, 6(2008), 143–175.

¹⁴ N. N., *Regeeringsjubileum van de Koningin*, *Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant*, 1923. május 31.

¹⁵ N. N., *Regeeringsjubileum van de Koningin*, *De Sumatra post*, 1923. július 11.

Hongaarsche Vacantiekinderen küldött, hatot pedig a katolikus Roomsche Katholieke Huisvestingscomité.¹⁶ A magyar sajtóban meg is nevezik a delegátus legfontosabb résztvevőit, kiderül, hogy „Sima és Matos tanítónők kíséretében” jelentek meg a gyerekek, valamint, hogy „a magyar gyerekek nevében Kelemen Mancsi rövid holland beszédben fejezte ki a magyar gyerekek köszönetét a felségnek, aki mély meghatottsággal mondott köszönetet és minden gyermekkel néhány szót váltott.”¹⁷

A Holland Királyi Gyűjtemény még őriz egy érdekes tárgyat, amely szintén ehhez az alkalomhoz kötődik.¹⁸ Egy díszes csipketerítőről és ahhoz tartozó, magyar színekkel díszített textilbe kötött kéziratról van szó, amelyet Izabella Főhercegnő (Isabella von Croÿ-Dülmen 1856–1931), az Országos Gyermekvédő Liga képviselőjében nyújtott át az ünnepség alkalmából Vilma királynőnek, a magyar gyerekek és anyáik nevében. A csipkét magyar hölgyek készítették a királynőnek. A kötet elején arany tintával írt kalligrafált levélben köszönik meg a magyar gyerekek és édesanyák Hollandia és Vilma királynő segítségét. A szöveget 48 oldalon keresztül több száz magyar név kíséri.¹⁹

Valamikor ezen ünnepségek alatt történetelt Wallisnak, Antal Géza feleségének kitüntetésére is, amelyről a *Pápai Hírlap* számol be: a „Vilma holland királynő uralkodói jubileuma alkalmából dr. Antal Gézáné Opzoozer Adélt a holland irodalom közül szerzett érdemeiért az Oranje–Nassau rend tisztí keresztjével tüntette ki.”²⁰

¹⁶ N. N., *Het regeringsjubileum*, Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant, 1923. szeptember 17.

¹⁷ N. N., *Hága, szeptember 15.*, Magyar Távirati Irodai hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), 1923. szeptember 15.

¹⁸ Koninklijke Verzamelingen, Den Haag, Archief, A50-XIVc-95.

¹⁹ „Felső Királynő! / Mélyes hódolattal és szerény alázattal közeledünk felség dicső trónjának zsámolyához, az áldott Hollandia örömnepén, mi Európa legszerencsétlenebb nemzetének. A szétmarcangolt magyar nemzetnek szegény gyermekei. / A legszebb, legnagyobb érzés a háladatosság hozott bennünket ide. Engedje meg Felső, hogy elrebeghessük forró köszönetünket azért, hogy bennünket a legkegyetlenebb időkben a nemes hollandi szív, melyben felség anyai szívének jósága tükröződik, az éhségtől és nyomorúságtól megmentett. És engedje meg felség elmondanunk, hogy ma minden magyar együtt ünnepli Hollandiával felség dicsőséges uralkodói jubileumát és együtt imádkozik Felsőért, felséges családfájáért és egész birodalmáért. / Bátrak voltunk csekély emléket is hozni a mi szétdarabolt, elszegényített hazánkból, hogy azt felajánljuk felségnek gyermeki örök hálánk jeléül. Ezzel a magyar csipkeszövessé, mely népünk művészi képzetének és szorgalmas kezének műve, nem is az uralkodónó királyi díszait gondoljuk szaporítani. Mi ezt felségnek, mint legjobb anyáknak fektetjük lábaihoz, aki nemcsak saját felséges gyermekére s nem is csupán saját alattvalóira árasztja az anyai szeretetnek életető melegét, hanem kisugározza jóságát enyhítésül, vigasztalásul messze földekre, a hol mindenütt vannak ártatlan gyerekek, a kik szenvednek s anyák, a kiket gyermekeik nyomora kétségbejt. / A mi anyáinkat mentette meg a kétségbeeséstől Hollandia, mikor bennünket, szegény magyar gyermekeket felség anyai szívének könyörületességétől áthatva, keresztényi szeretettel pártfogásába vett. / Ezért ünnepli együtt a boldog Hollandiával felségedet a mi boldogtalan hazánk s ezért visszhangozzák otthon a magyarok milliói a mi gyermeki őszinte fohászukat: Isten áldása legyen Vilma királynő Ő felségén! isten áldása Hollandián!” Lásd a műtárgy képét a Királyi Levéltár digitális bemutatóján: URL: http://www.koninklijkeverzamelingen.nl/mediabank/?mode=gallery&view=horizontal&crows=1&page=1&fq%5B%5D=search_s_gerelateerd_naam_and_onderwerp_and_more%22Hongarije%22&sort=random%7B1488794972846%7D%20asc [18/07/2016].

²⁰ N. N., *Dr. Antal Gézáné kitüntetésé*, Pápai Hírlap, 1923. szeptember 22.

Ugyanakkor beszámolnak a holland lapok arról is, hogy Magyarországon is ünnepszorozattal köszöntik a jubiláló királynőt. Megírták, hogy az üveglakot megtekintette a holland nagykövet, Verduynen, a főkonzul, J. P. Ph. Clinge-Fledderus és a korábbi nagykövet, Wettstein társaságában. Másnap József főhercegnek és sok más érdeklődőnek is lehetősége nyílt megnézni az ablakot. Továbbá beszámolnak arról, hogy szeptember 16-án a Zeneakadémia Dísztermében Vilma királynő tiszteletére matiné lesz a La Fontaine Társaság szervezésében, ahol számos magyar művész és értelmiségi fejezi ki a királynő iránt érzett tiszteletét, és amely alkalmon gróf Klebelsberg Kunó, oktatásügyi miniszter tartja a megnyitóbeszédet.²¹

A magyar sajtó alátámasztja és kiegészíti ezeket a híreket. Egyrészt megtudhatjuk, hogy az elkészült üveglak Róth Miksa műtermében volt kiállítva, és szeptember 8-án, szombaton és 9-én, vasárnap a „közélet előkelőségei és a művészi élet kiválóságai számára megtekinthető volt, mindkét nap igen sokan szemlélték meg.” Egy korábbi sajtóközleményben a Magyar–Holland Társaság felhívja a figyelmet arra, hogy „Az üvegfestményt a Budapesten élő és a jelenleg itt tartózkodó hollandusok a művész VIII. Nefelejts-utca 26. sz. alatt lévő műtermében szombaton a délelőtt folyamán megtekinthetik”.²² Kiderül továbbá, hogy a holland sajtó által leírt nagyköveti látogatás alkalmából, szeptember 9-én Horthy Miklós kormányzó is megtekintette az üvegfestményt.

A kormányzó fogadtatására a beteg vallás és közoktatásügyi miniszter képviselőjében Petry Pál államtitkár, a Magyar–Holland Társaság képviselőjében Bernát István elnök és Neugebauer Vilmos királyi tanácsos igazgatósági tag jelentek meg. Jelen voltak még Wettstein János volt hágai magyar követ, külügyminisztériumi osztályfőnök, továbbá a holland követség és konzulátus személyzete Jonckheer Michiels van Verduynen követ, Fledderus főkonzul és Veder konzul vezetésével. [...] A kormányzót Petry Pál államtitkár fogadta és bemutatta neki a festmény két alkotóját, Nagy Sándor festőművészt és Róth Miksa üvegfestőt, akik azután a kormányzót felkalauzolták a második melletti műterembe, ahol a festmény ki volt állítva. A kormányzó nagy elismeréssel nyilatkozott a valóban művészi értékű munkáról és élénk érdeklődéssel hallgatta meg az üvegfestészet technikájáról szóló szakszerű magyarázatot.²³

Szeptember 7-én pénteken több magyar napilap címlapjára került, hogy a nemzetgyűlés lelkesedéssel ünnepelte Vilma holland királynőt huszonöt éves jubileuma alkalmából. Szcitovszky Béla, a nemzetgyűlés elnöke napirend előtt így köszöntötte a királynőt:

A mai napon ünnepli Hollandia népe belső lelkesedéssel, rajongással és szeretettel tisztelt Vilma királynő 25 éves uralkodói évfordulóját. [...] Hollandiának ebből az örömnapijából részt kér a hálával és meleg szeretettel érző magyar nemzet is, melynek legszegényebb gyermekeit legelőször ölelte magához az igaz érelemben vett krisztusi szeretet nevében. A nemes és szívjóságban gazdag Vilma hollandi királynő

²¹ N. N., *Bericht uit Hongarije*, Nieuwe Rotterdamsche Courant, 1923. szeptember 10.

²² N. N., *Belföldi hírek*, Magyar Távirati Irodai hírei 1920–1956, 1923. szeptember 6.

²³ N. N., *Belföldi hírek*, Magyar Távirati Irodai hírei 1920–1956, 1923. szeptember 9.

és vele együtt Hollandia népe, az a nagyarányú segítő készség, amellyel Hollandia, a tönkrement Magyarország ínségein segíteni igyekezett, a hódító tisztelet és soha el nem múló hála érzéseit fakasztották lelkünkben. Ezeknek az érzéseknek hatása alatt indítványozom, hogy a nemzetgyűlés és vele az egész magyar nemzet nevében a jubiláló bölcs királynőt megfelelő módon üdvözlhessem.²⁴

Számos magyarországi és holland újság beszámol a királynő tiszteletére rendezett templomi ünnepségekről: a budapesti egyházak vasárnap ünnepi istentiszteletet tartanak, „a Kálvin téri református templomban dr. Ravasz László püspök méltatja az ünnep jelentőségét”, a budavári koronázó templomban ünnepélyes misét celebrálnak, a Deák téri evangélikus templomban istentiszteletet tartanak. „Az unitárius és izraelita egyházközség is templomi szertartás keretében készül megülni a királynő jubileumi évfordulóját.”²⁵

Rekonstrukciós kísérlet 2: irodalom a képzőművészetben...

Nem egészen világos, hogy miért kellett mintegy három hónapot várni az üveglak átadásra. A szeptemberi ünnepség alatt már elkészült, és a királyi archívum anyagából – mint fentebb említettem – kiderül, hogy már a decemberi alkalom előtt jóval megérkezett a királynő hágai palotájába, és szó van a királynő, majd Antal professzor távolléte miatti halasztásokról. Nincs adatom arra, hogy hogyan szállították az ablakot Hollandiába, és pontosan mikor érkezett meg. A holland sajtó mindenesetre széles körben beszámol a decemberi átadás eseményéről, gyakran egészen pontos információkkal a résztvevők személyéről.

A korabeli holland tudósításokban például több napilapban teljes terjedelmében idézik az üveglakon elhelyezett verset (versszakot) is, és megemlítik, hogy Kozma Andor, magyar költő *Het Hollandsche Hart* [Holland szív] című verséből lett idézve.²⁶ Nehéz lett volna beazonosítani és megtalálni az üveglakon szereplő holland idézet alapjául szolgáló Kozma Andor verset, ha nem tudósított volna a bennfentesek részletességével a távoli Hágában történt eseményről a *Dunántúli Protestáns Lap* 1924. január 6-i száma.

Magyar hódolat Vilma királynőnek: Vilma holland királynő megkoronáztatásának huszonötödik évfordulója alkalmából a „Magyar Holland Társaság” a magyar társadalom nevében üvegfestményt ajánlott fel a királynőnek, mely két történelmi jelenet megörökítésével, a magyar–holland történelmi vonatkozásokat világítja meg. Az ajándékot, mely a hágai királyi palota szobortermében nyert elhelyezést, december 21-én magyar küldöttség nyújtotta át ünnepiesen Vilma királynőnek. A királynő előtt megjelentek: Ambró Ferenc, a hágai magyar követség vezetője, Antal Géza dr., a „Magyar Holland Társaság” alelnöke, Kállay Kálmán dr. theol. tanár, Mendlik Oszkár festőművész, W. Wendelaar és neje, a magyar születésű Baar Jolán. A magyar társadalom hódolatát Antal Géza dr. fejezte ki. Beszédében kitért

²⁴ N. N., *A Nemzetgyűlés lelkesedéssel ünnepelte Vilma hollandi királynőt huszonöt éves uralkodói jubileuma alkalmából*, Egri Népiújság, 1923. szeptember 7.

²⁵ N. N., *Templomi ünnepségek a hollandi királynő tiszteletére*, Magyar Távirati Irodai hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), 1923. szeptember 8.

²⁶ Többek között: *Leidsche Courant*, 1924. január 7.; *Amersfoortsch Dagblad De Eemlander*, 1924. január 7.

Magyarország és Hollandia régi történelmi kapcsolataira is. A beszéd ama részénél, mely a történelmi mozzanatokról szólott, a szobortermet elsötétítették és az üvegfestményt villamos reflektorral világították meg. Vilma királynő mély meghatottsággal válaszolt. Hangoztatta, mennyire értékeli a magyarok megemlékezését és a gyöngéd művészi formát, melynek keretében hódolatukat kifejezték. Kérte a szónokot, adja át forró köszönetét úgy a „Magyar Holland Társaságnak”, mint az adakozóknak, akik lehetővé tették a neki szóló ajándékot. Felolvasta Kozma Andor versét, mely az üvegfestményen foglal helyet és részletesen megmagyaráztatta magának a történelmi vonatkozásokat. A tervező művésznak, gödöllői Nagy Sándornak és az üvegfestmény készítőjének, Roth Miksának is köszönetét fejezte ki és ismételt elragadtatással szólott az üvegfestmény művészi becseről, színgazdagságáról. Antal Géza dr. ugyanez alkalommal nyújtotta át a Lafontaine Társaság „Hollandi emlék” című kiadványát, melyben hollandi vonatkozású magyar verseket gyűjtött össze. A királynő, a hivatalos fogadtatás után hosszabb megszólítással tüntette ki a megjelenteket, akik a királynő társaságában közel egy órát töltöttek.²⁷

A La Fontaine Társaság által a zeneakadémián rendezett matiné már a budapesti ünnepek leírásakor felmerült. A holland tudósításokhoz képest, amelyekben többségében az üveglakot alkotó művészek neve mellett a költőé szintén szerepel, annyival van több adat a Dunántúli Protestáns Lap beszámolójában, hogy megemlíti egy verseskötetet, amelyet Antal ugyanezen az ünnepségen nyújtott át a királynőnek.

... és a költő: Kozma Andor

Kozma Andor (1861–1933) költő, író, műfordító, újságíró, politikus a Pápai Református Gimnázium, majd a Budapesti Fasori Evangélikus Gimnázium diákja volt, már diákévei alatt rendszeresen írt és közölt verseket, később tárcákat. Jogi tanulmányai után biztosítási szakember lett, a legnagyobb magyar biztosítótársaság főtitkáráként sem hagyta abba a versírást, publicisztikát. Epikus versei mellett – amelyek közül kiemelkedik a *Karthagói harangok* című verses novellája – humoráról ismert. A *Borsszem Jankó* például rendszeresen közölte az irodalmi és politikai életről írt élcélódó verseit. Jelentékeny irodalmi tevékenységet folytatott, nevét a kilencvenes években írt költészete miatt Heltai Jenő, Ignótus és Makai Emil mellett emlegetik, tanulmányokat ír, műfordításai jelennek meg (*Fauslja* Goethe művének egyik legjobb fordításaként van számon tartva). A Magyar Tudományos Akadémia (1901-től levelező, 1920-tól tiszteleti tag) és a Kisfaludy Társaság is tagjai közé választotta. 1910-től országgyűlési képviselő lett. Hegedüs Géza ezekkel a szavakkal értékeli: „Nincs is igazán megfelelő helye irodalomtörténetünkben. Pedig nemcsak jó költő, hanem virágkora idején – a kilencvenes években – még jelentékeny is. De nem tartozott igazán sem ide, sem oda, s a politikailag is határozottan tagolódó

²⁷ N. N., *Magyar hódolat Vilma királynőnek*, Dunántúli Protestáns Lap, 1924. január 6. Ebben az esetben sem meglepő a lap részletgazdag és pontos tájékozottsága. Antal Géza a Dunántúli Protestáns Lapnak, amely a Dunántúli református Egyházkerület Hivatalos Közlönye, gyakori szerzője, a lap rendszeresen beszámol hollandiai körútjairól, az ott összegyűjtött anyagi támogatásról. Püspökké választása után, 1924 novemberében átveszi a lap főszerkesztői tisztjét az előző püspöktől.

magyar irodalomban képe így csak elmosódott körvonalakkal maradt az utókorra”.²⁸ Jellemző, hogy napjainkban igazán csak egy szójátékos szatirájának, a *Kölcsönös babér* című művének néhány sora maradt meg a közös irodalmi emlékezetben, de néha még ezt is más szerzőnek tulajdonítják:²⁹ „Mily kedves fiucskák! / Egymást szeretik. / Hogy kissé hiucskák, / Illik az nekik. / Bámulják egymást kölcsönben: / – Uram, lángész lobog önben! / – Uram, önben / Nem különben!”

Nem valószínű, hogy nagy példányszámban nyomtatták volna a Lafontaine Társaság „Hollandi emlék” című kiadványát, amely egyben belépőjegyként is szolgált: „A Lafontaine Társaság Hollandi emlék címmel ünnepi kiadványban közli a matiné részletes műsorát, Vilma Királynő arcképével és sok verssel. Ez a füzet, amelynek megvásárlása a földszinti helyek elfoglalására jogosít, már péntek délutántól kezdve kapható 1000 koronáért a Zeneakadémián.”³⁰ Ezek a kisméretű, operai műsorfüzethez hasonlítható 16 oldalas könyvecskék nagy része elkallódott, de szerencsére fennmaradt a ritka kiadásnak legalább két példánya magyarországi közgyűjteményekben.³¹ Hollandiában azonban egyet sem tartanak nyilván. Tudjuk pedig, hogy legalább két példány kikerült Németalföldre, amelyikből egyiket Antal adta Vilma királynőnek, ehhez „Cserna Juliska iparművésznő magyaros díszű gyönyörű borítékot készített”, amelyet a Lafontaine Irodalmi Társaság hollandi követség útján küld ki Vilma királynőnek. Egy második példányt a társaság megküld „dr. W. C. A. baron van Vredenburg”³² hollandi arisztokratának Hágába, aki a hollandiai magyar gyermeksegítő akciónak legbuzgóbb és leghathatósabb pártfogója”.³³

A kiadványt Vilma királynő fényképe nyitja, utána a *Hollandi matiné Vilma királynő tiszteletére* programját tartalmazza. Ebből kiderül, hogy a szeptember 16-án rendezett holland–magyar előadáson számos nagy művész fellépett hangszeres előadásokkal, kórusművekkel és versszavatokkal. Néhány nevet kiemelve, a műsor elején a Budai Dalárda énekelte a holland himnuszt, és ugyanők zárták a magyar himnusz eléneklésével. C. F. Hendriks hegedű-zongora szonátáját Plán Jenő hegedűművész és Henry Wilhelmus zongoraművész adta elő. Kozma Andor *A hollandus szív* című versét Jászai Mari, a Nemzeti Színház örökös tagja és a La Fontaine társaság tagja szavalta el.

A kiadvány hat holland témájú magyar verset tartalmaz Vikár Béla, Kozma Andor, Lamperth Géza, Somlyó Zoltán és Vidor Marcel tollából, amelyek szintén elhangzanak a matinén. Ezt követi a füzetben hét versfordítás (hat holland és egy német költő műve),

²⁸ HEGEDŰS Géza, Kozma Andor = H. G., *A magyar irodalom arcképcsarnoka*, Bp., Trezor Kiadó, 1992, 389–392.

²⁹ -SÉBOR-, *'nemkülönbén'*, Élet és Irodalom, 2001. július 20.

³⁰ N. N., *Belföldi hírek*, Magyar Távirati Irodai hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), 1923. szeptember 12.

³¹ N. N., *Hollandi emlék*, [Bp.], La Fontaine Társ., Szent László ny., 1923. (Köszönöm Zágoni-Bogsch Gergelynek, hogy segített hozzáférni a nyomtatványhoz.)

³² Dr. W. C. A. baron van VREDEBURCH (1866–1948) a hágai Holland–Magyar Társaság elnöke, fontos támogatója a gyermekakcióknak és a magyar–holland barátságnak a húszas, harmincas években. Véltetően második felesége, Henriette Caroline Marie Josephine Apor miatt vált a magyar érdekek elkötelezett támogatójává.

³³ N. N., *Belföldi hírek*, Magyar Távirati Irodai hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), 1923. szeptember. A szöveg így folytatódik: „Itt említjük meg, hogy téves volt némely lapnak az a közlése, mintha a most lezajlott nagyszerű ünnepi holland matinét a Lafontaine Társaság bárki másnak felkérésére rendezte volna. A matiné rendezése egyes-egyedül a társaság műve volt.” Lehetséges, hogy ez a közlés – amennyiben a Magyar–Holland Társaságra vonatkozik – bizonyos feszültségre utalhat a két szervezet között.

Vikár Béla és Vidor Marcel fordításában. Utóbbi rendkívül fontos szerepet játszik a holland–magyar kapcsolatokban, mivel az 1921-ben megalakult Magyar–hollandi Bank Rt. által két nyelven kiadott *Magyar–Holland Szemle* főszerkesztője volt.³⁴ Vidornak ebben a kötetben megjelent vers- és dalfordításai részét képezték egy kulturális műsornak, amellyel a holland–magyar kapcsolatok lelkes pártfogója és műfordítóként is aktív Csitáry Béláné Galgóczy Ilona a holland kultúrát népszerűsítette Magyarországon.³⁵

Kultúrtörténetileg az egész kötet rendkívül érdekes, de témánk szempontjából kiemelkedik az első két vers. Az első szerzője Vikár Béla, etnográfus, műfordító, a *La Fontaine Társaság* (1920–1940), magyar műfordítók irodalmi egyesületének elnöke.³⁶ Versének címe *Vilma királynő*, formája egy párbeszéd Hungária és Szűz Mária között, amelyben Hungária fohászában panaszolja el keserű sorsát: „Boldogasszony Anyánk, régi nagy patrónánk / Hozzád siratoz föl gyászba borult rónánk / Gyászba borult rónánk, gyér hegyeink tája, / Egyszer víg öröm, most zord keserv tanyája / Zord keserv tanyája mert elhagytál minket [...]” Szűz Mária válaszában azzal vigasztalja Hungáriát, hogy nem hagyta el „[...] Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy többé árva. / Nem vagy többé árva, mind maga, mind népe / Szeretettel fogad nemes nagy szívébe. / Nemes nagy szívében nagy helyet ad néked: / Óvja féltőn kincsed, ifjú nemzedéked. / Ifjú nemzedéked óvja, védi Vilma [...]”

A második verset Kozma Andor írta, *A Hollandus szív* címmel, amelynek hetedik, egyben utolsó versszakában felfedezhetjük az üveglablakon szereplő holland vers eredetijét.³⁷

Hollandusok! tenger-legyőzők,
Földet teremtő föld-megőrzők,
Nem szám szerint, de szív szerint nagyok,
Földön, vízen elismert hősök,
Erkölsben észben hű erősök,
Mi kikre jóságtok ragyog:
Karunkat, s szívünket kítárva
Üdvözlünk benneteket mi, árva,
Kirablott, kínzott magyarok!

Kozma is alkalmazza az anya metaforáját, de nem a királynőre, hanem Hollandiára. Míg Vikár Szűz Máriának a Magyarok iránti oltalmához hasonlítja a holland királynőt

³⁴ Vidor Marcel (1976–1944) költő, író, újságíró. Jogi és kereskedelmi tanulmányait Budapesten végezte. *A Hét* segéd-szerkesztője volt, az I. világháború alatt haditudósító volt, majd 1921-től a *Magyar–Holland Szemle* és a *Hongaarsche–Hollandsche Revue* felelős szerkesztője lett. A Holokauszt áldozata.

³⁵ Dr. A. EEKHOF, *Hongarije, Overdruk uit het Gedenboek van het Algemeen Nederlandsch Verbond 1898–1923*, Den Haag, Algemeen-Nederlands Verbond, 1923, 151–171, 160.

³⁶ A La Fontaine Irodalmi Társaság (1920–1949) magyar műfordítók irodalmi egylete. Célja a magyar művek külföldi, idegen művek hazai ismertetése, bemutatása. Alapítója és elnöke Vikár Béla (1859–1945) volt. A Társaság „rendezvényein a szellemi élet baloldali és progresszív képviselői kaptak fórumot –, egyebek közt Babits, Kosztolányi, Bartók, Kodály, Szabó Lőrinc”. FÜLÖP László, *Schöpflin Aladár pályaképe*, *Studia Litteraria: KLTE Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet*, 31(1993), 19.; Madelon Székely Lulofs holland ironőt és műfordítót is tagjaik közé választották. Ld. PUSZTAI Gábor, *Az irodalmi mező bozótos szélé: Madelon Székely-Lulofs és Székely László szerepe a holland–magyar kulturális transzferben* (megjelenés alatt).

³⁷ A teljes verset lásd a mellékletben.

gondoskodását, Kozma a gyermekeket magához szólító Jézus alakját idézi fel párhuzamként a holland nemzetre. Ezután De Ruyter tengernagyra hivatkozik, aki „parancsolóan intett / S gályára hurcolt őseinknek / Leoldta láncát a pribék”. Kár, hogy a hatodik versszak Petőfit idéző lelkületéből nem jutott több az utolsó versszakba („Most nemzetünk megint bilincsen. / De most a példa többre intsen! / Mentőre várni ismét: nincs jogunk. / A hollandus szív mintaképünk, ihlesse meg új nemzedékünk! / S ha bátor munkához fogunk: / Mint az erős jók büszke népe / Kegyetlen nyúgeit letépte, / Lerázzuk láncaink magunk!”), így, szövegkörnyezetéből kiemelve abban inkább a korszakra jellemző önsajnálát lesz hangsúlyos.

Nagyon szép, ahogy a két kezdő versben Magyarország katolikus és protestáns hangja egyaránt megszólal, a felekezethez tartozó vallásosság metaforáit és hagyományait használva. A gyermekmentésben egyaránt részt vett a befogadó holland oldalon és a gyermekeket kiküldő magyar oldalon mindkét felekezet, egyénileg és szervezetenként. Bizonyára nem véletlen, hogy a protestáns Vilma királynőnek adott ablakra a protestáns történelmi események ikonográfiája mellé a református Kozma versének versszaka került. Mégis Vikár versének hatására az ablakon ábrázolt Vilma királynőjére rávetül Szűz Mária körvonala is, és így az ablaknak, Kozma versének, a Trianoni-döntés után a felekezetek felett érzett fájdalmát kifejező versszakával, ökumenikus árnyalatot ad. Sajnos nem tudhatjuk, hogy a kötetnek készült-e holland fordítása, nem sikerült ilyenek nyomára bukkanni, így lehet, hogy Vilma királynő nem olvashatta Vikár versét, és ez az ökumenikus árnyalat csak a mi szemszögünkben nézve érvényesül.

Nem egyértelmű, hogy miért esett a választás Kozma Andorra. Bizonyára a Magyar–Holland Társaság felkérésére írta meg *A hollandus szív* című versét, amelynek utolsó versszaka az ablakra került. Valószínű, hogy pápai diákként került kapcsolatba Antal Gézával. Mindenesetre a Dunántúli Református Egyházkerületben 1922-ben egyházkerületi világi tanácsbíróvá választják, aminek kapcsán a *Dunántúli Protestáns Lap* így beszél róla: „Kozma Andor, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja, a *Karthágói harangok*, a *Turán* és sok más gyönyörű költemény írója, a hű pápai diák, a kálvinista voltára büszke, dacos magyar.”³⁸ Szintén ebből az újságból derül ki, hogy ezekben az években a pápai kollégium ünnepélyein gyakran az ő verseit szavalják, a Petőfi ünnepélyen őt kéri fel az ünnepi beszéd megtartására, beszédét és verseit gyakran közlik. Bizonyára bizalmas, de talán baráti kapcsolat lehetett Antal és Kozma között, mivel Antal 1924-es püspöki beiktatása során Kozma köszönti Opzoomer Adélt, Antal feleségét, aki rossz egészségi állapota miatt nem tudott Hollandiából Páparra utazni férje beiktatására.³⁹

Mivel a híradásokból úgy tűnik, hogy a *Hollandi emlék* című kis kötetet magyar nyelven adták át Vilma királynőnek, felmerül a kérdés, hogy lézett-e Kozma teljes versének holland fordítása, az ablakon idézett versszakon kívül, és ha igen, ki fordította és hol jelent meg. A második és harmadik kérdésre sajnos nincs válaszom, de az elsőre egyértelmű igennel kell válaszolni, annak ellenére, hogy eddig sem a kiadásra, sem a fordító személyére nem sikerült forrásokat találni. A *Leidsche Courant* 1933 júniusában publikált cikkében

³⁸ N. N., *Választások*, Dunántúli Protestáns Lap, 1922. október 15.

³⁹ KOZMA Andor, *Dr. Antal Gézáné Opzoomer Adél*, Dunántúli Protestáns Lap, 1924. november 2.

ugyanis a névtelen szerző (aki egyben a lap szerkesztője is), egy magyar utazásáról készült beszámolója kapcsán hollandul idézi Kozma verséből az első és az utolsó versszakot.⁴⁰ A szerző, miután beszámol Horthy Miklós kormányzónál tett látogatásáról, leírja a magyar szegénységről saját szemével szerzett tapasztalatait: „Mit mondjunk még Önöknek erről a szegény országról és ezekről a csodálatos emberekről, akik megállás nélkül a hálájukat akarják kifejezni, hogy az ember a végén egészen elszégyelli magát tőle. [...] Hagyjuk ezeket a szomorú tényeket, mert még jobban elveszítjük bizalmunkat a világpolitika alakulásában, mert ennek a politikának lett áldozata Magyarország”.⁴¹ Gondoljunk inkább ezeknek a jó embereknek a hálájára – teszi hozzá –, ami a költő nyelvét is inspirálja, majd felidézi Kozma versét. Végül áldásként idézi a magyar himnuszt és egy részletet Petőfi egyik versből, mindkettőt hollandul. Cikkét ezekkel a szavakkal fejezi be: „Értsék meg minél többen ezeket a szavakat. Magyarország nem felejtí a jótetteket!”

Rekonstrukciós kísérlet 3: Nagy Sándor, Róth Miksa, Gyermek László...

Mint láttuk, mind a holland tárgyleírásban, mind a mai magyar emlékezetben nagy a bizonytalanság afelől, hogy hogyan oszlottak meg a szerepek az üvegablak alkotói között a munkát tekintve. A korabeli sajtóból azonban – mind holland, mind magyar oldalon – egyértelműen kiderül a szereposztás: Nagy Sándor (1869–1950) festőművész készítette a tervet az üvegablakhoz, amely Róth Miksa (1865–1944) üvegfestőműhelyében készült el. Ezt a kettős szerzőséget jelzi az üvegablak jobb és bal alsó sarkaiban a két művész monogramja. Horthy Miklós látogatásakor is a két művész közös alkotásaként mutatják be a művet, ahogy ez a fent idézett újságcikkből is kiderül. Egy holland tudósítás „A Nép” lapra hivatkozva említi meg Nagy és Róth mellett, velük egyenrangúként „Gyermek László”, vagyis Gyermek Lászlót (1871–1945), Róth első festősegédjét, aki a tizenöt-húsz állandó munkást foglalkoztató műhelyt vezette.⁴²

Róth Miksa a huszadik század elején több nagyszabású alkotásban dolgozott együtt a gödöllői művésztelep alkotóival. A marosvásárhelyi Kultúrpalota tervezésében Nagy Sándor, Körösfői-Kriesch Aladár és Thoroczkai-Wigand Ede meghatározó szerepet játszottak. Témáikat a székely mondavilágból merítve a népművészet formakincsének újszerű átgondolásával dolgozták ki, a monumentális üvegablakokat Róth Miksa kivitelezésben valósultak meg. 1913 után Nagy Sándor a lipótmezei kápolna üvegablak-együttesén kezdett dolgozni, amely műveket szintén Róth Miksa készítette el. Az ide készített, preraffaelita hatást is tükröző ablakokon a hagyományos vallási szimbólumoknak a szecessziós virágornamentikával való egyesítésével kísérletezik. „A húszas években Nagy Sándor a posztszecesszió vezető mestere volt” – írja róla a szakértő, R. Gellér Katalin.⁴³

⁴⁰ 'Van onzen eigen redacteur', *Hongaarsch leven*, Leidsche Courant, 1933. június 17.

⁴¹ „Wat zouden wij u meer vertellen van dat arm land en die prachtige menschen, die maar altijd hun dankbaarheid blijven betuigen, tot men er verlegen onder wordt.” 'Van onzen eigen redacteur', *Hongaarsch leven*, Leidsche Courant, 1933. június 17.

⁴² FÉNYI Tibor, *Róth Miksa üvegfestményei a szecesszióig*, Bp., Róth Miksa Emlékház, 2005, 87.

⁴³ R. GELLÉR Katalin, *Nagy Sándor*, Bp., Corvina, 1978, 19–20.

Róth Miksa leányának, Róth Amáliának visszaemlékezéseiből derül ki, hogy a két nagyszerű művész nemcsak művészi alkotásokat hozott létre, hanem emberileg is nagyra értékelte egymást: „Nagyon szerették egymást, négy éve a Gellér Katinak adtam azt a levelezést, amit ők folytattak. Abban benne van az ő szeretetük egymás iránt és a papa egész művészi hivatása is bent van.”⁴⁴ Róth Amália a Vilma királynőnek készült ablakra is visszaemlékezik:

Érdekes volt az apám és Nagy Sándor barátsága. Egyszer, emlékszem, hazajöttek, azt hiszem, hogy a holland ablakok elkészülését, amit együtt csináltak, jelentették be a minisztériumban, nagy vidáman jöttek mind ketten haza, mert akkoriban Majovszky Pál ott dolgozott a kultuszminisztériumban, és ő nagyon becsülte Nagy Sándort meg a papát is, és ezeket a holland ablakokat is ő kezdeményezte. Üvegablakok voltak, apám csinálta, Nagy Sándor tervezte: Hollandia királynőjének magyar gyermekek hódolnak. A Magyar–Holland Társaság ajándékozta Vilma királynőnek.⁴⁵

A holland sajtóba író magyar tudósító megerősíti Majovszky Pálnak⁴⁶ az ajándék létrejöttében játszott meghatározó szerepét, valamint Gyermek László részvételét az ablak kivitelezésében: „Az ötlet, hogy a királynőnek egy ilyen festményt adjunk elsőként Majovszky Pál, minisztériumi tanácsostól származott. Ennek hatására kérte meg a Holland–Magyar Társaság Nagy Sándor festőművészt, hogy egy tervet készítsen. [...] A Róth műhelyben alkották meg a műtárgyat, Gyermek László művész vezetése alatt.”⁴⁷ A Magyar Iparművészet című közlöny 1924-es száma, ahol az üvegablak egész oldalas (fekete-fehér) fényképe is megjelent, szintén kiemeli Gyermek László szerepét: „Nagy Sándor, akinek már eddig is a legjobb magyar üvegfestmény kompozíciókat köszönhetjük, ezzel az újabb művével bebizonyította, hogy a legkényesebb feladatoknak – mint amilyen a szóban forgó mű – megoldására is hivatott. Roth Miksa pedig, hűséges munkatársával, Gyermek Lászlóval a magyar üvegfestőművészetnek fölüeny fejlettségét ragyogtatja.”⁴⁸ Indokolt tehát az utókor részéről bevenni az ő nevét is a műtárgy alkotói közé.

... és a „Magyar ablak” ikonográfiai programja

Feltételezhető azonban, hogy a műtárgy létrejöttében, valahol Majovszky Pál ötlete és Nagy Sándor képi terve között még létezett egy fontos állomás. Arra gondolok, amikor

⁴⁴ POLÓNYI Péter, *Emlékezések a gödöllői művésztelepre*, Gödöllő, Helytörténeti Gyűjtemény, 1982 (Studia Comitatus: Tanulmányok Pest Megye múzeumaiból), 19.

⁴⁵ POLÓNYI, *i. m.*, 19.

⁴⁶ Majovszky Pál (1871–1935), 1894–1917-ig a vallás- és közoktatásügyi minisztérium művészeti ügyosztályának munkatársa, majd vezetője volt, ezután elsősorban műgyűjtőként és újságíróként tevékenykedett.

⁴⁷ N. N., *De jubilé-dag der Koningin in Hongarije*, De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad, 1923. szeptember 18. „Het Idee, der Koningin een dergelijk schilderij aan te bieden, werd eerst door ministeriaalraad dr. Paul v. Majovszky geuit, waarop het Hollandsch-Hongaarsche comité den schilder Alex. Nagy opdroeg een ontwerp te maken. Een mooie oplossing én wat compositie én wat koloriet aanbelangt. In de werkplaats Roth kwam dan het kunstwerk tot stand onder leiding van den kunstenaar Lad. Geyermek (sic)”.

⁴⁸ *Magyar Iparművészet: Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum és Iskola és Orsz. Magyar Iparművészeti Társulat Közölnye*, 27(1924), 19–20, a fénykép 25.

a megrendelő elmondta a művésznek, hogy mi kerüljön az üveglablakra. A megrendelő ez esetben a Magyar–Holland Társaság, nem az állam, ahogy ezt Vilma királynő udvarmestere is hangsúlyozta, amikor javasolta, hogy Vilma királynő katonai kíséretétől tekintsenek el az átadásakor. Sajnos csak apró részleteket tudunk a megrendelésről, de néhány fontos körülményét abból is lehet rekonstruálni. Fennmaradt például az MTI-nek egy híre 1923 júniusából az anyagi fedezet megteremtéséről: „A Magyar–Holland Társaság Vilma királynőnek a királyné huszonötéves koronázási évfordulója alkalmából a magyar társadalom nevében nemzeti ajándékot készül átnyújtani. A belügyminiszter megengedte, hogy a társaság az ajándék költségét országos gyűjtés útján teremtsen elő.”⁴⁹ Egy másik sajtóközleményből az is kiderül, hogy a műtárgy elkészültek még nem gyűlt össze a szükséges összeg: „Az ajándék költségeire szükséges összeg a maga teljességében még nem gyűlt egybe s ezért felkérjük mindazokat, akik Hollandia vendégszeretét, akár személyesen, akár gyermekeik útján élvezték és mindazokat, akik általában az ügy iránt érdeklődéssel vannak, küldjék be adományaikat a Magyar–Holland Társaság főtáskárai hivatalába – Üllői út 4.”⁵⁰

Azért is fontos tudni, hogy az üveglablak nem a magyar állam ajándéka volt, mert az valamennyire magyarizációt ad az alsó rész ikonográfiájának hangsúlyosan protestáns jellegére. Az üveglablak megrendelőjét, a Magyar–Holland Társaságot 1922 júniusában alapították, Antal Géza kezdeményezésére (miután egy évvel korábban megalapította a Holland–Magyar Társaságot Hágában). A budapesti társulat elnöke Bernát István⁵¹ volt, alelnökeivé Antal Gézát és Kállay Kálmánt választották.⁵² Mivel az elnökség tagjai közül ketten református lelkészek, egy református tanár, nem meglepő a protestáns jelleg. Felmerül azonban a kérdés, hogy miért erre a két jelenetre esett a megrendelők választása. A baloldali, Michiel de Ruytert ábrázoló tábla érthető választás, a gályarab prédikátorok kiszabadítása ismert története nemcsak a protestáns felekezetek mártírológiájának, hanem a nemzeti történelemnek is. Debrecenben már 1895-ben köztéri emlékművet emeltek a protestáns prédikátorok emlékére. 1907-ben pedig a Magyarországi Református Egyház Konventje elhatározta, hogy ezüstből készített koszorút küld De Ruyter admirálisnak az amszterdami Nieuwe Kerkben látható sírjára, nem véletlenül éppen Antal Géza indít-

⁴⁹ N. N., *Belföldi hírek*, Magyar Távirati Irodai hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), 1923. június 29.

⁵⁰ N. N., *Belföldi hírek*, Magyar Távirati Irodai hírei 1920–1956 (Országos Levéltár), 1923. szeptember 10.; Kállay Kálmán (1890–1959) ref. tanár. A teológiát Pozsonyban és Pápán végezte, s ezután 1914-től lelkész, 1918-tól lelkész és egyúttal esperes. 1920-tól teológiai helyettes tanár Pápán, 1921 tavaszától konventi titkár, 1923-tól lelkészképző intézeti tanár Debrecenben. 1950 óta akadémiai tanár. – 1920-ban teológiai magántanári képesítést szerzett Pápán, 1922-ben bölcsészdoktori fokozatot Budapesten, 1926-ban teológiai doktori fokozatot Debrecenben. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

⁵¹ Bernát István (1854–1942) református vallású egyetemi tanár. Rimaszombatban, Pozsonyban, Pesten és Bécsben végezte tanulmányait, miniszteri tisztviselő, 1888-ban az ipariskolák felügyelője, 1892-ben a gazdaszövevény ügyvivő igazgatója, 1919-ben közgazdasági egyetemi tanár, végül a Nemzeti Bank alelnöke lett. 1937-ben nyugalomba lépett. A *Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak* választmányi tagja volt. A Magyar Tudományos Akadémia 1906-ban levelező, 1927-ben rendes tagjává választotta. ZOVÁNYI, *i. m.*

⁵² *Parlamenti almanach 1922–1927 (Sturm-féle országgyűlési almanach)*, szerk. BAJÁN Gyula, Bp., Magyar Távirati Iroda R.T., 1922, 158; G. Henk VAN DE GRAAF, *Hollanditis, magyaritis?!*, Studia Doctorum Theologiae Protestantis, 3(2012), 353.

ványára.⁵³ Antal tartotta 1908. december 11-én a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság pozsonyi emlékünnepeén a De Ruyter emlékezést, amely szöveget a Luther-Társaság kiadta *Egyházunk nagyjai* sorozatában magyarul a szélesebb közönség számára 1911-ben.⁵⁴ Mind az emlékművet, mind az ezüst koszorút a mai napig számon tartja a holland–magyar kulturális emlékezet, ami Antal erőfeszítéseinek is köszönhető.⁵⁵

A jobboldali táblán azonban a magyar történelem egy jóval kevésbé ismert jelenetét láthatjuk, amelyen a felirat tanúsága szerint II. Rákóczi Ferenc fogadja a holland követeket 1704-ben. Antal Géza beszédéből kiderül, hogy a két követ „Hamel Bruynings”, vagyis Jacob Jan Hamel-Bruyninx, 1704 és 1712 között Hollandia bécsi követe, aki közvetítőként részt vett a magyarokkal folytatott béketárgyalásokon, és „gróf van Rechteren Almelo”, vagyis Adolf Henrik Rechteren, gróf, Almelo ura, holland diplomata, aki 1705 őszén békeközvetítőként érkezik Bécsbe, 1706-ban részt vesz a nagyszombati tárgyalásokon, 1712-ben Utrechtben támogatja a fejedelmet.⁵⁶ A jelenet tehát nem annyira egy eseményhez kötődik, mint inkább ahhoz a tényhez, hogy holland követek támogatták a protestáns erőfeszítéseket. Ráadásul a holland követ a bécsi udvar és Rákócziék közötti közvetítést szorosan George Stepney, bécsi angol követtel végezte, amit itt a kép mondanivalója miatt nem lehetett ábrázolni. Nem hiszem, hogy most vagy a huszadik század húszas éveiben – akár Magyarországot, akár Hollandiát nézzük – sokan lennének, akinek a két holland követ neve, vagy a követség ténye ismert lett volna a közösségi emlékezet fontos eseményeként.

Volt azonban legalább egy ember, aki a húszas években a legapróbb részletekig ismerte a bécsi holland követek 17. századi magyar történelmét. Ez az ember Antal Géza, akit – mint ismert tudóst – a holland kulturális minisztérium felkért a húszas évek elején, hogy vegyen részt a bécsi holland követek kora újkori jelentéseinek feldolgozásában. A nagy munkát félbe kellett szakítania, amikor 1924-ben a Dunántúli Református Egyházkerület püspökké nevezte ki, így egy fiatalabb kolléga, J. C. H. de Pater történész vette át tőle a stafétát, így a közösen írt első kötet 1929-ben jelent meg.⁵⁷ Mivel Antal, aki a Magyar–Holland Társaság alelnökéeként egyik megrendelője volt a műtárgynak, rendkívül tájékozott volt a magyar–holland történelmi kapcsolatokban, és mindkét eseményt kitűnően ismerte, továbbá a pápai teológia és a dunántúli egyházkerületben végzett szolgálaton keresztül közeli ismerőse volt Kozma Andornak, valószínűnek tartom, hogy meghatározó szerepet játszhatott az ablakon megjelenő témák és a képi tartalom eldöntésében.

Az ikonográfiával kapcsolatban a kép felső részét betöltő Vilma királynő portré is felvet kérdéseket. Ezek közül talán a legszembeötlőbb a királynő viseletével kapcsolatos. Nem teljesen érthető, hogy miért visel a királynő fríz népviseletet, amikor a királyi család nem

⁵³ PONGRÁCZ, i. m., 127.

⁵⁴ DR. ANTAL Géza, *A gályarabszabadtó De Ruyter Mihály*, Bp., Luther-Társaság, 1911.

⁵⁵ Lásd például a Hollandia Magyar Szövetség „Magyar emlékek Hollandiában / Hongaarse gedenktekens in Nederland” című listáját. URL: <http://www.federatio.org/MEH.pdf> [18/07/2016]. Lásd még *Michiel de Ruyter és Magyarország*, szerk. BITSKEY István, PUSZTAI Gábor, Debrecen, Néderlandisztika Tanszék, 2008.

⁵⁶ Ld. II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei, szerk. és a bev. tanulmányt írta KÖPECZI Béla, Bp., Bibliotheca, 1958.

⁵⁷ Géza VON ANTAL, J. C. H. PATER, *Weensche Gezantschapsberichten van 1670 tot 1720*, I–II, 's-Gravenhage, Nijhoff, 1929 (Rijksgeschiedkundige publicatie 67, 79).

származtatja magát a fríz néptől, és a holland kultúrában a tartományi kultúra, beleértve a népviseletet, a 19–20. század fordulóján még az identitás meghatározó eleme volt. A fríz népviseletben ábrázolt királynő semmiképpen nem tartozik Vilma ikonikus holland ábrázolásai közé. Sokkal jellemzőbb a Lafontaine Társaság „Hollandi emlék” című kiadványában reprodukált fénykép a királynőről, gyöngysorral, kivágott elegáns ruhában, a fejre tornyozott hajkoronával. A fent idézett holland 2005-ös albumban a tárgy-leírás szerzői egy 1905-ös fényképet emlegetnek, és valóban egy 1905-ben Idanus Hendrikus Slaterus által készített fénykép nagy hasonlóságot mutat az ablak ábrázolásával. Ezen a – képeslapként is forgalmazott fényképen – a fríz népviseletbe öltözött Vilma királynő és tengerészegyenruhát viselő férje, Henrik herceg látható.⁵⁸ Feltételezhető, hogy Vilma királynő más fényképei között ez is ismert lehetett a megrendelők és a terv készítői számára. Még az is elképzelhető, hogy a tervezők nem voltak tisztában azzal, hogy specifikusan fríz népviseletéről van szó. A *Magyar Iparművészet* cikkében és sok más beszámolóban nem említik a fríz helyi jelleget: „A festmény főalakja maga a királynő, trónusán ülve, hollandus népviseletben”.⁵⁹ Valószínűnek tartom, hogy egyrészt Nagy Sándornak a népművészetet a szecesszió formakincsével egyesítő képi nyelve miatt esett a választás erre az ábrázolásra. Másrészt ez illetett talán legjobban az olyan sokak által megfogalmazott képhez, amely Vikár Béla versében, vagy a magyar anyák által írt levélben is visszatér, hogy Vilma királynő a magyar gyermekek anyja. Az alkotók úgy érezhették, hogy a képen kétoldalt a királynőt virággal köszöntő, fejüket az ölébe hajtó, magyar népviseletben, egy esetben mezítláb érkező gyerekekhez, nem egy elegáns, felékszerezett dáma, hanem fedett fejű, népviseletbe öltözött asszonyalak illik.

Kulturális transzfer és kulturális emlékezet: egy új lehetőség

A nyolcvanas években indult, Michel Espagne és Michael Wernernek nevével fémjelezett transzferkutatás felismeri, hogy a kultúrák egymással dinamikus kölcsönhatásban működő rendszerek. A módszertan felismeri, hogy egy adott kultúrában a 'saját' kulturális javak, gyakran más kultúrából importált és integrált gondolatok, szövegek és tárgyak. Espagne éppen ezért egy olyan módszertani keretet javasolt, amelyben az összehasonlítás helyett a transzferre, vagyis az átváltás/átadás/fordítás folyamatára, illetve a folyamatban közreműködő szereplőkre – egyénekre és intézményekre – kerül a hangsúly.⁶⁰ Három axióma jellemzi a kulturális transzfer módszertanát: 1. Figyelembe kell venni a vizsgált (nemzeti, nyelvi, kulturális) közösségek rugalmas határait és ennek következményeit. 2. A transzfer folyamatok vizsgálatára kell a hangsúlyt helyezni a válogatás, recepció és integráció komplexitásának tükrében, az egyoldalú hatás- vagy recepcióvizsgálatok helyett. 3. A kulturális transzfer vizsgálatánál a 'kultúra' tág értelmezése érvényesül, és egy rendszeren belül vizsgáljuk a tárgyi kultúrát, valamint a gondolati és diszkurzív megnyilvánulásokat.⁶¹

⁵⁸ Rijksmuseum Nederland, Lelt. szám: RP-F-F01258; URL: <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.475161> [18/07/2016]

⁵⁹ *Magyar Iparművészet...*, i. m., 19.

⁶⁰ Michel ESPAGNE, *Les transferts culturels franco-allemands*, Paris, PUF, 1999, 38.

⁶¹ Stefanie STOCKHORST, *Introduction = Cultural transfer through translation. The circulation of Enlightened Thought in Europe by Means of Translation*, ed. S. S., Amsterdam–New York, Rodopi, 2010, 20.

3. kép. Vilma királynőt fríz népviseletben, férjét, Henrik herceget tengerészgyenruhában ábrázoló fénykép (1901–1905).

Fotó: Idanus Hendrikus Slaterus.

(Rijksmuseum, Amsterdam, URL: <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.475161>)

A fenti rekonstrukciós kísérlet során a kulturális transzfer módszertanának mindhárom axiómáját alkalmaztuk, és menet közben egy újra megtalált, illetve ismét a látóterünkbe került tárgy, egy jubileumi üvegeablak kapcsán sikerült a kétoldali feledésből visszahozni és megvilágítani egy majdnem száz évvel ezelőtti eseményt. Egy olyan eseményt, amely nagyszerűen mutatja be a huszadik század húszas éveinek gazdag, szövevényes és gyakran drámai holland–magyar kapcsolatait. Hiába hangsúlyozza gyakorlatilag minden kortárs, hogy a magyar nép nem felejt el azt a segítséget, amit a gazdag Hollandia nyújtott a rászoruló gyermekeinek, és a szegénység, a háború és a politikai döntések által kiszolgáltatott magyar népnek. Mintegy száz évvel később ennek kevés nyoma maradt a kulturális emlékezetben. Pedig lehet, hogy differenciáltabban és nagyobb érzékenységgel válhatna a közbeszéd tárgyává a mostani menekültek helyzete és Magyarország felelőssége és lehetőségei, ha a közös emlékezet jobban megőrizte volna az ehhez hasonló eseménynek részleteit. Antal Géza így fogalmazott majdnem száz éve: „Legyen ez az üvegfestmény [...] még évszázadok múlva is tanúja annak a hálának, melyet a magyar nép ápol szívében Németalföld és annak jubiláló királynője iránt.” Sorait így egészíteném ki: Legyen újrafelfedezése, továbbá emlékezetének támasza, empátiájának forrása.

MELLÉKLET

Kozma Andor: A hollandus szív⁶²

Van egy országa még nyugatnak,
Ahol még jó emberek laknak,
Jók, mert hívők, erősek, szabadok.
Van szív a hollandus kebelben –
S e szív, mely minden zsarnok ellen
Halálra szántan lázadott,
Még visszafáj a hősi múltba,
S szeretni, szánni megtanulta
A vérző megtiport rabot.

Ős nemzetből lett páriához,
Akit ma a világ kiátkoz,
A hollandus szív így szól résztvevőn:
„Szegény magyar! mi a te bűnöd?
Mért kell neked megkeserülnöd,
Hogy hős valál a harcmezőn?...
Hont védeni mindig dicsőség,
S bár díjad éhség, bú szegénység,
Nem szenny a vér a büszke fön!

S mert úgy szokás a jók honában,
Hogy jótett jár a szó nyomában,
A hollandus szív gyorsan tenni kezd
Mit fájjalunk legszélesebben
Mi, akik vérzünk annyi sebben,
A bölcs szív jól megérzi ezt –
S megmenti e hon gyermeknépét,
S minket ma már, mint szörnyű rémkép,
Az új Heródes nem ijeszt.

---

⁶² N. N., *Hollandi emlék*, [Bp.], La Fontaine Társ., Szent László ny., 1923, 4–5.

Óh, hollandus szív, hála! hála!
Beléd Úr Jézus lelke szálla:
Az ő országa kisededek hona,
S te magadhoz hívtad őket,
Az ártatlan kis éhezőket,
Mint éd's anya s nem mostoha.
Óh, mit köszönhetünk mi néked!
Hány életet!... Egy nemzedéket!
Ezt nem feledjük el soha.

S eszünke jut és ím kivalljuk,
Hogy most mi nem először halljuk
A hollandus szív nagy, nemes hírét.
Itt Ruyter tengernagy nevének
Dicséretet a magyar ének
Hálálkodóan zengi rég.
E hős parancsolóan intett –
S gályára hurcolt őseinknek
Leoldta láncát a pribék.

Most nemzetünk megint bilincsben,
De most a példa többre intsen!
Mentőre várni ismét: nincs jogunk.
A hollandus szív mintaképünk,
ihlesse meg új nemzedékünk!
S ha bátor munkához fogunk:
Mint az erős jók büszke népe
Kegyetlen nyúgeit letépte,
Lerázzuk láncaink magunk!

Hollandusok! tenger-legyőzők,
Földet teremtő föld-megőrzők,
Nem szám szerint, de szív szerint nagyok,
Földön, vízen elismert hősök,
Erkölcseben észben hű erősök,
Mi kikre jóságtok ragyog:
Karunkat, s szívünket kitérve
Üdvözlünk benneteket mi, árva,
Kirablott, kínzott magyarok!

Utrecht egyeteme egy festett üveglakon keresztül

A debreceni magyar királyi Tisza István Egyetem rektora 1937. december 10-én levelet küldött a vallás- és közoktatási miniszterhez, hogy az egyetemi tanács 1937. november 27-én tartott értekezletén elfogadott egy megállapodást, miszerint „az egyetemi építési hitel felhasználása rendén elsősorban az aula berendezését kéri Nagyméltóságodtól.”¹ A továbbiakban a rektor kitér arra, hogy az aula adna otthont az egyetemi ünnepeknek, valamint a Református Kollégium 400 éves jubileumának ünnepei is nagyrészt az aulában kerülnének megrendezésre. Az aula berendezésére Paczó Márton tb. műszaki tanácsos hozzávetőleges költségkalkulációt készített, melyet az egyetemi értekezlet is elfogadott. A költségterv szerint 138 350 pengőbe kerülne az aula befejező munkálata és berendezése. Paczó kalkulációi szerint a festett üvegezés összesen 15 500 pengő lenne, amiből a nagy félköríves ablakok egyenként 2700 pengőbe, az 5 darab összesen 13 500 pengőbe, az erkélyajtók egyenként 400 pengőbe, összesen pedig 2000 pengőbe kerülnének.²

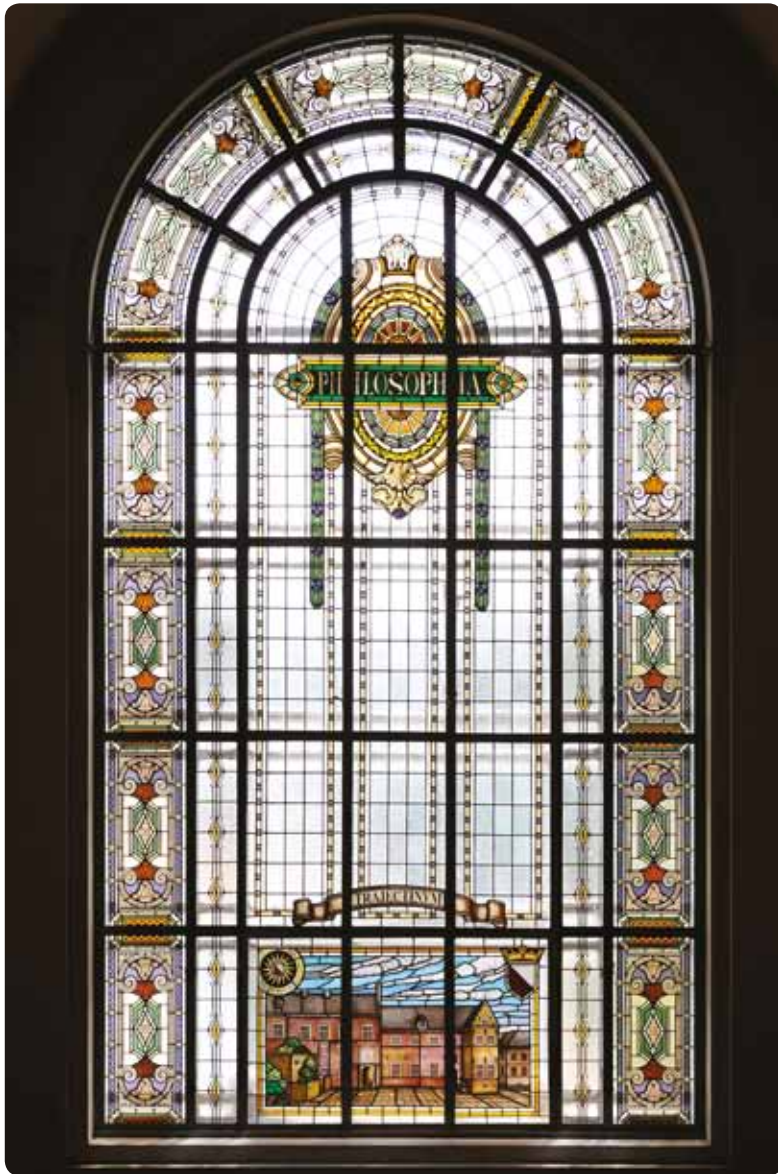
Az első tervbemutató értekezletre, melyen a minisztériumot Ottó László és dr. Say Géza képviselte, jelen volt még dr. Csikesz Sándor, Róth Miksa, Paczó Márton, Balázs János és Kiss Zsigmond, ez utóbbi jegyzőként. A megbeszélésre 1938. február 8-án került sor.³ Az itt elhangzottak részleteiről további feljegyzések sajnos nem maradtak fenn. Az egy nappal későbbi megbeszélésről viszont a rektor levélben tájékoztatta a minisztert. Ebből tudjuk, hogy a már említett két minisztériumi oszt. tanácsos mellett részt vett még Róth Miksa kormányfőtanácsos, Weichinger Károly okleveles műépítész, iparművészeti iskolai professzor, Paczó Márton műszaki tanácsos, Balázs János egyetemi mérnök és dr. Kiss Zsigmond tanácsjegyző. Ezen az értekezleten „felmerült a kívánság, hogy az egyetemi Tanács az idő rövidsége miatt értekezletileg állapítsa meg azokat a témákat, amelyek részint az ablakokra, mint üvegfestmények, részint pedig a falakra, mint freskók kerüljenek kivitelre.”⁴ Az egyetemi tanács tagjai (dr. Tankó Béla, dr. Csűrű Bálint, dr. Ré-

¹ MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR HAJDÚ-BIHAR MEGYEI LEVÉLTÁRA (a továbbiakban MNL HBML), VIII. 4. b. Debreceni Tudományegyetem Rectori Hivatali iratai, Iktatott iratok: 1937/38 év: 1000–2592, itt 1361. etsz. I. melléklet.

² *Uo.*, II. melléklet, kelt: 1937. november 21.

³ *Uo.*, VIII. melléklet.

⁴ *Uo.*, XIV. melléklet, levél kelt: 1938. február 15.

Az Utrechti Egyetem ábrázolása egy üveglakon a Debreceni Egyetem aulájában.

vész Imre, dr. Berei Soó Rezső, dr. Szentpéteri Kun Béla, dr. Bodnár János, dr. Csikesz Sándor) 1938. február 12-én ültek össze, ahol a 8. pontban a festéseket tárgyalták, a 9. pontban pedig kifejtették, hogy helyeslik az ablakfestést.⁵ A jelenlévők aláírásukkal látták el a festett ablaküvegek témájának kéziratos változatát.⁶ Ahogy a miniszterhez három nappal később címzett rektori levélből is kiderül, az ablakok képtervezete „XVI–XVII. századbeli épületét ábrázolja annak a négy külföldi egyetemnek (Wittemberg [sic!], Genf, Zürich, Utrecht), amellyel a debreceni főiskola négy évszázadon át a legbensőségesebb összeköttetésben volt. A középső ablakra kerülne Magyarország nagy címere és alája a debreceni főiskola legrégebb képe. Ezeknek a megfelelő hasonmásoknak az illető egyetemnél beszerzése iránt egyidejűleg megkeresés útján intézkedtem.”⁷ Az elsődleges tervek szerint az ablakoknak az egyetemek épületének képét, az egyetemek és a városuk, illetve Zürich esetében a kanton képét kellett ábrázolnia. A külföldi egyetemek képei fogják közre Nagymagyarország címerét az angyalokkal, a régi kollégium látképét, a zászlós bárány címert és a Tisza család címerét.⁸ A megbeszélésről sajnos csak kevés adat áll a rendelkezésünkre, így nem tudjuk pontosan, hogy milyen egyeztetések, esetleg viták előzték meg éppen ezeknek az ablakokon ábrázolni kívánt egyetemeknek a kiválasztását. A fennmaradt dokumentumok mindenesetre azt sugallják, hogy például a díszudvar falára tervezett nevekkel szemben, ahol a nevek kiválasztását komoly viták előzték meg, itt nagyon gyorsan sikerült kompromisszumot kötni, mintha ezen egyetemek ábrázolása a kortársak számára teljesen magától értetődő lett volna.

A tanácsi határozatról Berei Soó Rezső prodékánnak kellett a rektor megbízásából⁹ az 1938. február 24-én tartott egyetemi tanácsi ülésen referálnia. Berei Soó Rezső ezt el is készítette,¹⁰ ebben megfogalmazta, hogy a rektor a kultuszminiszterhez intézett felterjesztése tartalmazza a tanács február 12-én tartott értekezletének határozatát az aula ablakaira és falaira vonatkozó tervekkel kapcsolatban. Az egyetemi tanács az előterjesztő javaslatát egyhangú határozattal vette tudomásul és a rektor intézkedését jóváhagyta.¹¹ Az egyetemi tanács február 24-ei üléséről készült másolatot a rektor Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszternek megküldte március 21-én. Ebben a levélben külön kéri a rektor, hogy ne csak a berendezések, hanem a tanácsi emelvény mögötti falfelület freskói is készüljenek el.¹²

A Debrecenben 1912-ben alapított egyetem állami és nem egyházi intézményként jött létre. Mi indokolta a rektori tanács döntését a kollégiumi múltra és kollégiumi kapcsolatokra való reflektálással? A rektori tanács az egyetemek képeinek kiválasztásánál az egyetemközi kapcsolatok évszázados hagyományaira utalt, de peregrinációtörténeti szempontból vajon minden esetben helytálló volt-e éppen ezeknek, különösen is a ta-

⁵ *Uo.*, X. melléklet.

⁶ *Uo.*, XI. melléklet.

⁷ *Uo.*, XIV. melléklet, levél kelt: 1938. február 15.

⁸ *Uo.*, XI. és XV. melléklet.

⁹ *Uo.*, XVI. melléklet, megbízás kelt: 1938. február 22.

¹⁰ *Uo.*, XVII. melléklet, levél kelt: 1938. február 23.

¹¹ *Uo.*, XVIII. melléklet.

¹² *Uo.*, XIX. melléklet.

nulmány tárgyát képező, utrechti egyetemnek a kiválasztása? Esetleg más szempontok, mint az indoklásban megfogalmazott évszázados kapcsolatok, voltak hatással a döntéshozókra?

Debrecenben a protestáns oktatás kezdetét a hagyomány 1538-ra teszi. Két évvel korábban érkezett Debrecenbe Bálint pap, Debrecen földesura, Enyingi Török Bálint megbízásából, és megkezdte a városi iskola átalakítását.¹³ Debrecen protestáns iskolája az elkövetkező századokban mind tanulói létszámát tekintve, mind a magyarországi protestáns oktatásra gyakorolt hatását nézve az ország egyik legjelentősebb protestáns oktatási intézménye lett. Ebben segítettek a szervezeti átalakítások, a külföldi kapcsolatok, a kiépülő kisiskolai rendszer egyaránt. Az iskola nem volt egyetemi rangú, doktori fokozatot nem adhatott ki, ez tette többek között szükségessé diákjai külföldi egyetemi tanulmányait is. A 19. században, az 1848/49-es szabadságharcot követő megtorlás idején jelentős szervezeti átalakításon ment át az iskola. 1850-ben az Entwurf néven hírhedtté vált oktatási rendelet osztrák mintára Magyarországon is bevezette a nyolcosztályos középiskolákat. Ez a protestáns kollégiumi képzés végét jelentette, mivel az egymásra épülő középiskolai és akadémiai (bölcsezet, jog és teológia) oktatást szétválasztotta egymástól. A rendelet a korábbi hatosztályos gimnáziumhoz csatolta a bölcsezet főiskolai tagozatú két évfolyamát és érettségi vizsgát rendelt el.¹⁴ A korábban kétéves akadémiai tagozatot háromkarú főiskolává alakították át. A teológiai képzés folyamatos volt, a jogi képzés kezdeti nehézségek után szintén működőképes lett, 1893-tól négyéves jogakadémiai oktatás folyt.¹⁵ 1874-ben a debreceni Kollégium tanári kara egy protestáns egyetem felállítását szorgalmazta. Sajnos ez a javaslat éppen protestáns körökben nem aratott osztatlan sikert, a dunántúli egyházkerület támogatta, de a tiszáninneni nem.¹⁶ A református tanárképzés biztosítására az egyik református főiskolán bölcsezeti fakultás létrehozása fogalmazódott meg 1881-ben a debreceni zsinaton. Ezt a gondolatot tíz évvel későbbi budapesti zsinaton vitték tovább, ahol nyíltan a debreceni iskola továbbfejlesztése mellett foglaltak állást. Debrecen városa kétszázezer forintot szavazott meg két jogi és két bölcsezeti tanszék felállítására. 1892-ben a debreceni városháza tanácsstermében közadakozás céljából gyűlést tartottak az egyetem felállítása ügyében. Igen jelentős alapítványok születtek, az egyik alapítványtevő, aki húszezer forintot hagyott a Kollégium egyetemmé fejlesztésére 1893-ban, az a Hegyi Mihályné volt,¹⁷ aki a Nagytemplom mögötti parkban felállíttatta a magyar protestáns gályarabokat kiszabadító, Michiel de Ruyter holland admirális emlékoszlopát.¹⁸

¹³ BÖLCSKEI Gusztáv, *A kezdetektől a váradi iskola beolvasásáig (1660) = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 11.

¹⁴ FEKETE Károly, *A Debreceni Egyetem bölcsője a város Református Kollégiuma = A Debreceni Egyetem története 1912–2012*, szerk. OROSZ István, BARTA János, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 20–21.

¹⁵ FEKETE, *i. m.*, 22, 24–25.

¹⁶ SZENPÉTERI KUN Béla, *Az egyetem alakulás története. A Kollégiummal való kapcsolatok továbbélés az egyetemnek mint egységnek életében = A debreceni Kollégium története*, szerk. RÉVÉSZ Imre, I/2, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 1941, 8–9.

¹⁷ *Uo.*, 11–12, 14–15.

¹⁸ PUSZTAI Gábor, *Michiel Adriaenszoon de Ruyter a holland nemzeti hős = Michiel de Ruyter és Magyarország*, szerk. BITSKEY István, PUSZTAI Gábor, Debrecen, Néderlandisztika Tanszék, 116.

Debrecenben ezt követően indult el az „egyetemi mozgalom”. A következő évtizedben a város, az egyházkerület és a debreceni egyház komoly anyagi áldozatának köszönhetően hét további tanszék létesült a Kollégiumban.¹⁹ Sőt, Debrecen saját városi református egyetem felállítását is tervezte, bízva abban, hogy az állami segítségnyújtás sem marad el, ha sikerül az egyetemalapításhoz a pénz nagyobbik részét biztosítani.²⁰ Az egyetem ügyének érdekében újból felmerült a bölcsészeti fakultás felállításának lehetősége. Kezdeményezője gróf Dégenfeld József, aki Debrecen város és Hajdú megye főispánja 1883 és 1891 között, illetve 1896-tól kezdve a tiszántúli egyházkerület gondnoka. Ő terjesztette 1905-ben a tavaszi közgyűlés elé a bölcsészeti tanszékek felállításának kérését. A református tanárképzés a debreceni Kollégiumban végül 1908-ban kezdődhetett meg.²¹

Debrecennek és a tiszántúli egyházkerületnek is be kellett látnia, hogy jórészt csak magára számíthat anyagi forrásait tekintve az iskolafejlesztésben, a többi protestáns felekezet vagy akárcsak a reformátusok többségének elvi és anyagi támogatását nem bírja egy protestáns egyetem létrehozásához,²² ennek következtében nőtt az állami egyetem felállítását szorgalmazók száma is. Az elkövetkező években az egyetemalapítás feltételeinek kérdéseit kellett tisztázni. Az 1911. november 4-én kelt miniszteri leirat szerint a leendő egyetemen református hittudományi fakultás jöhet létre, melynek a fenntartásához az egyházkerület anyagilag is hozzájárul. Az egyházjog és bölcsészet kivételével csak lelkész végzettségűek kerülhetnek erre a karra, jelölés alapján a király nevezi ki őket. Az egyházkerület biztosította a Kollégiumban a teológiai fakultás számára a szükséges helyiségeket. A világi karokra viszont nincsen további befolyása az egyházkerületnek, de kéri, hogy az egyházkerület az egyetem alapítására felajánlott pénzt tanárjelöltek számára szolgáló internátus felállítására és fenntartására fordítsa. A Kollégium könyvtárát és gyűjteményeit az egyetem tanárai és hallgatói ingyen használhatják. A Kollégium akadémiai tanárai közül azok, akik megfelelnek az egyetemi átvételnek, helyet kapnak a debreceni egyetemen is. A Kollégium akadémiai tanszakai az egyetem megnyitásával viszont megszűnnek. Az állam részéről ellenszolgáltatásképpen az fogalmazódott meg, hogy az egyetemi ünnepeket megelőző istentiszteleteket református templomban kell tartani, az egyetemi tanács hivatalos részvételével. Így kívánva megemlékezni az állami egyetemnek a Kollégiumból való kialakulására.²³ Az egyetem felállításáról szóló törvény 1912-ben jelent meg 36. törvénycikként az Országos Törvénytárban.²⁴

A fentebbiekből is jól látszik, hogy bár végül állami egyetemenként jött létre a debreceni egyetem, de gyökerei az évszázados múlttal rendelkező Kollégiumban voltak. Az akadémiai tanárok jelentős része állást kapott az egyetemen is, a központi épület elkészültéig a jogász és bölcsészképzés is a Kollégium épületeiben folyt. A Kollégium és az egyetem tehát az egyetem létrejöttének pillanatában, majd az azt követő években is ezer szállal

¹⁹ SZENPÉTERI KUN, *i. m.*, 18.

²⁰ *Uo.*, 24.

²¹ *Uo.*, 25–26.

²² *Uo.*, 27.

²³ *Uo.*, 39–41, 50.

²⁴ *Uo.*, 48.

kötődött egymáshoz. A kollégiumi hagyományok továbbvitele különösen akkor erősödött fel, amikor az egyetem végleg elhagyta a Kollégium épületét.²⁵ Ekkor készülnek el a gerundiumok, a kollégiumi diákság tűzoltó botjai, melyek tetejére a karok jelvényeit helyezik és az egyetemi ünnepeken a tisztségviselők előtt viszik őket. Az egyetemi diákság kezdte el használni – saját elhatározásból – a kollégiumi „tógás” diákok egyenruháját is, de a doktoráltak szintén tógát viseltek. Az aulában helyeztek el egy díszterítőt, amelyre a református diplomákban használatos úraszalterítő magyaros motívumait hímezték. A díszudvarba a Kollégium később híressé vált tanítványainak neveit vésték fel, illetve az egyetem központi épülete elé Méliusz Juhász Péter, Huszár Gál, Szenci Molnár Albert és Komáromi Csipkés György szobra került. A központi épület mellé templomot is építettek.²⁶

Az egyetem tehát igyekezett minden olyan vizuális eszközt is megragadni, amely a Kollégium és az egyetem kapcsolatát hivatott bemutatni. Mindezekből úgy tűnik, hogy az egyetem nem egy teljesen új intézményként tekintett magára, hanem egy évszázados tradíciókkal rendelkező oktatási intézmény továbbfejlődéseként. Éppen ennek a szoros kapcsolatnak a vizuális hangsúlyozását szolgálták az újonnan felépített központi épület aulájának üvegablakai és a csak tervekben fennmaradt freskói.

Az aula ólomüveglablakaira az egyetemi tanács döntése szerint olyan egyetemeket választottak, melyekkel évszázados kapcsolatai voltak a Kollégiumnak. Vajon helytálló-e ez a kijelentés, és valóban ezek az egyetemek, közülük is különösen a témánk szempontjából fontos utrechti, voltak a legfontosabbak a Kollégium külföldi kapcsolatait tekintve? A wittenbergi egyetem a 16. században a magyarországi protestánsok legfontosabb egyetemi kapcsolata volt, hiszen itthon még nem volt egyetemi képzést biztosító iskolájuk.²⁷ Másrészt Melanchthonnak köszönhetően Wittenberg Európa egyik legkorszerűbb módszereket alkalmazó egyeteme lett.²⁸ 1526-tól a 17. század végéig összesen 2555 beiratkozásról tudunk.²⁹ A 16. század végén viszont megtörténik a szakítás a kálvini iránnyal, így a reformátusok egyre kisebb számban vannak jelen az egyetemen.³⁰ Debrecenbe beiratkozott diákok névsorát csak 1588-tól ismerjük hiánytalanul,³¹ így pontos adataink nincsenek a Debrecenből Wittenbergbe peregrinálókra vonatkozóan a 16. század jelentős részében. Wittenberg Debrecenre gyakorolt hatása mégis tagadhatatlan, mivel a debreceni első iskolai törvény mintája és forrása a wittenbergi magyar diákok coetusának 1571-ben az egyetem által is elfogadott alapszabálya volt.³²

²⁵ *Uo.*, 81.

²⁶ *Uo.*, 81–83.

²⁷ András SZABÓ, *Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert = Peregrinatio Hungarica, Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, hrsg. Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHINDLING, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2006, 55.

²⁸ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17), 13.

²⁹ *Uo.*, 246–376.

³⁰ *Uo.*, 13–14.

³¹ *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában*, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, I, 221.

³² BARCZA (szerk.), *A Debreceni Református Kollégium...*, 16.

A genfi egyetemnek 1566 és 1771 között mindössze 91 magyarországi hallgatója volt, ebből csupán 24 volt debreceni, ezek többsége a 18. század második felétől iratkozott be.³³ Genf jelentősége tehát nem a közvetlen peregrinációs kapcsolatoknak köszönhető, ahogy ez a számadatokból is kiderül, hanem mert Genf volt a kálvinizmus bölcsője. Zürichben a kora újkorban csak akadémia működött, egyetemi rangot csak 1833-ban szerez, összesen 198 magyar tanult itt, ebből 94 volt debreceni.³⁴ Ez már jelentősebb számnak mondható, de még mindig elmarad Baseltől, ahol a kora újkorban 274 magyar tanult, ebből 114 volt debreceni, sőt a 18. század második felétől kezdve szinte jórészt csak debreceniek tanultak itt.³⁵ A kor szokásainak megfelelően a peregrinusok több egyetemet is meglátogatnak, így Baselt is felkeresi a kora újkori debreceni protestáns értelmiség színe-java, a 16. századtól kezdve a város nyomdáiban adnak ki magyar teológiai munkákat, illetve a debreceni diákok kapcsolatot tartanak a professzorokkal, többek között Jakob Christoph Beck-kel (1711–1785).³⁶ A 19. században és a 20. század elején Zürich valamivel fontosabb szerepet kap, mint Basel: Zürichben 14, Baselben 9 debreceniről tudunk.³⁷ Fentebbiek ismeretében tehát azt mondhatjuk, hogy Basel talán szerencsésebb választás lett volna, mikor a kollégium évszázados kapcsolataira hivatkozva az ablaküvegekre szánt egyetemi képek mellett döntöttek.

Vajon a holland egyetemek közül valóban Utrecht volt a legindokoltabb választás? Az utrechtii egyetemet 1636-ban alapították, és a kora újkorban kedvelt célállomása volt a magyar diákoknak is. De nem a magyarok által leglátogatottabb egyetem, mivel a legtöbb magyar Franekerben tanult, jelenlegi tudásunk szerint 1233. Utrecht csak a második legfontosabb volt, mindössze 740 diákról sikerült a magyarországi származást megállapítani. Hozzá kell azonban azt is tennünk, hogy a 17. századból éppen Utrecht esetében nagyon kevés pontos adattal rendelkezünk a regisztrációkra vonatkozóan, a beiratkozás ugyanis nem volt kötelező, és mivel az egyetem nem biztosított egyetemi polgárainak külön kiváltságokat, a hallgatók valószínűleg jelentős része nem is fizette ki inkább a beiratkozás költségeit, hiszen anélkül is hallgathatta a professzorok előadásait. Franekerben egyébként több debreceni is tanult a kora újkorban, 402 emberről tudunk, míg Utrechtben csak 287-ről.³⁸ A kora újkori kapcsolatokat figyelembe véve tehát sokkal inkább indokolt lett volna Franeker választása. A franekeri egyetemet azonban 1811-ben bezárták, Utrechtben viszont a 19. és 20. század folyamán is tanultak magyarok, 1789-től

³³ HEGYI Ádám, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1516–1788 (1798)*, Bp., ELTE Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6), 79–87.

³⁴ *Uo.*, 91–104.

³⁵ HEGYI Ádám, *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára. A bázeli egyetem hatása a debreceni és sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*, Db., Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 10, 12.

³⁶ *Uo.*, 14–15. és KORMOS László, *A debreceni kollégium külföldi kapcsolatai = Történeti Tanulmányok, A KLTE Történelmi Intézetének kiadványai*, szerk. L. NAGY Zsuzsa, VERESS Géza, II, Db., KLTE, 1993, 60.

³⁷ SZÖGI László, *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919*, Bp., ELTE Levéltára, 2000 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 3), 47–56, 94–112.

³⁸ BOZZAY Réka–LADÁNYI SÁNDOR: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Bp., 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).

1919-ig összesen 187-en, így debreceniek is, bizonyosan 33-an,³⁹ vagy akár többen is. Ennek oka az volt, hogy a teológusok képzésére még 1761-ben létrejött egy alapítvány, a *Stipendium Bernardinum*, melynek ösztöndíjasai magyar és pfalzi diákok lehettek.⁴⁰

Amikor tehát az egyetemi tanács Utrecht mellett döntött, valószínűleg nem a pusztá szám adatok, hanem a még 1938-ban is elevenen élő egyetemi kapcsolatok befolyásolták határozatát. Ezt látszanak egyébként a két világháború közötti további egyetemi dokumentumok is alátámasztani. Az Utrechti Egyetem 1936. június 22–24-én ünnepelte fennállásának 300 éves évfordulóját. Erre az alkalomra meghívta az egyetemi kurátorok és szenátus [Curatoren en Senaat] testülete a debreceni egyetem képviselőjét. A rektor 1935. december 28-án kelt levelében arról értesíti a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy ezzel a feladattal Kállay Kálmán teológusprofesszort bízták meg, akinek „hollandiai személyes kapcsolatai erre különben is kiválóan alkalmasnak bizonyulnak.” A minisztertől ugyanebben a levélben fedezetet kérnek a kiutazására,⁴¹ amire 1936 januárjában Szily Kálmán államtitkártól ígéretet is kaptak.⁴² Az egyetem egy holland nyelvű levélben köszönte meg az utrechti egyetemnek a meghívást, és tájékoztatásul közölték, hogy Kállay Kálmán professzort küldik ki.⁴³ Az egyetem köszöntő levele viszont már Darkó Jenő professzor fordításában latinul készült. Álljon itt maga az üzenet is szó szerint, hogy lássuk, miként tekintett Debrecen az utrechti kapcsolatra:

A debreceni m. kir. Tisza István tudományegyetem Utrecht 300 éves jubileumát ünneplő egyetemének a legszívélyesebb lélekből gratulál. A nagy évforduló alkalmából hálás szívvel emlékszik meg egyetemünk arról a nagy áldásról, amelyet Utrecht egyeteme három évszázad folyamán a magyar tudományosságra árasztott. De különösképp közel áll az utrechti egyetem jubileuma a mi egyetemünk szívéhez, amelynek fundámentumai a 16. században alapított debreceni helvét hitvallású kollégiumban vették meg, mert éppen a mi egyetemünk az, amely úgy régi alakjában mint debreceni Kollégium, de úgy is mint egyetem mindig a legszorosabb kapcsolatot tartotta fenn tanáraiban és tanítványaiban az utrechti egyetemmel. Egyetemünk ismételtelen szíve egész melegével üdvözli a jubiláló utrechti egyetemet és kívánja, hogy az idők végéig terjessze a tudomány világosságát nemcsak odahaza, hanem úgy mint eddig is: az egész világban.

Debrecen, 1936 június hó 10

Az üdvözlő sorok témánk szempontjából két fontos kijelentést tesznek. Egyrészt az egyetem magára olyan intézményként tekint, melynek a gyökerei egészen a református kollégiumig nyúlnak vissza, mely kollégium évszázados kapcsolatokat tartott fenn az

³⁹ SZÖGI, *Magyarországi diákok svájci és hollandiai...*, i. m., 159–169.

⁴⁰ SCHINKELSHOEK, W. M., *Was ist ein Name? Liste der Studenten aus der Pfalz und aus Ungarn, die mit Hilfe des Stipendium Bernardinum in Utrecht studiert haben (1761–1945)*, PDF, 2011. Bijlage bij academisch profschrift.

⁴¹ MNL HBML VIII. 4. b. Debreceni Tudományegyetem Rectori Hivatal iratai, iktatott iratok: 1935/36 év: 650–1599, itt: etsz. 997. I. melléklet.

⁴² *Uo.*, itt: etsz. 1268. 1936. január 28-án tartott Egyetemi Tanács III. ülésének jegyzőkönyvi kivonata.

⁴³ *Uo.*, itt: etsz. 997. III. melléklet, levél kelt: 1936. január 14-én.

utrechti egyetemmel. Másrészt ezek a kapcsolatok a legszorosabbak voltak. A forrásainkból viszont tudjuk, hogy bár az utrechti kapcsolat nagyon jelentős volt, de korántsem a legjelentősebb, ha azt az évszázadok tükrében vizsgáljuk, viszont a levélírók korában, 1936-ban igenis a legfontosabb, az ösztöndíjas helyeknek köszönhetően, mely a teológusképzést támogatta.

Az egyetem nagyon fontosnak tekinthette az utrechti kapcsolatot, ez abból is kitűnik, hogy Kállay Kálmán utrechti szereplésével itthon is foglalkoztak. Még kint tartózkodása idején Orsós Ferenc professzor, aki szintén azt utrechti ünnepségen vett részt, értesítette a rektort, hogy Kállay gyönyörű beszédet mondott hollandul, amit a hollandok igen lelkesen fogadtak, sőt július 6-án meghívták Hilversumbe, ahol este 9-től fél 10-ig nyilatkozott a holland–magyar „vonatkozásokról”.⁴⁴ Néhány nappal később egy kiegészítés is jött Orsóstól, hogy Kállay még a közoktatásügyi miniszterrel is tárgyalt.⁴⁵ Az egyetem annyira fontosnak érezte az utrechti sikereket, hogy erről beszámolt az egyetemi karoknak, illetve Szily Kálmán államtitkárt is értesítette.⁴⁶ Sőt, a hágai magyar nagykövetség Kánya Kálmán külügyminisztert is tájékoztatta a magyar delegáció sikeréről, melyet a debreceni Kállay vezetett. Nem felejtették el megemlíteni azt sem, hogy a holland sajtó is sokat foglalkozott a holland–magyar kapcsolatokkal és az utrechti akadémián fennálló, teológusokat támogató Stipendium Bernardinum ösztöndíjjal.⁴⁷ A Kállay vezette delegáció juttatta el Utrechtbe azt a bronz emléktáblát, mely a több évszázados magyar–utrechti tanulmányi kapcsolatokat volt hivatott szimbolizálni, hiszen, ahogy a követség által megfogalmazott levél említi, 1800 magyar tanult Utrechtben.⁴⁸ Az emléktábla egyébként a mai napig az egyetem főépületében található, rajta egy peregrinus diákkal, a debreceni Nagytemplommal és az utrechti dóm tornyával.

Kállay személyes megjelenése Utrechtben, az egyetemi ünnepségeken nagyon fontos üzenet Debrecen részéről. Az egyetemi tanácsi határozatokból ugyanis jól látszik, hogy több alkalommal is kaptak meghívást különböző egyetemek évfordulós ünnepségeire, de legtöbb esetben pénzügyi támogatás hiányában, a személyes megjelenésről le kellett mondaniuk. Utrechtben egyik teológus professzoruk révén mégis személyesen is képviseltették magukat a debreceniek, ezzel is hangsúlyozva a két intézmény között évszázadok óta fennálló jó viszonyt és a magyar fél részéről e jó viszony fenntartásának a jelentőségét.

Az utrechti kapcsolatok fontosságának hangsúlyozását további példák is mutatják. A debreceni egyetem a református kollégium fennállásának 400 éves évfordulójának megünneplésére készült 1938-ban. Ebből az alkalomból több honoris causa doktort is avattak. A hittudományi kar jelöltjei között volt többek között egy genfi, egy zürichi,

⁴⁴ MNL HBML VIII. 4. b. Debreceni Tudományegyetem Rectori Hivatal iratai, iktatott iratok: 1935/36 év: 2927–3881, itt etsz. 3388. Orsós Ferenc levele a rektorhoz, kelt 1936. június 23.

⁴⁵ *Uo.*, Orsós Ferenc levelének másolata.

⁴⁶ *Uo.*, kelt: 1936. június 26.

⁴⁷ *Uo.*, levél kelte: 1936. július 1.

⁴⁸ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban TtREL) II. 2. c. 31. d. Theológiai Akadémia iratai, Dékányi hivatal iratai 1935–1936: 845. htksz.

két utrecht-i és egy halle-wittenbergi professzor, tehát mindazon egyetemek képviselői, akiknek intézményét a debreceni központi egyetemi épület aulájának díszablakai is ábrázolták. Különösen figyelemreméltó, hogy Utrechtet ketten is képviselték, dr. H. Th. Obbink, ókori-keleti vallástörténész és sémi filológus, valamint dr. J. Severijn, a református rendszeres teológia tanára. A két jelöltre a javaslattevő a holland viszonyokat kiváloan ismerő Kállay Kálmán volt. Méltatásában nemcsak a jelöltek tudományos pályáját emelte ki, hanem azt is, hogy mindketten az utrecht-i magyar diákok őszinte támogatói, sőt Obbink többeket a teológiai doktori szigorlat letételéig irányított el.⁴⁹

Rajtuk kívül még két hollandnak kívántak honoris causa doktori címet adni: Hendrik Colijn miniszterelnöknek, a holland református egyház vezéralakjának államtudományi⁵⁰ és Jan Rudolf Slotemaker de Bruine volt holland munkaügyi és akkori közoktatásügyi miniszternek, a Protestáns Világszövetség elnökének bölcsészettudományi díszdoktori címet. Ez utóbbiról a bölcsészkar-i fölterjesztés azt is közli, hogy tíz éven keresztül az utrecht-i egyetem etikai és szociológiai professzora volt.⁵¹ Az előterjesztéseket elfogadták, a jelöltek díszdoktori okleveleiket meg is kapták.

Az utrecht-i egyetem sem maradhatott adós a megemlékezésben. A 400 éves jubileumra egy emléklapoktet küldött, mely egy márványablán bronzból készített dombormű Kálvín János mellképével, bronzból készített domborművű felirattal.⁵²

Pierre Nora azt írja, hogy „Az emlékezet a megragadható dolgokban gyökerezik, a térben, a gesztusokban, a képekben és a tárgyakban.”⁵³ Láthatjuk, hogy a két világháború között Debrecen egyeteme nem tekintette magát egy teljesen újonnan létrehozott intézménynek, hanem gyökereit a több évszázados múltú református kollégiumba vezette vissza. Ezeket a kapcsolatokat nagyon tudatosan az egyetem külsőségeiben és kapcsolatrendszerében is igyekezett kifejezésre juttatni. Gondolhatunk itt a vizuális megjelenésre, melynek részét képezték a kollégium évszázados egyetemi kapcsolatainak bemutatása az ablaküvegeken keresztül.

„Az emlékezhelyek őrzik azt, ami a megemlékező tudatból egy olyan történelemben maradt meg, amelyben már nem létezik ez az emlékezeti tudatforma, de az iránta érzett vágy még igen”⁵⁴ – írja Nora. Az emlékek őrzése bizonyosan nagy szerepet játszott a múlt-ra való vizuális megemlékezésben. Vajon a debreceni ólomablaküvegek csak a múlt-ra kívántak emlékezni? Vajon csak ennyi volt a létrehozók szándéka? Az ablaküvegek elkészítésének háttere, úgy gondolom, jól bizonyítja, hogy ezek az emlékezhelyek nemcsak a megemlékezőtről szólnak, hanem igen sokat elárulnak magáról a megemlékezőről

⁴⁹ MNL HBML VIII. 4. b. Debreceni Tudományegyetem Rectori Hivatal iratai. Iktatott iratok: 1937/38 év: 2622–4178, itt: etsz. 3379.

⁵⁰ *Uo.*, itt: etsz. 3261.

⁵¹ *Uo.*, itt: etsz. 3210.

⁵² TiREL II. 2. c. 36. d. Theológiai Akadémia iratai, Dékáni hivatal iratai 1938–1939: 85. htksz. Köszönöm dr. Gonda Lászlónak (Debreceni Református Hittudományi Egyetem), hogy felhívta figyelmemet erre az emléklapoktetre.

⁵³ Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája* = P. N., *Emlékezet és történelem között, Válogatott tanulmányok*, Bp., Napvilág, 2010, 15.

⁵⁴ *Uo.*, 18.

és annak szándékairól is is. Az egyetemek kiválasztásának magyarázata – az évszázados egyetemi kapcsolatok – ugyanis nem állja meg teljesen a helyét. A választást sokkal inkább az aktuális érdekek, az ábrázolt egyetemekkel való jó kapcsolat fenntartásának óhaja indokolta. Különösen igaz ez Utrecht esetében. A két világháború között Debrecen pénzt és fáradságot nem kímélve igyekezett az Utrechttel való jó kapcsolat fenntartására. Ennek legfőbb oka pedig az volt, hogy a 19. századtól kezdve ez az egyetem jelenti a magyar protestáns peregrináció legfőbb hollandiai célállomását. Az Utrechti Egyetemet ábrázoló ablaküveg tehát csak részben megemlékezés, valójában egy nagyon tudatosan átgondolt gesztus a kortársak részéről Hollandia és ezzel Utrecht felé, amit csak még tovább erősített az utrechti egyetem 300. születésnapján való személyes részvétel, valamint az utrechti egyetem professzorainak debreceni díszdoktori címe.

*A szabadító emlékezete Michiel de Ruyter a magyar emlékezetben**

A debreceni Nagytemplom és a Református Kollégium közötti, Emlékkertnek nevezett kis parkban található a gályarabok emlékoszlopa, mely nemcsak magyar protestáns prédikátoroknak állít emléket, hanem a holland admirálisnak, Michiel Adriaenszoon de Ruyternek is. Ezért ezt az emlékművet holland emlékezhelynek is tekintjük. Az emlékoszlopot, mely Gerenday Antal és fia budapesti műhelyében készült, 1895. szeptember 21-én ünnepélyes keretek között avatták fel. Ez a nap egybeesett a Tiszántúli Református Egyházkerület őszi közgyűlésének első napjával, melyen a lelkész-avatásra is sor került. 61 fiatal református lelkész tett ekkor esküt a Nagytemplomban, és ez az esemény bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a lelkészavatás után, a kollégium előtti Emlékkertben hatalmas tömeg gyűlt össze. Délben, a Nagytemplom harangjainak zúgása közben kezdődött az emlékmű felavatása. A frissen avatott fiatal lelkészek minden bizonnal családtagjaikkal és a gyülekezetük küldöttségeivel együtt ott voltak az emlékoszlop avatásán is.¹ A 61 palástos, ünneplőbe öltözött lelkész lenyűgöző látványa mély nyomot hagyott a közönségben is.² A kántus éneke után Balogh Ferenc, a kollégium egyháztörténet-professzorának beszéde következett, akinek oroszlánrésze volt a gályarab-emlékmű létrehozásában.³ Majd Simonffy Imre polgármester mondott köszöntőt, melyben a város jelképesen tulajdonba vette az emlékoszlopot, és azt a város első embere egyúttal a Csokonai-kör gondjaira bízta. Ezután következett a koszorúzás. Elsőként Kiss Áron tiszántúli református püspök, majd a debreceni polgárnők helyezték el koszorújukat a talapzaton. Ezt követően a teljes diáksággal és tanári karral kivonult Református Felsőbb Leányiskola több mint két méter átmérőjű, palmaágakból és virágokból font, nemzeti szalagos koszorúja került az emlékoszlop elé, a „műkertészeti remeke”, ahogyan a korabeli sajtóban olvashatjuk.⁴ Az ünnepséget Kiss Áron püspök beszéde, majd közös éneklés zárta.

* A kutatást az OTKA 111786 számú pályázata támogatta.

¹ BARÁTH Béla Levente, *Hegymegi Kiss Áron Tiszántúli millennium kori püspöke*, Bp., Helikon, 2012, 122.

² CSIKY Lajos, *Közéletünk*, Debreczeni Protestáns Lap, 15/39 (1895. szeptember 28.), 475–478.

³ FAZAKAS Gergely Tamás, *A gályarabok emlékezete és a református egyháztörténet-írás a 19. század második felében = Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, (Loci Memoriae Hungaricae 3.) 179–193.

⁴ CSIKY, *i. m.*, 475. Valószínűleg ez a koszorú látható az emlékoszlop előtt, PAYR Sándor, *A magyar protestáns gályarabok* című munkájának 46. oldalán. Lásd: PAYR Sándor, *A magyar protestáns gályarabok*, Bp., Luther-Társaság, 1927, 46.

Az emlékoszlop mind a négy oldalán feliratokat találhatunk. Többek között itt olvasható a 41 elítélt protestáns hitvalló neve is. Igaz, nem a teljes nevük, csak a vezetéknevük van felvéve az oszlopra, a *Debreczeni Protestáns Lap* szerint helyhiány miatt „nem fért oda a keresztnév is”.⁵ Az emlékmű bőkezű adományozójának, aki már korábban is többször tett alapítványt egyházi jótékony célra,⁶ özvegy Hegyi Mihálynének (született Józsa Euforzinának) nevét az oszlop talapzatának keleti (fő) oldalán találhatjuk. Ezen az oldalon egy gályát ábrázoló dombormű alatt volt olvasható a felirat: Ruyter Adorján hollandi tengernagy a szabadító 1676. február 11.⁷ Talán szintén a helyhiánnyal magyarázható, hogy az oszlopra a holland admirális nevének eredetileg ez az erősen lerövidített és torzított változata került fel. Tanulmányomban a holland tengernagy, teljes (és helyesen írt) nevén Michiel Adriaenszoon de Ruyter emlékezetével, illetve a magyarországi recepciójának változásaival fogok foglalkozni.

A magyarosított hős

Természetesen felmerül a kérdés, hogy miért volt szükség a gályarab-emlékoszlopon a központi, főhelyen, mégpedig pont ebben a formában feltüntetni a holland tengernagy nevét. A miéltre viszonylag egyszerű a válasz. Természetesen azért, mert közvetlenül De Ruyternek volt köszönhető, hogy a még 26 életben maradt prédikátor Nápolyban, 1676. február 11-én, kilenc hónapnyi raboskodás után kiszabadulhatott, és erről joggal emlékezik meg a hálás utókor, valamint az emlékoszlop állítói. A névváltozat kérdése már nem ilyen egyszerű, ezért talán érdemes egy rövid időre megállni a kérdés mellett. Michiel Adriaenszoon de Ruyter (1607–1676) admirálist születésekor eredetileg csak Michiel Adriaenszoonnak hívták. Hollandiában ekkor az apai név használata volt elterjedt, öröklődő vezetékneve ekkor a legtöbb hollandnak még nem volt.⁸ Az újszülöttek névadása tehát egy keresztnévből és az apa keresztnévből állt, amelyhez egy „s” birtokos jelzőt és a „zoon” [fiú/fia] vagy „dochter” [lány/lánya] szót ragasztották. A későbbi admirális a Michiel keresztnévet kapta, és mivel az apja keresztnéve Adriaen volt, ezért az Adriaenszoon lett az apai neve. Vagyis a gyermeket „Adriaen-fia Michielnek” hívták. Mivel az apáról a gyermekekre szálló állandó vezetéknev nem volt szokványos, ezért elterjedt volt

⁵ CSIKY, *i. m.*, 478.

⁶ Gazdag István tanulmánya szerint Hegyi Mihályné 60 400 koronás alapítványt tett Debrecenben. Noha ez az összeg akkor hatalmas vagyonnak számított, Hegyi Mihályné nem tartozott a legbőkezűbb adományozók közé. A századfordulón kilenc alapítvány is volt a cívisvárosban, melynek vagyona egyenként jóval túlszárnyalta a tehető özvegy adományát. Ezen alapítványok összege egyenként is meghaladta a 100 000 koronát, de volt 800 000 koronás alapítvány is. Lásd: GAZDAG István, *Debreceni alapítványok az első világháború előtt*, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, 14 (1987), 77–83.

⁷ NN, *Egy új emlékoszlop Debreczenben*, Vasárnapi Újság, 42/47 (1895. november 24.) 782. lásd még: CSIKY, *i. m.*, 477.

⁸ A kötelező és öröklődő családnevet majd csak a francia megszállás alatt (1806–1813) vezetik be a kötelező állami anyakönyvezéssel együtt. Sok holland nem vette komolyan a francia szabályozást, és vicces neveket adtak meg családnévként az összeírások alkalmával, mint pl.: Naaktgeboren [Csupaszon született], Nix [Semmi], Poepjes [Kaka], Zondergeld [Pénznélküli] mivel azt gondolták, a francia uralom végével a francia rendeletek érvényüket veszítik majd. Ebben azonban tévedtek. Ezt a rendszert az Egyesült Holland Királyság első uralkodója, I. Vilmos átvette, így a fenti családnevek a mai napig fennmaradtak, nem kevés derűtséget okozva. Lásd: *Onze vaderlandse geschiedenis*, eds. Klaas JANSMA, Meindert SCHROOR, Lisse, Rebo, 1991, 276–277.

a ragadványnevek használata. Michiel Adriaenszoon is előszeretettel használt ilyen ragadványneveket. 1633-ban kezdte magát Machgyel Adryaensen van Vlyssingennek nevezni.⁹ Nevében a „van Vlyssingen” a szülővárosára, a zeelandi Vlissingennek utalt. 1635-ben, 28 éves korában írta alá először Machgyel Adriaense Ruyterként az egyik hajónaplót.¹⁰ A De Ruyter nevet valószínűleg nagyapja vagy nagybátyja iránti tiszteletből vette fel,¹¹ aki a holland köztársasági seregben a lovasságnál szolgált (ruiter hollandul lovast jelent),¹² és ezt a ragadványnevet már az anyja, Aelken Jansdochter is használta.¹³ Így lett Michiel Adriaenszoonból Michiel de Ruyter.

Az 1895-ös emlékműavatáson, mint láthattuk, még a Ruyter Adorján név szerepelt az oszlopon. Ez a következőképpen történhetett. A De Ruyter név „de” előtagja teljesen ismeretlen lehetett a magyar olvasó számára, ezért ezt nemes egyszerűséggel elhagyták. Holott a „de” előtag a családnév szerves részét képezi, tehát nem elhagyható és gyakran előfordul a holland neveknél (De Vries, De Boer, De Klein, De Bruin, De Gooyer, De Hond, De Koning stb.) Az Adriaenszoon apai nevet egyszerűen nem ismerték fel és keresztnévként kezelték. Az Adriaan hasonlított a magyar Adorjánra, a jellegzetes zeelandi Michiel pedig a Mihályra, ezért magyar átírásban Ruyter Adorján Mihály lett Michiel Adriaenszoon de Ruyterből. Ekkor az egyházi irodalomban a holland admirálisnak ez az erősen magyarosított névváltozata volt elterjedt. Kocsi Csergő Bálint *Kösziklára épült ház ostroma* című, magyarul nyomtatásban 1866-ban megjelent munkájában is Ruyter Adorján Mihály szerepel.¹⁴ Farkas József *Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak* című, 1869-ben (tehát jóval az emlékoszlop felállítására előtte) Pesten megjelent munkájában szintén ezt a nevet viseli a holland admirális.¹⁵ Viszont a korabeli sajtóból tudjuk, hogy a nevek hosszúsága különben is gondot okozott az emlékoszlopon, így valószínűleg az a döntés született, hogy ha a magyar gályarabok csak családnévvel szerepelnek az emlékművön, akkor a holland admirálisnak is lespórolnak egy nevet, mégpedig azt, amit második keresztnévnek vélték, vagyis a Michiel/Mihályt (holott ez az első és egyetlen keresztnéve volt). A holland tengernagy nevének magyaros átírása a 20. században is megmaradt. 1907-ben, De Ruyter születésének 300. évfor-

⁹ Franciska van VLOTEN, *Een zeeleeuw die zowel met gebeden als wapens streed*, Zeeuws Tijdschrift, 56/5–6 (2006), 35–38.

¹⁰ Uo., lásd még: D. F. SCHEURLEER, *Michiel Adriaensz. De Ruyter. Leven en daden naar berichten en afbeeldingen van tijdgenoten*, 's-Gravenhage, 1907, 19.

¹¹ Hogy a nagyapa vagy a nagybácsi nevezte magát először De Ruyternek, az egyetlen kutató számára sem világos. Scheurleer, Kikkert és Prud'homme van Reine mindkét lehetőséget említik. Prud'homme van Reine szerint a névfelvételeben az is szerepet játszhatott, hogy a fiatal Michiel Adriaenszoon 1622-ben, Bergen op Zoom védelmének maga is lovasként szolgált a köztársasági seregben. Ronald PRUD'HOMME VAN REINE, *Rechterhand van Nederland: Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter*, Amsterdam, 1998, 24.

¹² J. G. KIKKERT, *Michiel Adriaenszoon de Ruyter*, Soestberg, Aspekt, 2007, 13. Kikkert és Prud'homme van Reine szerint Michiel Adriaenszoon már 1633-tól használta a De Ruyter nevet.

¹³ Igaz, erre csak egy 1644-es dokumentum utal. Lásd: PRUD'HOMME VAN REINE, *i. m.*, 24.

¹⁴ KOCZI CSERGŐ Bálint, *Kösziklára épült ház ostroma*, [s. l., s. n.], 1995. 79.

¹⁵ FARKAS JÓZSEF, *Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak*, Hornyánszky & Träger, Pest, 1869, 106.

dulóján Antal Géza a *Vasárnapi Újság*ban¹⁶ és későbbi tanulmányaiban is¹⁷ De Ruyter Mihályról ír. Marton János, a Sárospataki Református Kollégium igazgatója is De Ruyter Mihályként emlegeti 1926-ban¹⁸ a holland admirálist. Payr Sándor már említett, 1927-ben megjelent munkájában is még a Ruyter Mihály névváltozat szerepel. A külföldi személynevek magyarosítása nem volt idegen ettől a kortól. Bőszen deformáltuk sokszor a felismerhetetlenségig más nemzetek fiainak nevét. A francia író, Jules Verne regényei hazánkban Verne Gyula név alatt jelentek meg, és így járt a *Winnetou* írója, a német Karl May is, aki May Károlyként került be a köztudatba.¹⁹ De Ruyter nevének magyarosítása mögött azonban több lehet, mint egyszerű nacionalizmus. De Ruytert mint szabadítót magáénak érezte és érzi ma is a protestáns magyarság. A holland admirális egy nehéz, sötét korszakban, a magyarországi ellenreformáció idején életeket mentett, protestáns magyar életeteket, s ezzel valahol eggyé vált a megmentettekkel. Ő a magyar protestánsok hőse, szabadítója, és csak mellékesen, szinte elhanyagolható mértékben holland nemzeti hős. Ezzel magyarázható, hogy mikor 1933-ban egy holland küldöttség járt Debrecenben, és szóvá tették, hogy az emlékoszlopon található név, Ruyter Adorján erős megszorításokkal sem felel meg a holland admirális eredeti nevének,²⁰ akkor az illetékesek némi tanakodás után levésették a tengernagy kifogásolt magyaros nevét, és Ruyter Adorján helyett a De Ruyter Mihály nevet véstették fel az oszlopra, ami a mai napig is ott látható. A makacsság, amivel a város és az illetékesek ragaszkodtak a magyar névváriációhoz, azt mutatja, hogy De Ruyterre továbbra is úgy tekintenek, mint „közülünk valóra”, a „mi megmentőnkre”, nem pedig mint egy idegen ország idegen polgárára. Ezt támasztja alá az az 1907-ben, a Magyar Református Egyház zsinata által a holland testvéregyháznak, az admirális születésének 300. évfordulója alkalmából küldött díszes, holland nyelvű köszöntő levél is, melyben kifejtik, hogy „De Ruyter mint nemzeti hős Hollandiáé, de mint keresztyén a miénk is.”²¹ Michiel Adriaenszoon de Ruyterből tehát tiszteletbeli magyart csináltunk.

A gályarab-emlékoszlop felállítására 1895-ben természetesen nem csupán az emlékezést szolgálta egy több mint 200 évvel azelőtti eseményre, hanem a 19. század végi reformátusság identitásképző szerepét is betöltötte, ahol az emlékezet és az önkép konstrukciója „hősi tettek és hősies szenvedések köré szerveződött.”²² A szenvedés, az üldöztetés és az áldozatszerep tehát fontos eleme volt akkor is a protestáns identitásnak.²³ A magát örök

¹⁶ ANTAL Géza, *De Ruyter emlékünnepe Hollandiában*, *Vasárnapi Újság*, 54/15 (1907. április 11.), 289–290.

¹⁷ ANTAL Géza, *A gályarabszabadító De Ruyter Mihály*, Bp., Luther-Társaság, 1911.; ANTAL Géza, *De Ruyter Mihály emlékezete*, Pápa, Főiskolai Nyomda, 1926.

¹⁸ MARTON János, *Gályarabok emlékünnepe = Előadások*, Sárospatak, [s. n.], 1926, 5.

¹⁹ Csak zárójelben jegyzem meg: mi viszont fel vagyunk háborodva, ha magyar írók vagy költők nevét más országokban ugyanígy torzítják, átírják, szlovakosítják vagy románosítják.

²⁰ BITSKEY István, *De Ruyter admirális és a magyar irodalom = Michiel de Ruyter és Magyarország*, szerk. BITSKEY István, PUSZTAI Gábor, Debrecen, Néderlandisztika Tanszék, 2008, 216.

²¹ „(...) dat De Ruyter als nationale held wel aan zijne natie behoort, maar als Christen ook aan ons.” (Saját fordítás – P. G.)

²² FAZAKAS, *i. m.*, 193.

²³ Érdekes momentum a protestáns mártírszerep a jelenre is kiható megerősítésének, hogy a Reformáció Emlékünnepét már több mint száz éve, minden év október 31-én Debrecenben a gályarabok emlékoszlopánál tartják, nem pedig az attól a néhány méterre található reformátorok, Kálvin és Zwingli domborművénél.

elnyomottként látó magyar protestánsoknak minden bizonnyal szükségük volt egy olyan külső (nem magyar) hősrre, aki saját magyar hős híján, mintegy *deus ex machina* megmenti a hitük miatt sanyargatott magyar gályarabokat, és ezzel jelképesen az egész magyar református egyházat a teljes megsemmisüléstől. Amellett, hogy a 19. század vége kétségkívül a református megújulás, az evangéliumi identitás keresésének időszaka,²⁴ szükségszerű a külső támogató, az idegen megmentő, a szabadító jelenléte. Annak az üzenetnek a közvetítése kifelé (a nem protestánsok felé) és főleg befelé (a magyarországi protestánsok felé), hogy ez utóbbiak nincsenek egyedül, van olyan külső erő, idegen hatalom, mely odafigyel rájuk, és ha kell, segítő jóbort nyújt. De Ruyter nemcsak az emlékoszlopon szerepel mint szabadító, hanem ennek szerves előzményeként már a 17–19. századi egyházi irodalomban is. Igaz, De Ruyter mint szabadító figurájából mindig mást emeltek ki a rá emlékezők, vagyis a De Ruyter-kép az évszázadok során folyamatosan változott.

A hívő keresztyén

Az egykori gályarab, Kocsi Csergő Bálint 1676-ban írt *Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiarum Hungariorum* című latin nyelvű munkáját 1738-ban Bod Péter fordította magyarra, de csak 1866-ban jelent meg nyomtatásban, *Kösziklán épült ház ostroma* címmel. Kocsi Csergő eredeti szövegébe Bod Péter többször is beletoldott, illetve elhagyott részeket.²⁵ Egy ilyen betoldás a mű legvégén található utolsó néhány mondat, melyben Harsányi István az *Eendracht* fedélzetén köszönetet mond De Ruyternek a kiszabadult gályarabok nevében. De Ruyter erre így válaszolt: „Nem szükséges tiszteletes uram! hogy a mi jóakaratumkat köszönjed, mi itt éppen csak eszközei voltunk az Istennek.”²⁶ A holland admirális tehát ebben a szövegben a szerény, vallásos, hívő keresztyén, aki még a felé intézett köszönő szavakat is elutasítja, mondván nem az övé a dicsőség. Ezt a képet erősíti a *Kösziklán épült ház ostromának* utolsó gondolata, melyben a fordító Bod Péter De Ruytert egy bibliai alakhoz, Ebed-Melekhez hasonlítja: „Legyen azon dicséretes emlékezte Ruyter Adorján Mihálynak a magyarok előtt a gályán nyomorgó papok megszabadíttatásokért, mint Ebedmelek szerencsenek a Jeremiással cselekedett irgalmasságáért.” Az ószövetségi történet szerint Jeremiás prófétát Sedékiás, Júda királya börtönbe vettette, de mivel egyesek Jeremiás kivégzését követelték, a prófétát egy, a börtönudvaron lévő verembe dobták, ahol az éhhalál várt rá. A király egyik embere, Ebed-Melek volt az, aki közbenjárt Sedékiásnál, hogy Jeremiás kiszabadulhasson. Ebed-Melek harminc embert, egy egész kis hadsereget vett maga mellé és így ment a börtönbe, hogy Jeremiást kihúzza a veremből. A városban ostromállapot volt, mivel a babiloni király, Nabukodonozor Jeruzsálem ellen vonult, majd be is vette azt. Miután a babiloni sereg elfoglalta a várost, Jeremiással üzent Isten Ebed-Meleknek, hogy nem kell félnie, nem esik majd bántódása, „mert reménységem volt bennem.”²⁷ Bod tehát Jeremiáshoz hasonlítja a gályarab magyar prédikátorokat, De Ruyter pedig a megmentő, Ebed-Melek, akit Isten megjutalmaz irgalmasságáért és hitéért.

²⁴ FAZAKAS, *i. m.*, 180.

²⁵ BRETZ Annamária, *Bod Péter fordítása Kocsi Csergő Bálint Narratio breviséből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 108(2004)/3, 340–347, 343.

²⁶ KOCSI CSERGŐ, *i. m.*, 79.

²⁷ Jeremiás Könyve 39:18

Csupán három évvel azután, hogy Kocsi Csergő visszaemlékezését a magyar olvasó nyomtatott formában is kézbe vehette, 1869-ben jelent meg Pesten Farkas József már említett *Elbeszélések a magyarországi protestáns egyház hitbajnokainak és vértanúinak* című műve.²⁸ Farkas így jellemzi a holland admirálist:

Ruyter Adorján Mihály, hollandi tengernagy volt azon férfiú, kit Isten kiszemelt a vértanúknak ezen kínos fogságból való kiszabadítására. Ruyter szilárd és hű, vitéz és kegyes férfiúként volt ismeretes, nagy hírben állt, mint hazájának egyik szabadítója, előttünk pedig örök hálára és tiszteletre tette magát méltóvá, mint Istennek s Idvezítőnknek a Jézus Krisztusnak őszinte szolgája, és mint az Úr szenvedő szolgáinak megszabadítója.²⁹

Farkasnál tehát ugyanazt a képet fedezhetjük fel, mint Bod fordításában: De Ruyter Isten eszköze a szabadításban, aki hitében szilárd és hűséges, buzgó keresztyén.

Antal Géza 1907-ben, De Ruyter születésének 300. évfordulójára írt ünnepi cikkében is a kegyes, istenfélő admirális képét erősíti. Antal kiemelte, hogy az admirális katonai győzelmei után is „vallásos lelkének egész buzgóságával emelte föl szívét hálatalten a Mindenhatóhoz, s igazi puritán hittel Őneki tulajdonítván a győzelmet (...).”³⁰ Antal későbbi műveiben is ehhez hasonlóan jelenik meg De Ruyter:

A keresztyéni erényeknek eme harmonikus egysége méltán kelti fel az evangéliumi keresztyének csodálatát széles e világban mindenütt, s ha De Ruyter hazánkkal és egyházunkkal közelebbi viszonyban nem állott volna is, akkor is méltán szentelhetnénk neki emlékünneper és méltán állíthatnók egyéniségét követendő példányképül.³¹

A De Ruyter ünnepek alkalmából nemcsak megemlékezések és köszöntők jelentek meg 1907-ben Magyarországon, hanem a Magyar Református Egyház zsinata díszes köszöntőlevelével kíséretében ezüst koszorút is küldött Hollandiába. A holland nyelvű levél az admirálist „az egész keresztyénség példaképének” [een voorbeeld aan de Christenheid] nevezi.

Payr Sándor 1927-ben megjelent könyvecskéjében is elsősorban ezt a buzgó keresztyén oldalát emeli ki az admirálisnak. Payr is idézi De Ruyter Harsányi István köszönetnyilvánítására adott válaszát: „Mi itt csak Istennek voltunk eszközei, Istennek adjatok hálát.”³² Marton János, a Sárospataki Református Főiskola igazgatója, 1926-os, a gályarabok kiszabadulásának emlékünnepén tartott előadásában szintén De Ruyter „megkapóan mély istenfélelmét” hangsúlyozta.³³

A holland admirális buzgón vallásos jellemvonásaihoz a huszadik században és főleg annak második felében katonai erények párosultak, sőt utóbb ezek lettek hangsúlyosak.

²⁸ FARKAS, *i. m.*, 1869.

²⁹ *Uo.*, 108.

³⁰ ANTAL, *De Ruyter emlékünnepély...*, *i. m.*, 289–290.

³¹ ANTAL, *A gályarabszabadító...*, *i. m.*, 14.

³² PAYR, *i. m.*, 42.

³³ MARTON, *i. m.*, 5.

A rettenthetetlen katoná

De Ruyter katonai képességeit a fenti szerzők is megemlítik ugyan, de náluk az admirális mint a keresztyén hit bajnoka és példaképe sokkal nagyobb szerepet kap. Az első olyan ábrázolás, melyben a katonai és a keresztyén vonások egymás mellett jelennek meg, az Tamássy Miklós (1881–1933) festménye. A nagyméretű festmény a *Ruyter Mihály admirális az „Eendracht” hajón fogadja a Nápolyban kiszabadított magyar prédikátorokat* címet viseli, és a Debreceni Református Kollégium Kistanácstermében található. Hogy a képet Tamássy pontosan mikor festette, nem ismert, de feltételezhető, hogy a 20. század elején, talán pont az admirális születésének 300. évfordulója alkalmából, 1907-ben készült. A kép középpontjában áll maga az admirális, talpig fényes páncélban, oldalán szablyával, ezzel is hangsúlyozandó katonai mivoltát és harcrakésztségét. De Ruyter előtt lassan vonszolják magukat a megszabadított prédikátorok. Rongyos, piszkos ruhában, bilincsbén, hajlott háttal sántikálnak el az admirális előtt, aki páncélos jobbát barátságosan az előtte éppen elhaladó magyar prédikátor hátára teszi, bal kezében sisakját tartja. A prédikátorok megtört teste, köszönetet és hálát kifejező tartása, mozdulatai egyértelművé teszik helyzetüket, a szabadítóhoz való viszonyukat. Szenvedésük és hálájuk egy meghajlásban egyesül. De Ruyter jól táplált, szép, színes ruhákba öltözött tisztjei körében áll. A kontraszt a lesoványodott, rongyos, lánkra vert foglyok és a holland alakok között hatalmas. A festmény témája és nem művészi kifejezőkészsége, értéke vagy a festő technikája miatt került fel a kollégium falára. A szemlélő joggal furcsállhat néhány dolgot a képen. Történelmi tévedések, mint a gályarabok láncai (amelyeket már nem viseltek, mikor De Ruyterrel találkoztak), az admirális kora (aki már a 70. évét taposta akkor, de sokkal fiatalabbnak látszik a képen), a háttérben látható 19. századi fregatt (mely a 17. században egy nem létező hajótípus) vagy a címtől eltérő ábrázolás (nem a hajón, hanem a kikötő kövezetén áll De Ruyter) mind zavarólag hat. A kép azonban egyértelművé teszi De Ruyter mint katonai vezető központi szerepét, aki erődemonstrációval, flottájának teljes súlyával érte el célját, a magyar prédikátorok szabadon bocsátását.

Ennek a katonai szerepnek a hangsúlyozását találhatjuk meg a 20. század második felében keletkezett szövegekben is. Talán a legismertebb írás, mely a gályarabok történetét dolgozza fel regényes formában, Moldova György *Negyven prédikátor* című, 1973-ban megjelent regénye. A regény megírásakor Moldova ugyan Kocsi Csergő Bálint feljegyzéseit vette alapul, ahogy erre a könyv elején utal, tehát történetileg hiteles elbeszélést vár az olvasó, Moldova néhány helyen mégis élt az írói szabadság lehetőségével.³⁴ A gályarabok kiszabadításának történetét olyan elemekkel egészítette ki a magyar szerző, melyek kizárólag az ő fantáziájának termékei:

Már minden reményünket elveszítettük, mikor február tizenegyedikén reggel észrevettük, hogy a holland hajóhad visszatért az öbölbe, felsorakozik a várossal szemben, ágyúit a várra és a palotára emelik, készen rá, hogy bombáival elrontsa. Maga De Ruyter nem lépett Nápoly földjére, csak egy csónakot küldött ki Vesthivius

³⁴ BITSKEY, *i. m.*, 218.

Tódorral és Vireth Egyeddel. Üzenetében a nápolyi alkirályt és egész Nápolyt hit-szegőnek nevezte, többé nem adva semmiféle ígéretekre meghagyta, hogy aznap éjfélig küldjék hajóra a prédikátorokat, különben a várost eltörli a föld színéről.³⁵

De Ruyter Moldova regényében tehát a rettenthetetlen katona, az a fajta parancsnok, aki ha úgy érzi, becsapták, erőből akar nyomatékot adni követeléseinek. Az admirális a regényben komolyan fenyegeti Nápolyt és az alkirályt, és úgy tűnik, hogy flottája ágyúival kényszeríti ki a gályarabok szabadon bocsátását.

Hasonló érélyes fellépést tulajdonít De Ruyternek Bottyán János *Hitünk hősei* című könyvében:

Mert a nápolyiak halogatni próbálták a szabadítást s csak Ruyter 'kegyes és hathatós' levelére döntöttek véglegesen. Hogy a kegyesség mi volt, nem tudom. De a 'hathatósat' egy svájci úgy magyarázta, hogy megcéloztatta a nápolyi tornyokat pontosan lövő tüzéreivel, mondván: A tüzérek mindaddig gyakorlatozni fognak, amíg a foglyok kiadatásán a spanyolok csak gondolkoznak.³⁶

De Ruyter itt is az akcióhős, a bátor katona, aki flottája ágyúival csikarja ki a nápolyiakból a magyar gályarabok szabadon bocsátását. Szerencsére Bottyán hozzáteszi, hogy ez a valóságban nem így volt, hiszen a spanyolok és a hollandok szövetségesek voltak.

Bottyán megjegyzése ellenére ez a fajta De Ruyter ábrázolás a tények ismeretében igen csak meghökkentő. Ismeretes, hogy ilyen fenyegetésre a hollandok részéről nem került sor. A holland flotta valóban szövetségesként érkezik Nápolyba, hogy a spanyol flottával egyesülve megküzdjön a Szicíliánál állomásozó közös ellenséggel, a francia flottával. Ennek fényében De Ruyter nem is fenyegette sem Nápolyt, sem az alkirályt azzal, hogy rommá löveti a várost. A holland admirális kizárólag diplomáciai érzékének, hosszas tárgyalásoknak, a váltságdíjnak és rábeszélőkészségének köszönhetette, hogy a spanyol alkirály engedett kérésének.³⁷

A megbékélés jelképe

A hívó keresztyén és a rettenthetetlen katona mellett De Ruyter 1991-ben a megbékélés jelképévé vált. 1991. augusztus 18-án II. János Pál pápa Debrecenben tett látogatása alkalmával nyilvánosan tiszteletét tette a gályarab-emlékoszlopnál, és koszorút helyezett el annak talapzatán.³⁸ Ez a gesztus több volt, mint egyszerű megemlékezés. A katolikus egyházfő gesztusa a megbékélés szándékát, a protestánsok és katolikusok közötti feszültség feloldásának irányába tett fontos lépést jelentette. Ebben a tettben benne volt a

³⁵ MOLDOVA György, *Negyven prédikátor*, Bp., Magvető, 1973, 220–221.

³⁶ BOTTYÁN János, *Hitünk hősei*, Bp., Református Zsinati Iroda, 1982, 130.

³⁷ GERARD BRANDT, *Het leven van Michiel de Ruyter*, Amsterdam, Atheneum-Polak & Van Gennep, 2007, 214–217; PRUD'HOMME VAN REINE, *i. m.* 313–314.; KIKKERT, *i. m.*, 104.

³⁸ GYŐRI L. János „Egész Magyarországnak és Erdélyiségnek ... világitó lámpása”, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2006, 30; CSORBA Dávid, *Aspecten van de recetie van Michiel de Ruyter in Hongarije = Michiel de Ruyter en Hongarije*, Acta Neerlandica, 8(2011), 207.

két egyház közeledésének óhaja, a tisztelet és a megbánás szimbolikája. És ebben az új kontextusban De Ruyter nemcsak mint szabadító és a prédikátorok nem csupán mint sanyargatott megszabadítottak értelmezhetők, hanem mint a bocsánatkérés, a megbocsátás és a megbékélés szimbólumai. Az admirális figurája tehát újabb szereppel bővült, a megbékélésével. Még akkor is így van ez, ha ezt a pápai gesztust nem mindenki érzi magáénak. A Budapesti Katolikus Egyetemi és Főiskolai Lelkészség lapjában, az *Egyetemesben* Millisits Máté református művészettörténész cikket közölt De Ruyterről és a gályarabokról, melyet így zárt: „Reméljük, hogy a mostani évforduló is segít megismerni és megbecsülni a gályarabságot elszenvedő mártírprédikátorokat és protestáns hitbeli elkötelezettségüket.”³⁹ A szerkesztők nem állhatták meg, hogy Millisits rövid cikke után ne közöljenek egy szerkesztői megjegyzést, mely nem igazán a II. János Pál pápai közeledésének jegyében fogant:

Megjegyzés: Nem feledhetjük azt a tényt, hogy nem sokkal előbb szenvedtek vértanúságot katolikus hitükért a Szent Kassai Vértanúk, Kőrösi Márk, Grodziecki Menyhért és Pongrácz István, akiket Rákóczi protestáns hajdúi 1619. szeptember 7-én brutális kegyetlenséggel mészároltattak le. „Tudja meg, vannak az esztergomi káptalanban férfiak, akiknek szokásuk nagy dolgokat cselekedni s el is szenvedni” – e szavakkal borultak térdre a kínzások előtt mindhárman és énekeltek el a Te Deumot. Talán, egyszer eljön az idő, amikor közös emléket állíthatunk a protestáns gályaraboknak és a kassai vértanúknak! (A Szerk.)⁴⁰

A szerkesztői megjegyzésből kiderül, van, ami még mindig fölülírja a nagyvonalú pápai gesztust és az ökumené gondolatát. Mindemellett Michiel Adriaenszoon de Ruyter, a szabadító, a magyarosított hős, a hívő keresztyén, a rettenthetetlen katona még a megbékélés szimbólumává is vált. Azt gondolom, ő maga ez utóbbinak örült volna a legjobban.

³⁹ MILLISITS Máté, *A protestáns gályarabok és de Ruyter admirális emlékezete*, *Egyetemes*, 14(2011)/58, 14–15.

⁴⁰ *Uo.*, 15.

MELLÉKLET

1. kép. A gályabok emlékoszlopának (Debrecen, 1895) részlete.

2. kép. Tamássy Miklós: Ruyter Mihály admirális az „Eendracht” hajón fogadja a Nápolyban kiszabadított magyar prédikátorokat.

n de geestdrift, die het geheele Nederlandsche volk op den gedenkdag van zijn grooten zoon DE RUYTER vervult, deelt ook de Hongaarsche Hervormde Kerk. De Synode dezer kerk wenscht uitdrukking te geven aan haar diep gevoelde pieteit voor de nagedachtenis van dezen grooten Nederlandschen held en waarachtigen Christen. Eischen al de groote figuren der geschiedenis onzen eerbied, hoe veel te meer moeten wij Hongaarsche Protestanten dien eerbied tegenover DE RUYTER voelen, die zijn naam niet alleen in de geschiedboeken van zijn vaderland, maar ook in die der Hongaarsche Hervormde Kerk met gouden letteren heeft geschreven. Even droef als het lot der Hongaarsche Predikanten is, die om hun geloof in het evangelie op de galeien gebracht werden, even verheffend en troostend is het verschijnen van den man, die nog 26 hunner uit de slavernij kon bevrijden, en terwijl onze kinderen op de eene bladzijde onzer kerkgeschiedenis het rouwverhaal lezen, glanst op de andere bladzijde deste helderder de naam van den grooten redder.

Wij wenschen deel te nemen aan de feestviering, waarmee het ons in vrijheidsliefde en geloof verwante Nederlandsche volk de nagedachtenis van een zijner edelsten eert; wij wenschen deel te nemen aan deeze feestviering in de overtuiging, dat DE RUYTER als nationale held wel aan zijne natie behoort, maar als Christen ook aan ons, waaraan hij zijn christelijke liefde werkdadig heeft bewezen; wij wenschen deel te nemen aan deze feestviering als getuigenis, dat de herinnering der ontvangen weldaad niet verbleekte en de dankbaarheid niet wegstierf in ons hart.

Wij leggen als bescheiden teeken van onze pieteit op het graf van den grooten held een krans, welks bladen de namen der door hem verlost dragende namen van hen, die in hun gebed van heeler harte dankten voor de zending van den beviijde. Ook wij verheffen ons hart tot den Almachtigen, en danken Hem, die DE RUYTER gaf: een zegen aan zijn volk en een voorbeeld aan de Christenheid.

Budapest, den 14. Maart, 1907.

In naam van de Synode der Hongaarsche Hervormde Kerk

Bela Süss

Secretaris.

W. W. W. W. W.

President.

Gab. Antal

Vicepresident.

Magyar Református Egyház KÖRLETI ELNÖKE R. 1230.
Lap. 15919

3. kép. A Magyar Református Egyház zsinatának holland nyelvű köszöntő levele a holland testvéregyháznak 1907-ből, az admirális születésének 300. évfordulója alkalmából.

Brittig Vera

Emlékek Jáváról.

Zboray Ernő gyűjteménye a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeumban

Magyarországi közgyűjteményeinkben összességében egy közel száz darabos, Zboray Ernő gyűjtéséből származó bábkészlet képviseli az egykori holland gyarmat, Jáva szigetének népszerű és látványos művészeti hagyományát, a *wayang* játékokat. Ezek a bábok ma már több mint nyolcvan esztendő történetre tekintenek vissza a budapesti Hopp Ferenc Múzeumban, és közvetítik időről-időre a távoli sziget kultúráját.

Zboray Ernő 1901-ben született Budapesten, majd 1921-ben az itthoni nehéz, sőt a fiatalember számára akkor kilátástalannak tűnő gazdasági helyzet elől utazott Jáva szigetére. Utazásának és érkezésének körülményeit Zboray saját beszámolójából ismerjük: első, 1924-ben megjelent könyvében írja le részletesen „kalandjait”. Könyvéből azonban nem csupán úti és első jávai élményeit ismerhetjük meg, de a jávai kultúra néhány jellegzetes hagyományába is bepillantást nyerhetünk.

Zboray húszéves korától kezdve, jóformán egész életén át Jáván élt, ritkán látogatott haza, és Hollandiába is csak a halála előtti években költözött. Kezdetben gumültetvényeken dolgozott felügyelőként, majd egyre fontosabb pozíciókat betöltve szép karriert futott be a jávai gyarmatokon. Német származású feleségét 1931-ben, első Magyarországra történő hazautazásakor a hajón ismerte meg, később mindhárom gyermekük Nyugat-Jáván született. A család leszármazottai ma Hollandiában élnek.¹

Zboray Ernő nyugat-jávai gyűjteményéhez feltehetően az 1920-as években, a bábkészlethez pedig feltehetően a '20-as évek végén jutott hozzá. A gyűjtemény 1931-ben került először kiállításra Budapesten, de csak később, az 1960-as évek közepén vásárolta meg a magyar állam az özvegyétől. Az akkori gyűjteményezési eljárás következtében Zboray gyűjteményét két részre osztották, mondhatni megfelezték: így a gyűjtemény „egyik fele” a Néprajzi Múzeumba, azon belül is az Indonézia-gyűjteménybe, míg a „másik fele” a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeumba, akkor még az úgynevezett Indiai- és délkelet-ázsiai gyűjteményébe lett besorolva. A Hopp Múzeumban ma már az önálló Délkelet-ázsiai Gyűjteményéhez tartozik ez a tárgycsoport.

¹ Zboray Ernő életére vonatkozóan ld. PUSZTAI Gábor, Gerard TERMORSHUIZEN, *Ernő Zboray: Een Hoongar op Java*, Acta Neerlandica, 2001/1, 195–215.; További adatok a 2014. május 24–25-én lányával, Mady Mulder-Von Zborayval és unokahúgával, Annemarie den Ouden-Fennemával Amszterdamban készült interjúból származnak, amelyért ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet nekik.

Zboray Ernő élete és hagyatéka nem csak a muzeológia számára lehet figyelemre méltó, hiszen múzeumainkban fennmaradt tárgy-gyűjteményén kívül írói munkássága is számottevő. Három könyvet írt – mindegyiket jávai élményei inspirálták, valamint számos cikket is publikált, amelyek 1922-től folyamatosan jelentek meg magyar napilapokban, magazinokban. Írásai többnyire könnyedek, és szinte mindig személyes élményeken alapulnak; jóllehet, a magyar olvasó számára belőlük egy határozottan egzotikus világ, a *trópusi Jáva* képei, eseményei tűnnek fel, Zboray tudatosan törekedett arra, hogy éppen ne az „egzotikumot”, az európai kultúrában élőknek bizarrnak tűnő részleteket hangsúlyozza, hanem sokkal inkább a helyi művészet és kultúra sajátos elemeit, még ha azok néha meghökkentőek is az európai olvasó számára. A számunkra távoli világ valóságos, hétköznapi életének gyakran furcsa, érthetetlen jelenségeit pedig az adott környezet és körülmények tekintetében érthetővé tegye.

Míg a korabeli újságok lapjain ezekről a vidékekről nem ritkán hátrorrongató történetekkel, úti beszámolókkal szórakoztatták az olvasót (lásd például Farkas Istvánnak a Nemzeti Újságban 1927-ben megjelent cikkeit), addig Zboray írásából sokkal inkább a jávai élet tényszerű bemutatásának szándéka tűnik ki. Természetesen az ő beszámolóiban is folyamatosan jelen van az itteni (magyar) és az ottani (vagyis jávai) kultúra összevetése, a furcsaságok bemutatása, de ez nem elsősorban az olvasó megdöbbenésére irányul – sokkal inkább az élet humoros oldalát és egy távoli világba érkező idegen helyi ismereteinek hiányából adódó komikus helyzeteket hangsúlyozza. Második, 1936-ban megjelent könyvében, *A bennszülöttek szokásai, a falu élete* című fejezetben például a következőképpen ír a jávai hétköznapiok sajátosságairól:

Ismeretes, hogy az egyenlítő alatt az ég minden csillaga a láthatárra merőlegesen kel fel és nyugszik le és hogy fordítva látszanak azok a csillagképek, a melyek tőlünk délre és az egyenlítőtől északra fekszenek. [...] Ez a fordított világ mintha a bennszülöttekre is átragadt volna, mert lépten-nyomon látjuk, hogy Jáva barna fia ellentétben a Nyugat fehér gyermekeivel, egy egész csomó dolgot fordítva csinál. [...] Teszem például, a bennszülött tisztelete jeléül leül és födetlen fővel nem beszél európaival, szintén a tisztelet okából. A férfiak állandóan fejkendőt hordanak, a nők csak nagy ritkán tesznek kendőt a fejükre, ha az utcára mennek. [...] sok minden történik, amit csak a felületes szemlélő talál furcsának és nevetségesnek. Sok különös szokás mögött évszázadok hagyománya lakik, amelyek véleményem szerint épp olyan tiszteletre méltóak, mint bármely kultúrnép szokásai.²

Egy másik, távoli világ megismertetésének szándéka mutatkozik meg Zboray múzeumainkban őrzött gyűjteményén is. Ennek legjelentősebb tárgyegyüttese egy *wayang golek* bábkészlet, egy gamelánzenekar hangszereivel; de tartozik hozzá még néhány textil és fegyver, valamint számos rézből készült tárgy is. A múzeumi gyűjtemények tekintetében Zboray bábkészletének értékét elsősorban nem a tárgycsoport ritkasága vagy kvalitása

² ZBORAY ERNŐ, *Tizenöt év Jáva szigetén*, Bp., Természettudományi Társulat, 1936 (Természettudományi Könyvkiadó Vállalat, 105), 98–100.

adja, hiszen ilyen, sőt ennél sokkal kvalitatívusabb tárgyak szép számmal találhatóak például holland múzeumokban, hanem dokumentáltsága, ahogyan azt Bodrogi Tibor az 1980-as évek elején megfogalmazta, a bábkészlet darabjainak név szerinti meghatározása.³ Egy adott tárgy alapadatai (megnevezés; gyűjtés, vásárlás, keletkezés helye és ideje; a gyűjtő kiléte stb.) optimális esetben a tárgy múzeumi gyűjteménybe való bekerülésekor ismertek, a gyakorlatban azonban a múzeumokban számtalan olyan tárgy vagy kisebb gyűjtemény is található, amelyek esetében ezek az alapadatok is csak hozzáfetőlegések, hiányosak voltak; vagyis ezek a tárgyak nincsenek beazonosítva, koruk, eredetük és gyakran funkciójuk sem ismert. Zboray bábkészletének (*wayang* készletének) épp az adja muzeális szempontból az egyik legfőbb értékét, hogy viszonylag jól dokumentált.⁴ Természetesen rengeteg kérdés még nyitott például a tárgyak eredetével kapcsolatban, így a készítésük pontos helye vagy a gyűjtés körülményei. De az kétségtelen, hogy már a készlet Magyarországra kerülésekor pontosan meg voltak adva a bábok, vagyis az adott karakterek nevei. Zboray Ernő idevonatkozó írásaival együtt ezek az adatok adhatták meg már a gyűjtemény első kiállítása idején is azt a kontextust, amelynek révén a bábkészlet darabjai nem csupán egy idegen világból érkezett tárgyak voltak, hanem egy olyan tárgyegyüttest jelentettek, amellyel a jávaiak hagyományos gondolatvilágába is betekintést kaphatott a látogató.

A jávai *wayang* hagyomány

A *wayang* az indonéz szigetvilágból, elsősorban Jáváról és Baliról ismert fogalom, a nyugati nyelvekre általában az árnyjáték, bábjáték, árnyszínház, bábszínház kifejezésekkel fordítják. Ezek a fogalmak számunkra jól megfoghatók, érthetőek; a bábjáték kapcsán pedig alapvetően gyermekeknek szóló előadások jutnak eszünkbe. A *wayang* kifejezés azonban az itt felsoroltaknál jóval tágabb fogalmat jelöl.⁵ A *wayang* kifejezés jelentheti az előadást, az eljátszott történetet, de adott esetben vonatkozhat magukra a bábokra is. Bár kétségtelenül az árnyjáték (*wayang kulit*) a legnépszerűbb, és talán mondhatjuk, hogy a leglátványosabb változat, létezik számos más előadási módja is. Így például emberek által előadott (*wayang orang* vagy *wayang wong*), tekerccsen bemutatott (*wayang beber*) vagy lapos fabábokkal megjelenített változat (*wayang klitik*, *wayang krucil*) is. Esetünkben az úgynevezett *wayang golek* a körplasztikus fabábokkal előadott *wayang* játékokat jelöli. Ezek a változatok ugyan bárhol előfordulhatnak Jáván, jellemzően azonban egy adott földrajzi területhez kötődnek. Így az árnyjáték (*wayang kulit*) főként Közép- és Kelet Jáván, Jáva északi partjai mentén, továbbá Balin és Lombokon közkedvelt, míg a *wayang golek* alapvetően Nyugat-Jáván népszerű; ezeken a területeken azután még további változatokat is megkülönböztetnek. A különféle típusokat nemcsak a hordozó felület tekinte-

³ Bodrogi Tibor ebben, a bábok nevének és szerepének meghatározásában, jelöli meg Zboray Ernő gyűjteményének valódi múzeumi értékét: BODROGI Tibor, *New acquisition from Australia–Oceania–Indonesia*, Néprajzi Értesítő, 63–64(1981–1984), 67.

⁴ „Egy-egy kollektívó értékét növekvő mértékben a hozzá rendelkezésre álló információ határozza meg.” ÉBLI Gábor, *Az antropológizált múzeum*, Bp., Typotex, 2009, 17.

⁵ Ld. Jan MRÁZEK, *Ways of Experiencing Art: Art History, Television and Javanese Wayang = What's the Use of Art? Asian visual and material culture in context*, eds. Jan MRÁZEK, Morgan PITELKA, Honolulu, University of Hawai'i Press, 2007, 272–304.

tében osztályozzák, hanem az előadott történetek alapján is. Legkorábbiak azokat a történeteket tekinthetjük, amelyek a két nagy indiai eposzt, a Mahábháratát és a Rámájanát dolgozzák fel;⁶ ezek az úgynevezett *purwa*, *wayang purwa* történetek. Így például az indiai eposzokat feldolgozó árnyjátékot *wayang kulit purwának* nevezzük, a fabábokkal eljátszva pedig *wayang golek purwának*. Ebbe az utóbbi kategóriába tartozik Zboray készlete is.

Léteznek jellemzően egy bizonyos történeti korszakban Kelet-Jáván kialakult vagy az iszlám terjedésével meghonosodott történetek, de ma már van keresztény *wayang* – ennek is több változata ismert –, továbbá politikai indíttatással létrehozott típusok is. A Balin és Lombokon népszerű játékok is a helyi tradíciókat követve alakultak ki ma ismert formájukban. A legkorábbi források tekintetében nyilvánvaló, hogy igen régi hagyományról van szó a *wayang* esetében, s csak a legismertebb változatok felsorolásából is jól érzékelhető sokrétűsége, és még szó sem esett azokról az ünnepekről, alkalmakról, amikor a *wayang* játékokat előadják, vagy az előadások szigorú szabályokat követő menetéről, és az ezekhez kapcsolódó rítusokról, ma is élő hagyományokról. Hagyományosan a *wayang* játékok fontos szerepet töltek be a jávai kultúrában: mindamelllett, hogy közkedvelt szórakozás volt egy-egy ilyen, fontosabb esemény kapcsán bemutatott darab, amelyekben a jelen problémáira is reagáltak egyben, az eljátszott történetekkel mítoszait is továbbörökítették.

A *wayang* előadások tulajdonképpen ösztönművészeti alkotások: egyetlen ember, a bábmester, vagyis a *dalang* irányítja és fogja össze egységes egésszé őket; ők mindmáig nagy tiszteletnek örvendenek a jávaiak körében. Az előadások szerves része a zenei kíséret, amelyet az úgynevezett gamelán zenekar ad. A zenészeket és adott esetben az énekeseket is a bábmester irányítja, aki egy személyben mozgatja és szólaltatja meg a bábokat, narrálja a történetet. Mindent összevetve, a *wayang* esetében egy igen összetett, különböző vallási hagyományokat magában hordozó, bonyolult szimbólumrendszerre épülő műfajról van szó. Ahogyan az előadások kellékeinek szimbolikus jelentéseit magyarázva Zboray Ernő 1924-es írásaiban fogalmaz: „[k]ell, hogy mindennek mélyebb jelentősége legyen, mert ha csak egyszerű bábszínház lenne, akkor nem élte volna át változatlanul sok évszázad viharát.”⁷

1931-ben egy, a nyugat-jávai hagyományt képviselő, kifinomult szimbólumrendszerével a helyi kultúrát közvetítő *wayang golek* készlettel érkezett meg Magyarországra Zboray Ernő,⁸ amelyet rövidesen kiállításra ajánlott fel a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeumba, gyűjteménye más tárgyaival együtt. A múzeum akkori igazgatója, Felvinczi Takács Zoltán a korabeli dokumentumok⁹ tanúsága szerint felkarolta a kiállítás létreho-

⁶ A legkorábbi írott forrásokat erre vonatkozóan a 10. századra teszik.

⁷ ZBORAY Ernő, *A wayang játék*, Világ, 1924. 03. 16., 20.; ZBORAY Ernő, *Az örök nyár hazájában*, Bp., Világirodalom-Kiadás, 1924, 130.

⁸ Zboray (E. von Zboray) a korabeli hajózási utaslisták szerint, 1931 márciusában indult haza Európába; feltehetően ekkor hozta magával nyugat-jávai gyűjteményét is. Lásd *Scheepsberichten: Passagierslijst*, De Indische Courant, 14. 03. 1931., 6.; *Scheepvaart*, Soerabaijasch Handelsblad, 13. 03. 1931., 10. etc.

⁹ Felvinczi Takács Zoltán feljegyzését a kiállításra vonatkozóan lásd Hopp Múzeum Irattára (HMI) 52(825)/1931 számú akta.

zását, mivel a gyűjteményt az indonéz művészet bemutatására kifejezetten alkalmasnak találta. Az akkor harmincéves fiatalembernek ekkorra már több írása is megjelent általában a *wayang* játékokról – bár azt érdemes megjegyezni, hogy Zboray írásaiban alapvetően nem a körplasztikus *golek* típusról, hanem az árnyjáték változatról van szó –, sőt a kiállítást megelőzően saját gyűjteményéről is jelentek meg hírek a sajtóban. A *wayang* kifejezés ekkor már korántsem volt ismeretlen itthon az érdeklődő közönség számára. Nemcsak a színházzal foglalkozó kiadványokban születtek rövid ismertetések a műfajról, de korabeli úti beszámolók is adtak hírt róla napilapokban, magazinokban.

Reményi Ferencz 1897-ben a *Vasárnapi Újság* egy novemberi számában számol be nyugat-jávai utazásai során megtapasztalt színházi élményéről, egy *wayang wong* előadásról, sőt röviden a *wayang* főbb változatait is bemutatja ennek kapcsán.¹⁰ 1926-ban pedig a *Színházi Élet* című hetilap közölte a Yogyakartában (Jáva) élő Unghváry Kálmán cikkét a szultáni udvar *wayang orang* táncjátékáról.¹¹

A bábjáték változat kerül előtérbe 1914-ban a *Magyar Iparművészet* színházi számában, ahol a *wayang* mint jávai árnyjáték kerül bemutatásra: „az a kis színház melyben egy furcsa, fájdalmasan-monoton zene hangjai mellett a Mahabharata és Ramayana egypár részletét játsszák el mozdulatokban az egy darab bőrből kivágott lapos figurák, mialatt árnyékuk fekete foltként vetődik a fehér lepelre.”¹² Ugyanebben az évben, a folyóirat hatodik számában Orbók Loránd a bábjátékokról szóló írásában szól a jávai műfajról: „Az alakok átvilágított és kifeszített vászon mögött mozognak s az előadást zene és ének kíséri. A mozi háromezer év előtti megoldása!”¹³

A *Színészeti lexikonban* (1930) a jávai *wayang* kifejezés említésre kerül az *Árnyjáték* szócikk¹⁴ alatt is, de a műfaj bővebben az *Árnyjáték-színház* szócikkben¹⁵ kerül bemutatásra. A *wayang golek* változatról is szó esik a *Bábjáték* szócikk¹⁶ alatt a lexikonban.

Blattner Géza és Rónai Dénes kezdeményezésére 1919-ben a Belvárosi Színházban bemutatott *Wayang játékok* című bábelőadások idején is megjelent a jávai kifejezés. Itt azonban csak a címet kölcsönözték a jávai hagyományból, a bemutatott darabok kifejezetten modern európai művek voltak.¹⁷ A *wayang* kifejezés a magyar nyelvben nem honosodott meg, és a kérdést, hogy vajon milyen jelentést takarhat, azt a fent említett 1919-es budapesti bábjátékok kapcsán talán Karinthy Frigyes fogalmazza meg a legtalálóbban: „És a szót tett fogja követni. Aki kimondta meg is fogja csinálni. Aki wayangot mond, bayangot is mond. És lesz, aki végrehajtja – és lesz, ó lesz talán valaki, aki végre megmondja, megmagyarazza, kifejti, előadja, feltárja, elárulja, megsúgja, kinyilatkoztatja, közhírré teszi, beismeri, leleplezi, leszögezi és megállapítja, hogy mi az isten csudája

¹⁰ REMÉNYI FERENCZ, *Néhány nap Jáva szigetén: Naplójegyzetek*, Vasárnapi Újság, 1897. 11. 14., 770.

¹¹ UNGHVÁRY KÁLMÁN, *Egy évig próbálták és négy teljes napig játszották a jávai „főiri műkedvelők” a világirodalom leghosszabb színjátékát*, Színházi Élet, 16(1926)/17, 31.

¹² *A Wayang*, Magyar Iparművészet – A Magyar Iparművészet színházi száma, 17(1914)/1, 51.

¹³ ORBÓK LORÁND, *Bábjátékok*, Magyar Iparművészet, 17(1914)/6, 257–258.

¹⁴ NÉMETH ANTAL, *Árnyjáték* szócikk = *Színészeti lexikon*, szerk. NÉMETH ANTAL, Bp., Győző Andor, 1930, I, 40.

¹⁵ BEVILAQUA-BORSODY BÉLA, *Árnyjáték-színház* szócikk = *Uo.*, 41–42.

¹⁶ NÉMETH ANTAL, *Bábjáték* szócikk = *Uo.*, 50–51.

¹⁷ *Wayang-játékok a Belvárosi Színházban*, Színházi Élet, 8(1919)/9, 31.; LŐRINC LÁSZLÓ, *Kosztolányi és a báb-színház*, Irodalomtörténeti Közlemények, 94(1990)/1, 109.

az a wayang, amit plakáton hirdetnek és mert éppen és minek és hogyan?”¹⁸ A Belvárosi Színház *Wayang játéka*i nem jártak túl nagy sikerrel, de kétségtelenül nyomot hagytak, hiszen két évvel később, 1921-ben Németh Antal tollából a Magyar Helikon lapjain arról olvashatunk, hogy „szeretnők... felújítva látni”. Itt a bábjáték művészete kapcsán Németh Antal kitér az eredeti, jávai *wayangra* és annak az európai modern bábművészetre gyakorolt hatására is.¹⁹

Zboray gyűjteménye és a kiállítás visszhangja a korabeli sajtóban

Így, amikor 1931 decemberében a Zboray Ernő gyűjteményéből rendezett első kiállítás megnyílt a Hopp Ferenc Múzeumban, a *wayang* kifejezés már részint ismert lehetett a kiállítás közönsége számára. Sőt, már maga Zboray gyűjteménye is, mivel arról az év közepén kezdtek el megjelenni a sajtóhírek.

Igen elismerően ad hírt Zboray Ernő gyűjteményéről például a *Pester Lloyd* 1931. június végén megjelent tudósítása.²⁰ Főként az ültetvényesek világában ritka, következetes és módszeres, teljességre törekvő gyűjtőtevékenységet méltatja a cikk írója. Szerinte Zboray gyűjteményének tudományos értéke is éppen ebben rejlik. Mi több, ezekben a tárgyakban a nyugat-jávai szundanézek gondolatvilága is megtestesül.

Júliusban a *Nemzeti Újság* egyik vasárnapi számában jelent meg „Jávai muzeum a Logody utcában. Wayang-babák, Naga-sárkányok, teljes Gamelán-orchester és más exotikus csodák egy budai házacskában” címmel cikk a gyűjteményről.²¹ A szerző őszinte lelkesedéssel mutatja be az indonéz művészet darabjait és magát a gyűjtőt, Zboray Ernőt, „aki egész kis múzeumot hozott magával”, amelyben a kitüntetett szerep a *wayang* készletet illeti, mivel „Minden darab egy kis műremek, amelyből egy egész ősi kultúra kimondhatatlan varázsa sugárzik felénk.” De található itt még a leírás szerint jó néhány finoman megmunkált, jellegzetesen indonéz tárgy is, sőt még egy három méteres kitömött krokodilról is beszámol a cikk írója.

Augusztusban ezek a lapok (*Pester Lloyd*, *Nemzeti Újság*) már arról számolnak be,²² hogy tudósításaik nyomán a holland lapok is felfigyeltek Zboray kivételes gyűjteményére: a híradások nemcsak kultúrtörténeti és néprajzi értékét dicsérik, de felvetik Hollandiában való bemutatását is. Az amszterdami *Algemeen Handelsblad* július 24-i számában „Eene Wajang-Tentoonstelling te Boedapest” címmel jelent meg cikk²³ az októberre a Hopp Ferenc Múzeumba tervezett kiállításról. Majd ugyanezt az írást hozta le a „Művészet” rovatban a surabayai (Kelet-Jáva) kiadású *De Indische Courant* augusztus 19-i száma is.²⁴

¹⁸ KARINTHY Frigyes, *Wayang*, Pesti Napló, 1919. 02. 27., 4.

¹⁹ NÉMETH Antal, *A wayang játék*, Magyar Helikon, 2(1921)/20, 1205.

²⁰ *Javanische Puppen*, Pester Lloyd, 27. 06. 1931., 4.

²¹ [KÁLLAY Miklós], *Jávai muzeum a Logody utcában: Wayang-babák, Naga-sárkányok, teljes Gamelán-orchester és más exotikus csodák egy budai házacskában*, *Nemzeti Újság*, 1931. 06. 19., 13.

²² *A Nemzeti Újság* cikke Zboray Ernő jávai gyűjteményéről, – a holland lapokban, *Nemzeti Újság*, 1931. 08. 2., 20.; *Ein holländisches Blatt über die javanische Sammlung Ernst v. Zborays*, Pester Lloyd, 09. 08. 1931., 8.

²³ *Eene Wajang-Tentoonstelling te Boedapest*, *Algemeen Handelsblad*, 24. 07. 1931., 9.

²⁴ *Wajang-tentoonstelling*, *De Indische Courant*, 19. 08. 1931., 9.

A *Déliab* című színházi hetilapban Tiszay Andor két írása is foglalkozik Zboray gyűjteményével. „Maláji színház”²⁵ címmel októberben jelent meg „a világ egyik legszebb és legkülönösebb szigetén, az örök nyár hazájában”²⁶ hosszú éveket eltöltő Zboray Ernővel készült riportja, ahol a korabeli maláj színjátszásról és a batáviai színházról kaphatunk képet. Decemberben „Baba primadonnák”²⁷ című írását pedig már teljes egészében a *wayang*nak szenteli. Leplezetlen rajongással ír itt nemcsak a *wayang* bábjátékáról, hanem a keleti művészetről is.

A *Magyar Hírlap* december 16-i számában már kiállítási ajánlót közöl „Indiai marionett-színház bemutatója – Budapesten. A 2500 éves Mahabharata-époszt játszatják le a báb-szintársulattal” címmel.²⁸ A szerző a bábkészlet darabjait, a *wayang* szereplőit mint valóságos szintársulatot mutatja be, mielőtt elárulná az olvasónak, hogy valójában *fából faragott bábfigurákról van szó*. Többet tudhatunk meg magáról a kiállításról, Pálóczi Edgár a *Műgyűjtőben* megjelent *Wayang* című²⁹ kritikájából. Itt olvashatjuk, hogy „A falon katonás rendbe sorakozottan két bábuhadsereg fővezérei, vitézei, istenei, közös asszonyai, bölcsei és epizódalakjai állnak készen a nagy színpadi csata megvívására”.³⁰ Arról, hogy hogyan is nézett ki a már megvalósult kiállítás, Pálóczi cikkén kívül más leírást jelenleg nem ismerünk, de a *Nemzeti Magazin* egyik januári számából,³¹ amely majdnem egy teljes oldalt szentelt a tárlatnak, némileg képet kaphatunk róla. A Hopp Ferenc Múzeum Irattárában, a kiállítás dokumentációjában³² fennmaradt a bábkészlet installálásáról a képmellékletben közölt fotó. A megvalósult koncepcióról ennek a fotónak az alapján tudhatunk meg a legtöbbet, különösen akkor, ha összevetjük a kiállítás anyagához készült, szintén a dokumentációban fennmaradt listákkal.

Zboray listái és az 1931-es kiállítás

Az újsághírek, fotók és a Hopp Ferenc Múzeum archívumában fennmaradt dokumentumok alapján egy olyan kiállítási koncepció képe rajzolódik ki, amely arra törekedett, hogy a *wayang* készlet darabjai eredeti közegüket és funkciójukat is közvetítsék, s ne csupán közegükből kiszakított műtárgyakként jelenjenek meg.

Egy 80–90 darabos bábkészlet megfelelő interpretációval ugyanis már nem „csak” esztétikai szempontokat előtérbe helyező, vizuális élményt adhat a szemlélőnek. Ekkora szereplőgárdát felvonultató készlet nemcsak egy-egy karakter szerepkörét, hanem azoknak egymáshoz fűződő viszonyát és kapcsolatrendszerét is képes bemutatni, különösképpen, ha eredeti színpadi közegüknek megfelelően kerülnek kihelyezésre egy kiállításban.

²⁵ TISZAY Andor, *Maláji színház*, *Déliab*, 5(1931)/41, 28–32.

²⁶ Uo., 28.

²⁷ TISZAY Andor, *Baba primadonnák*, *Déliab*, 5(1931)/51–52, 14–17.

²⁸ P. Gy, *Indiai marionett-színház bemutatója – Budapesten: A 2500 éves Mahabharata-époszt játszatják le a báb-szintársulattal*, *Magyar Hírlap*, 1931. 12. 16., 4.

²⁹ A cikkben Zboray Ernő neve tévesen Zboray Jenőként szerepel. PÁLÓCZI Edgár, *Wayang*, *Műgyűjtő*, 5 (1931)/11–12, 251–252.

³⁰ Uo., 250.

³¹ *Zboray Ernő javai gyűjteménye a Hopp Ferenc-muzeumban*, *Nemzeti Magazin* (A Nemzeti Újság vasárnapi melléklete), 1932. 01. 17., 4.

³² HMI 52(825)/1931.

A bábok, ha egy készletben, egymás mellett szerepelnek, nem csupán a külsejükből adódó, jellegzetes szimbolikus utalásokat hordozzák, mint például a rendszerint dühöt, haragot kifejező, fenyegető düledt szem vagy vörös arcszín. A szereplők együtt a helyi történeteket is közvetítik, aminek ismeretében már sokkal közelebb kerülhetünk egy számunkra ismeretlen kultúra gondolatvilágához. Mindezek mellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egy teljes bábkészlet megszerzéséhez jól átgondolt gyűjtői szándékra van szükség, hiszen már csak a méreteinél fogva sem egyszerű egy ekkora tárgyeegyüttes megmozgatása, főként, ha figyelembe vesszük a Jáva–Budapest távolságot.

Zboray Ernő nem vett részt személyesen a kiállítás megrendezésében, mivel 1931 őszén visszautazott Jávára, így a kiállítás Felvinczi Takács Zoltán, az akkori múzeumigazgató rendezésében nyílt meg 1931. december 20-án. A kiállított tárgyak elrendezése azonban arról tanúskodik, hogy Felvinczi Takács Zoltán a tárlat rendezése során követte Zboray instrukcióit.

Zboray *wayang golek* készlete az 1931-es első kiállítás idején 85 körplasztikus fabábból és 33 db bőrből készült lapos, úgynevezett díszlet- vagy kellékbábból állt; a darabszámot tekintve ez egy teljes készletnek tekinthető.³³ A bábok – stílus és típus alapján – egyértelműen Nyugat-Jáváról, szundanéz területről származnak, a készletben lévő karakterekkel pedig a nagy indiai eposzok, a Mahábhárita és a Rámájana történeteit lehet előadni, így a készlet a *wayang golek purwa* típusba sorolható.

A kiállítási dokumentációban számos lista maradt fenn a kiállított tárgyak sorszámmal ellátott, tematikus csoportokban való felsorolásával (itt nem kizárólag a *wayang* készletről, hanem az egész gyűjteményről van szó). Minden egyes lista, még a szállításra, tárolásra szolgáló ládákat felsoroló is, pontosan meg lettek számozva; a tárgyakat pedig egyenként nevezik meg, sorolják fel.

A *wayang* bábok esetében több listán név szerint említik a bábokat, a *wayang* játékok szereplőit, sőt, azt is megjelölik rajtuk, hogy a történetekben az adott karakter milyen szerepkört tölt be. Például „herceg”, „király”, „katoná”, „szolga”, „bohóc”. Esetenként a nevek jelentése is szerepel, vagy utalás arra, hogy az adott szereplő a *wayang* játékok karaktereinek mely csoportjához tartozik. Jelölik rajtuk, hogy ki a főhős, a többi szereplővel kapcsolatban pedig gyakran a főhősökhöz való viszonyukat jelzik, illetve azt, hogy az előadott történetekben melyik területről vagy királyságból származik. A szükséges esetekben megadják továbbá, hogy milyen rangja van az adott szereplőnek, és minden esetben jelzik, ha női szereplőről van szó.

Megtalálhatók itt azután az úgynevezett *búta*k, ijesztő külsejű óriás, démonszerű lények, az előadások markáns karakterei is. Testük határozottan nagyobb a többi szereplőénél, gyakran nagy, kidüledt szemük, orruk, szájuk, sokszor borzas hajuk, szakálluk van. Testük, fejük sok esetben – mint Zboray bábjainak esetében is – élénk színekkel (vörös, zöld, rózsaszín) is kítűnik a készlet többi tagja közül. Zboray *erdei ember*nek nevezi őket a

³³ A bábmeztérek készletében általában 90–120 darab báb található, ezekből az előadásokon azonban jellemzően csak kb. 60 bábót szerepeltetnek. Ld. Andrew N. WEINTRAUB, *Power Plays: Wayang Golek Puppet Theater of West Java*, Athens, Ohio University Press, 2004 (Ohio University research in international studies. Southeast Asia series; no. 110), 45.

listákban, vadságukat, testi erejüket hangsúlyozva, máshol pedig így ír róluk: „A játékokban állandó ijesztő külsejű Wajangok fordulnak elő, ezek a Raksasák és a Danawák. Ezek az ijesztő figurák a bűnt ábrázolják, amelyeket az ember életében elkövet, s amelyek az ember belsejében lapulnak meg. A bűnök újra meg újra előtörnek, épp akkor, mikor a legkevésbé várjuk őket, gyorsan és haragosan törnek elő éppúgy, mint a Raksasák és Danawák a Wajangban. Ardjuna³⁴ egyetlen kézmozdulattal veri vissza őket és ezt – mint ő maga mondja – az Igazság fegyverével teszi.”³⁵ Természetesen a készlet jellegzetes figurái, a *panakawanok* is feltűnnek a listákban. A *panakawanok* a *wayang* játékok bölcs nevetetűi, bohócai, az előadások közkedvelt és nagy népszerűségnek örvendő szereplői. Ők nem az indiai eposzokkal érkeztek a szigetvilágba, hanem a jávai mitológiából kerültek be és váltak a *wayang* világának állandó szereplőivé.

Zboray a *panakawan* kifejezést azonban sehol nem használja, a listákban mint *bohóc*, *bohóckodók* és *felkegyelműek* szerepelnek. 1924-ben megjelent könyvében így ír róluk: „Ők az okkult tudományok birtokosai, akik Ardjunát segítik harcaiban, hogy mindig győzedelmes maradjon. Ők mindenhová híven követik Ardjunát és mintegy szimbolizálják a Barátságot, amelyre minden embernek szüksége van, hogy győzedelmesen haladjon az Életen keresztül.”³⁶

A bábok megnevezésén túl egyes listák azt is megadják, hogy a történetekben – ebben az esetben a Mahábhárata történeteiről van szó – az illető báb az eposz főhőseit megtestesítő pándavákhoz vagy ellenlábasaikhoz, a kauravákhoz tartozik-e. Ez a kettősség, a követendő példát állító hősök és a bonyodalmakat előidéző ellenlábasaik szembeállítását alapvetően határozza meg a jávai *wayang* játékokat. Ezt az ellentétet képezi le nagy vonalakban a színpadon felállított bábok kiosztása is: a bábmestertől jobbra sorakoztatják fel a hős karaktereket, míg balján az ellenség megtestesítőit.

Zboray egyik, 85 darab báb nevét felsoroló, számozott listájában a bábok szerepkörüknek megfelelően, alapvetően két nagy csoportra bontva szerepelnek. Az első csoportba 1–42-ig számozott bábok tartoznak, akik szerepkörüket tekintve nem mások, mint a történetek pándava szereplői és kíséretük, vagyis a történetek főhősei. Ehhez a csoporthoz a következő megjegyzés tartozik: „ezek a bábok a hegy (erdő) baloldalán állnak”. A „hegyről” részletesebben lesz még szó a következőkben. A második csoporthoz a 43–85-ig számozott darabok lettek sorolva: „ezek a bábok (43–85 számig) a hegy (erdő) jobboldalán állnak”. Ide tartoznak Zboray listája szerint, a kauravák (vagy asztinák) vagyis a pándavák ellenfelei. Továbbá a listának ebbe a felébe lettek csoportosítva az úgynevezett *búták*, akikkel a hősöknek szintén meg kell küzdeniük időről-időre a *wayang* történeteiben, de a listában itt vannak felsorolva az úgynevezett *panakawanok* is, akik viszont a pándavák hű kísérei. Ez utóbbi talán a kiállítási installálás miatt válhatott szükségessé a lista összeállításakor, feltehetően azért, hogy a két nagy csoportba egyenlő számban (42–42) kerüljenek a bábok, és így a kiállításban szimmetrikus rendben lehessen bemutatni őket.

³⁴ A Mahábhárata egyik főhőse, a jávai *wayang* játékok közkedvelt szereplője.

³⁵ ZBORAY ERNŐ, *Az örök nyár hazájában*, Bp., Világirodalom-Kiadás, 1924, 142.

³⁶ *Uo.*, 141–142.

A 85 *wayang golek* bábót felsoroló lista a fentiekben leírt módon, alapvetően két részre van osztva: a „hegy”, vagyis a *gunungan* (= „hegy”) bal oldalán és jobb oldalán állókra. A *gunungan* a *wayang* játékok igen összetett szimbólumrendszerrel rendelkező, központi szerepet betöltő bábja, amely az előadások során elsőként, illetve utoljára tűnik fel a színen, a színpad középtengelyébe helyezve. Ennek a bábnak a megjelenése jelzi továbbá egy-egy újabb jelenet kezdetét is.³⁷ Formáját tekintve a „hegy” még a *wayang golek* esetében is – a díszletbábokhoz hasonlóan – bőrből készült, lapos, átluggatott báb.

A Hopp Múzeum kiállítóterében a bábok a falra egymás alatt három-három sorban lettek felsorakoztatva, feltehetően gyakorlati és esztétikai szempontokat is figyelembe véve, a katonás sorrendtől végül némileg el is térve a középtengelynél. Pálóczi Edgár szavaival élve, a két *bábuhadserég*³⁸ közötti falsávban kaptak így helyet az előadások díszleteit megtestesítő, bőrből kivágott bábok (a díszletbábok és a középtengelyt kijelölő *gununganok*), valamint a szereplők közül a *panakawanok* és a *búta*k legtöbb képviselője. Ezzel az elhelyezéssel, még ha az a falon is történt, nem pedig a valós játékoknál nélkülözhetetlen banánfa törzséből kialakított állványon, a kiállítás sugallta egy eredeti *wayang* színpad elrendezését.

Zboray gyűjteménye 1933. április 6-ig volt kiállítva³⁹ az Andrassy úton a Hopp Ferenc Múzeumban, majd özvegye döntésének köszönhetően 1965-ben került közgyűjteményeinkbe. Ekkor lett „megfelelve” a gyűjtemény, így a *wayang golek* készlet is két múzeum között, és annak ellenére, hogy 1933 után többször is ki lettek állítva ezek a tárgyak, a *wayang* készlet teljes „társulata” azóta sem szerepelt együtt. Bár a bábok egy bonyolult kódrendszer vizuális hordozóiként önállóan is képviselik a jávai művészetet, Zboray eredeti környezetben, közvetlen élményekből szerzett tudása nélkül jóval kevesebb élményt nyújtanának, még ma is.

³⁷ A *gunungan* vagy más néven *kayon* látványelemként megjeleníthet hegyet, nagyobb fát, tüzet, az óceán hullámain, szélvihart vagy akár barlangot is; tulajdonképpen az „élet fáját” szimbolizálja. *Ensiklopedi Wayang Indonesia*, ed. Team Senawangi, Jakarta, Sekretariat Nasional Pewayangan Indonesia (Senawangi), 1990, II, 611; Változó szimbolikájáról magyar nyelven ld. KELÉNYI Béla, *A „Világhegy” a jávai árnyjátékban*, Új Művészet, 1993/6, 43–45.

³⁸ PALÓCZI Edgár, *Wayang*, *Műgyűjtő*, 5(1931)/11–12, 251–252.

³⁹ HMI 52(825)/1931.

*Zboray Ernő wayang golek készlete a Hopp Ferenc Múzeumban
(Tóth Kálmán felvétele, 1932. február 5.)
Fotó: Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum*

*Anne Frank mint emlékezhely – A kulturális trauma és a nemzeti hovatartozás performatív megalkotása**

M a már a legmeglepőbb kontextusokban is felmerülhet Anne Frank neve. Például egy volt kambodzsai gyerekkatonára életének traumatikus időszakáról úgy mesélt, hogy nemcsak őt ütötték akkor, hanem Anne Frankot is, mert az ő története pont olyan, mint azé a kamaszlányé. Az interjú készítője, Edvard Hauff szerint a visszaemlékező valószínűleg később, már az Egyesült Államokban hallott Anne történetéről, de mindenesetre ez a párhuzam is annak a törekvésnek a része volt, hogy utólag megértse saját szenvedéseit.¹ Alvin H. Rosenfeld arról számol be, hogy megjelennek az egyértelmű manipulációk is, Észak-Koreában például kötelező olvasmány lett a középiskolákban, de azért, hogy a Frank családot saját országukkal, a náciakat pedig Amerikával azonosítsák.² Ez viszont nem pusztán egy érdekesség, Anne Frank alakjának ilyen eltúlzott instrumentalizálása túlmutat a konkrét eseten és veszélyezteti.³

Ez a jelenség, azaz, hogy Anne Frank ki tudott lépni a nyugati világ emlékezetkultúrájából és globális ikonná vált, jól magyarázható egy viszonylag friss kultúratudományi megközelítés, az úgynevezett „transznacionális fordulat” távlatából. Már magyarul is hozzáférhető két olyan kötet, amely kiváló kiindulópontot kínál egy ilyen érdekeltségű kutatásnak. Az egyik a Helikon folyóirat 2015/2-es száma, *Transznacionális perspektívák az irodalomtudományban* Jablonczay Tímea szerkesztésében, a másik pedig a *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete* címet viseli (szerkesztők: Szász Anna Lujza és Zombory Máté). A tematikus folyóiratszám bevezető tanulmányában máris találunk egy kifejezést, mégpedig Rebecca Walkowitztól, mely megvilágító erejű lehet, hiszen Anne Frank naplója is igazi „transznacionális könyv” – maguk a könyvek is mig-

* A tanulmány létrejöttét a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének *A nemzeti és vallási emlékezet helyei a kora újkori és újkori Magyarországon* című NKFIH/OTKA-pályázata (K112335) támogatta.

¹ Edvard HAUFF, *Loss, Reconnection and Reconstruction: A Former Child Soldier's Return to Cambodia = Voices of Trauma – Treating Psychological Trauma Across Cultures*, ed. by Boris DROŽDEK, John P. WILSON, New York, Springer, 2007, 175–189, 178.

² Alvin H. ROSENFELD, *Anne Frank and the Future of Holocaust Memory*, Washington, United States Holocaust Memorial Museum, 2005, 14.

³ *Uo.*, 17.

ránsokká válhatnak ugyanis.⁴ (Sőt, ma már a nemzeti kánonok kölcsönhatásából létrejövő új műfajról is beszélhetünk, amit Azade Seyhan „transznacionális irodalomnak” nevezett el.)⁵ Anne Frank kitüntetett státusza persze annak is köszönhető, hogy maga a holokauszt diskurzusa is átkerül más országok önértelmezésébe, ahogyan a traumatikus emlékezetek is globalizálódnak.⁶ Ez viszont csak veszteségekkel együtt történhet meg, csak akkor válhat valami vagy valaki globális ikonná, ha az eredeti történelmi kontextusából kiszakítják, onnantól kezdve viszont a tömegmédiá kanonikus képekben fogja terjeszteni szerte a világon.⁷ Ez a járulékos veszteség visszavezet minket Rosenfeld figyelmeztetéséhez, hiszen a kontextusvesztés lehetőséget ad a radikális átértelmezésre, így a manipulációra. Talán valóban nincs a kulturális traumáknak földrajzi és kulturális határa,⁸ de ezeket a határokat gyakran csak úgy tudják átlépni, hogy már semmi nem emlékeztet eredeti mivoltukra, akár önmaguk teljes ellentétéként kerülnek át más kultúrák önértelmezésébe.

Ezért is fontos figyelembe venni Katherine Brickell és Ayona Datta javaslatát, akik szerint a *transznacionalizmus* fogalma figyelmen kívül hagyja a lokális különbségeket,⁹ így inkább *transzlokálitás*ról kellene beszélnünk. A tanulmány második felében, ahol Anne Frank naplójának újraolvasására vállalkozom, a transzlokálitás elmélete éppen azért lesz a legalkalmasabb értelmezési keret, mert segítségével megvizsgálható, hogy a személyes (lokális) teret még a legextrémebb esetekben is – mint amilyen a rejtőzködés a „Hátsó traktusban”, átszövik diskurzusok, jelentéstulajdonítások vagy éppen más terek emlékezte, amennyiben a transzlokális teret többretegű, állandó mozgásban lévő térként értjük.¹⁰

De térjünk még vissza a tágabb kontextushoz, mert Anne Frank naplója tipikusan az a szöveg, amelyet nem lehet pusztán a szoros olvasás stratégiájával olvasni. Chiara Mengozzi útmutatását követve, ebben az esetben együttesen kell alkalmazni a szoros (*close*) és a „távolí” (*distant*) olvasás alternatíváit.¹¹ A könyv sorsa, cirkulációja legalább

⁴ Rebecca L. WALKOWITZ, *The Location of Literature. The Transnational Book and the Migrant Writer*, *Contemporary Literature*, 2006/4, 527–545, 533. Idézi JABLONCZAY Tímea, *Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában*, Helikon, 61(2015)/2, 137–156, 144.

⁵ Azade SEYHAN, *Writing Outside the Nation*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2001. Idézi MÉSZÁROS Zsolt, *Határközvetítők. A transznacionális memoárirodalom elméleti megközelítései*, Helikon, 61(2015)/2, 243–254, 246.

⁶ Andreas HUYSSSEN, *Diaspora and Nation. Migration Into Other Pasts*, *New German Critique*, 88(2003), 147–164, 147. Idézi JABLONCZAY, *i. m.*, 149.

⁷ Aleida ASSMANN, *A holokauszt – globális emlékezet? Egy új emlékezetközösség kiterjedtsége és korlátai = Transznacionális politika és a holokauszt emlékeztörténete*, szerk. Szász Anna Lujza és ZOMBORY Máté, Bp., Befejezetlen Múlt Alapítvány, 2014, 167–184, 183.

⁸ Jeffrey, C. ALEXANDER, *Trauma: A Social Theory*, Cambridge, Malden, Polity Press, 2012, 30.

⁹ *Translocal Geographies: Spaces, Places, Connections*, ed. Katherine BRICKELL–Ayona DATTA, Farnham, Ashgate, 2011, 3. Idézi GYÖRKE Ágnes, *A transznacionális feminizmus elméletei: Empátia, affektus és a transzlokális tér*, Helikon, 61(2015)/2, 221–232, 223.

¹⁰ GYÖRKE, *i. m.*, 228.

¹¹ Chiara MENGOZZI, *A World Literature fogalmának hasznáról és káráról az irodalomtudományban*, Helikon, 61(2015)/2, 157–174, 161.

annyira értelmezésre szorul, mint a szöveg maga. Írásom első fele tehát azért indít az emlékezhely-státuszt értelmező távoli olvasással, mert az ott nyert belátások óhatatlanul meghatározzák magát a napló olvasását is. A szöveg fogadtatástörténete egyértelművé teszi azt, hogy személyes emlékezetek és a kollektív emlékezetek között kölcsönhatás van: a személyesben mindig ott vannak a kollektív emlékek, és ritkábban ugyan (mint Anne esetében), de személyes emlékek is válhatnak a kulturális emlékezet részévé. Ennek a váltakozásnak a dinamikája a kortárs kulturális traumaelmélet központi eleme is, mely ezáltal megkerülhetetlen lesz Anne Frank emlékeztörténetének értelmezésében is.

A „távoli” olvasás: Anne Frank helye a holokauszt emlékeztörténetében

Az egyik legújabb traumaelméleti összefoglalás egyik alapállítása éppen az, hogy a kollektív trauma kulturális konstrukcióját a fájdalom és szenvedés egyéni tapasztalatai táplálják.¹² Viszont van különbség abban, ha a traumát egyéni pszichés sérülésként vagy mint egy egész társadalmat átható kulturális folyamatként értjük: ez utóbbit ugyanis főként egyes konkrét személyektől független médiumok közvetítik nekünk, és ezek munkájának eredményeként a kollektív identitás újraformálódhat, a kollektív emlékezet átalakulhat.¹³ Egy individuális traumatikus tapasztalatnak ilyen hatósugara nyilvánvalóan nem lehet. Az, hogy melyik traumatapasztalat válik sokak által ismertté, a kulturális interpretáció kollektív folyamatának függvénye.¹⁴ Jeffrey C. Alexander ennek a folyamatnak a felvázolásakor valóban merészen fogalmaz (Aleida Assmann szerint nézeti radikális konstrukcionista),¹⁵ amikor azt állítja, hogy az események önmagukban nem traumatikusak, ezért nem ők hozzák létre a kollektív traumát, az csupán egy társadalmilag közvetített tulajdonítás eredménye.¹⁶ A traumát tehát mint új metanarratívát alkotják meg, ha az adott kultúra kellő tekintéllyel, így kényszerítő erővel rendelkező értelmező keretei vagy „minősítési” folyamatai arra méltónak találják.¹⁷ Ezért az emlékezhelyekhez hasonlóan a kulturális traumák státusza is változhat, egy adott történelmi esemény vagy helyzet traumának tekinthető egy társadalom történelmének egyik pillanatában, de már nem egy másikban.¹⁸ Jó példa erre a háború utáni évtizedek nyugatnémet és keletnémet identitáspolitikája: míg a szövetségi köztársaságban a hatvanas évektől kezdődően a holokauszt lassanként valóban kulturális traumává vált, addig a kommunista rezsim elutasította a felelősséget azzal, hogy a náci bünteteket a „burzsoá” kapitalizmus következményeként tekintette.¹⁹

¹² ALEXANDER, *i. m.*, 2.

¹³ RON EYERMAN, *Cultural Trauma and Collective Memory = Cultural Trauma – Slavery and the Formation of African American Identity*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 1–22, 1.

¹⁴ ALEXANDER, *i. m.*, 3.

¹⁵ ASSMANN, *i. m.*, 177.

¹⁶ ALEXANDER, *i. m.*, 13.

¹⁷ *Uo.*, 17.

¹⁸ Neil J. SMELSER, *Psychological Trauma and Cultural Trauma = Cultural Trauma and Collective Identity*, ed. by Jeffrey C. ALEXANDER, RON EYERMAN, Bernhard GIESEN, Neil J. SMELSER, PIOTR SZTOMPKA, Berkeley (CA), Los Angeles, University of California Press, 2004, 31–59, 36.

¹⁹ *Uo.*, 43.

Igaz ugyan, hogy az NSZK-ban is a hetvenes években bemutatott tévéfilm-sorozat, az amerikai produkcióban készült *Holokausz*t hozott igazi áttörést. A tömegmédiának mint „minősítő” intézménynek tehát nagy szerepe van a kulturális trauma elismertetésében, mert az csakis a nyilvános reflexió és diskurzus keretében érthető meg, magyarázható el, és csak itt válhat koherens elbeszéléssé,²⁰ illetve a traumát hatásos módon tudja dramatizálni, így a különböző versengő interpretációk közül egy-kettőnek lehetővé teszi, hogy a többiek felett dominanciát szerezzen, meggyőzőbbnek tűnjön.²¹ Anne Frank naplójának diadalmenete is az 1955-ben a Broadway-en bemutatott musical és az 1959-ben Hollywoodban készült film hatására indult meg igazán, volt idő, az ötvenes-hatvanas évek, amikor a legtöbben ezekből a művekből szereztek tudomást a holokausztról. Pontosabban arról, amit akkor még nem neveztek így. Ahogy arra a Levy–Sznajder szerzőpáros felhívja a figyelmet, nemcsak a *holokausz*t fogalma hiányzott az ötvenes években, hanem az a fogalmi keret is, amely Anne Frank naplóját a holokauszton belül értelmezte volna. Az Egyesült Államokban a második világháborút nem zsidó tragédiának tekintették az ötvenes években, hanem egyetemes küzdelemnek, ahol a jók győztek a gonoszok felett, ahol a demokrácia győzelmet aratott a diktatúra felett. Ennek megfelelően a korai naplódaptációk nem domborították ki a zsidóság tragédiáját, sorsuk az egyetemes emberi szenvedést reprezentálta.²² Emellett Anne alakja tökéletes eszköz volt arra is, hogy a hidegháború feszült légkörében mindenféle erőszak, háború és diszkrimináció ellen az ő nevében tiltakozzanak.²³

Volt már szó Rosenfeld figyelmeztetéséről, amely feltehetőleg egy töről fakad Aleida Assmann azon aggodalmával, hogy Anne és a holokausz *„amerikanizációja”* figyelmen kívül hagyja az eredeti körülményeket és helyszíneket, ezáltal egyre absztraktabbá válnak az események²⁴ – ez pedig manipulációknak a táptalaja is lehet. Európában a napló „amerikanizációja” mégsem vezetett homogenizációhoz, a helyi (nemzeti) kontextusokban mindenhol újraértelmezték a szöveget, éppen azért, mert nagyon különböző a tettes-, az áldozat- és a győztes emlékezet, legfeljebb az emlékezés intenzitásában lehet hasonlóság. Jól jelzi ezt magának az Anne Frank-napló recepciójának a változása is.²⁵ Különösen igaz ez az egykori NSZK-ra, ahogy Agnes Leinweber német politológus egy Fehéri Györgynek adott interjújában elmondta, a történet az Egyesült Államokból „jött vissza” (németül ugyanis már 1950-ben megjelent, de akkor még visszhangtalan maradt), népszerűsége a németek körében annak volt köszönhető, hogy ugyan a zsidóüldözetről szólt, de nem a megszokott vádló módon.²⁶ A hatvanas években kicsit csökken

²⁰ EYERMAN, *i. m.*, 2.

²¹ ALEXANDER, *i. m.*, 22.

²² DANIEL LEVY, NATAN SZNAIDER, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia (PA), Temple University Press, 2006, 60–61.

²³ ROSENFELD, *i. m.*, 5.

²⁴ ASSMANN, *i. m.*, 173.

²⁵ LEVY, SZNAIDER, *i. m.*, 62, 59.

²⁶ FEHÉRI György, „Egyszer talán megint újra emberek és nem csak zsidók leszünk” (*Anne Frank és a németek – két tételben*), *Múlt és Jövő*, 14(2003)/nyár, 121–125, 121.

a népszerűsége az Auschwitz-perek miatt – végül a szimbólum szerepét Auschwitz fogja átvenni Anne Franktól; a nyolcvanas évek újabb változást hoznak, mert az „oral history” irányzatának felértékelődése újra több figyelmet irányít a naplóra.²⁷

Talán éppen ez a tendencia, a szemtanúknak, a memoároknak a történettudományban végbement presztízsnövekedése vezette arra David Cesaranit, hogy megcáfolja a „hallgatás mítoszat”. Valóban széles körben elterjedt az a nézet, hogy az ötvenes évek a holokausztról való hallgatás évtizede lenne, még olyan kézikönyvek, mint a német műtfeldolgozás lexikona is azért tekint kivételként Anne Frank naplójára, mert ezt a „hallgatást” megtörte.²⁸ Cesarani másként látja ezt, egyszerű számadatokra alapozva: a közvetlenül a háború után született visszaemlékezések, interjúk és feljegyzések száma minden érintett európai országban meghaladja a több ezret, ez pedig éppen nem a hallgatásról tanúskodik, a túlélők egy része nagyon is beszélt élményeiről, és írásban is megörökítette azokat, sőt, a náci fajüldözés zsidó közösségek általi dokumentálása bizonyos helyeken már a háború alatt megindult.²⁹ (Ismeretes, hogy Anne a londoni emigráns holland kormány művelődési miniszterének, Gerrit Bolkestein írásos bizonyítékok gyűjtésére irányuló rádiós felhívásának hatására kezdte átdolgozni naplóját, hogy azt a háború után megjelentethesse.) Mindezek ismeretében Cesarani nem hallgatásról vagy tudatlanságról beszélne az ötvenes évek holokausztemlékezete kapcsán, hanem visszaesésről, arról, hogy megcsappant az érdeklődés a náci népirtás áldozatainak története iránt, aminek a nyilvánosság túltelítődése volt a fő oka.³⁰

Valami hasonló mehetett végbe, mint az első világháború után, hiszen akkor kezdődött valójában „az áldozatok és a szemtanúk kora”, mert a háború feldolgozhatatlanul újszerű erőszak-tapasztalata már akkor arra sarkallt több ezer, gyakorta névtelen katonát, hogy írásban számoljon be a szörnyűségekről.³¹ Mégis, utólag visszatekintve, mind a húszas éveket, mind az ötvenes éveket az elfojtás évtizedének látja inkább az emlékezettörténet, és ezeket az éveket a trauma lappangási idejeként tartja számon. Paradox módon Anne Frank naplója, és különösen a már említett színpadi és filmes adaptáció megfeleltet ennek a szociálpszichológiai jelenségnek is. Bruno Bettelheim gyermekpszichológus például, aki maga is volt koncentrációs tábor foglya egy évig, 1960-ban a *Harper's Magazine*-ben megjelentetett rendkívül kritikus cikkében úgy fogalmazott, hogy a napló

²⁷ *Uo.*, 123. Később – s ez már újfent globális tendencia – Anne Frank története inkább (régébbi szóval) az *ifjúsági*, (újabb keletű szóval) a *fiatal felnőt* (*young adult*) irodalom kánonjába került át, a tizenéveseket ez a könyv avatta be a holokauszt emlékezetébe. Az utóbbi időben már ez is megváltozott: a legújabb generációkhoz a napló már a 2012-ben megjelent *Csillagainkban a hiba* című John Green-bestseller közvetítésével jut el, ahol a rákos beteg fiatal pár meglátogatja az amszterdami Anne Frank-házat, kimondatlanul is párhuzamot teremtve a két tinédzser és Anne küzdelmei között. (Ezúton köszönöm meg Kérchy Annának, hogy felhívta a figyelmet a két szöveg közötti kapcsolatra.)

²⁸ *Lexikon der „Vergangenheitsbewältigung” in Deutschland – Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945*, hrsg. von Torben FISCHER, Matthias N. LORENZ, Bielefeld, transcript, 2007, 107.

²⁹ David CESARANI, *A „hallgatás mítoszatának” megkérdőjelezése. Háború utáni reakciók az európai zsidóság pusztulására = Transznacionális politika...*, i. m., 261–287, 262, 261.

³⁰ *Uo.*, 284.

³¹ Henry ROUSSO, *Hogyan válik globálissá az emlékezet? = Transznacionális politika...*, i. m., 24–33, 29.

világméretű sikerében ott lapul a gázkamrák elfelejtésének vágya is.³² Talán ő az egyetlen, aki magát a Frank családot is bírálni meri (most eltekintek azoktól a támadásoktól, amelyek a napló hitelességét kérdőjelezi meg), mondván, az a magatartásuk, hogy az életüket ugyanúgy akarták folytatni, mint ahogy addig is, valószínűleg a halálukhoz vezetett.³³ S bár az, hogy a színdarab szerzőpárosa, Frances Goodrich és Albert Hackett Anne optimista mondatát („...mert még mindig hiszek az emberek lelki jóságában” – 1944. július 15-iki bejegyzés)³⁴ végszavá tette, megfelelt az amerikai közönség akkori jövőorientáltságának,³⁵ de ugyanazt a tévhitet sugallja, hogy a náci fajüldözés és diktatúra ellenére a privát élet ugyanúgy folytatható, még akkor is, ha valaki zsidó származású.³⁶ A holokauszt vagy Anne Frank „amerikanizálódása” nem elfojtás vagy a trauma negatív eseményét pozitívvá alakító védekezési mechanizmus eredménye (mint mondjuk a holokauszt német emlékezetében a „ne engedjük még egyszer megtörténni” morális felszólítása),³⁷ hanem egy paradigmaváltás tünete, melynek folyamán a „progresszív” a tragikus narratíva váltja le. A kettő között a különbséget Jeffrey C. Alexander abban látja, hogy míg az első még hitt a modernitás kijavíthatóságában, és a náci büntetteket szembeállította a civilizációs alapértékekkel, a második már az első által középkori barbárságnak titulált népirtásra a modernitás következményeként és részeként tekintett.³⁸

Ehhez a váltáshoz a traumát személyessé kellett alakítani, és láthatóvá kellett tenni az áldozatokat, s ennek a megszemélyesítő műfajnak volt a leghíresebb prototípusa Anne Frank naplója, melynek éppen személyes fókuszba tette lehetővé az egyetemessé válást.³⁹ Alexander érvelésében nem sokkal később már nem pusztán prototípusként tekint a naplóra, hanem ennél sokkal nagyobb szerepet tulajdonít neki: véleménye szerint egymaga olyan szimbolikus változást teremtett meg, amely a többi médiumnak már lehetővé tette, hogy az évtizedek folyamán a holokauszt a progresszív narratíva helyett a tragikusban foglaljon el központi helyet.⁴⁰ Assmann viszont Anne Frank valós személye mellé emeli a *Holokauszt* tévéfilmsorozat Weiss családjának fikciós karaktereit, amikor arról beszél, hogy melyek voltak azok a médiareprezentációk, amelyek Európa és a nyugati világ nem zsidó lakosságát a közömböségtől az empátia és az érzelmi azonosulás felé mozdították el.⁴¹ Természetesen a kettő között nemcsak mediális, de időbeli különbség is van. Azonban a legfontosabb eltérés mégis az, hogy a napló egy gyermek távlatából

³² BRUNO BETTELHEIM, *Anne Frank – eine verpaßte Lektion* = B. B., *Erziehung zum Überleben – Zur Psychologie der Extrem situation*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1992, 252–265, 253.

³³ *Uo.*, 254.

³⁴ *Anne Frank naplója (1942. június 12.–1944. augusztus 1.)*, ford. BERNÁTH István, Bp., Park, 2009. A naplóból vett idézetek ebből a kiadásból származnak.

³⁵ LEVY, SZNAIDER, *i. m.*, 61.

³⁶ BETTELHEIM, *i. m.*, 257.

³⁷ SMELSER, *i. m.*, 54.

³⁸ Jeffrey C. ALEXANDER, *Holokauszt és trauma: Morális univerzalizmus Nyugaton = Transznacionális politika...*, *i. m.*, 66–147, 104.

³⁹ *Uo.*, 112.

⁴⁰ *Uo.*, 113–114.

⁴¹ ASSMANN, *i. m.*, 180.

beszél, sőt, az első olyan szöveg, amely a gyerekek szemszögéből láttatja a holokausztot. Népszerűségére ez lehet az egyik magyarázat, amellelt, hogy nem a zsidó kultúrába van beágyazva, így könnyebben befogadható a nem zsidó olvasók számára is.⁴² Anne gyermekése miatt könnyebben válik egyetemes érvényű szimbólummá, mert a gyerekek kevésbé individualizáltak, kevésbé vannak az identitástól megjelölve, könnyebb rájuk bármit kivetíteni vagy velük azonosulni.⁴³ Ezt Marianne Hirsch abban a tanulmányában mondja, amelyben Anne Frank fényképeinek Marjorie Agosin verseire tett hatását is vizsgálja, Kisantal Tamás viszont épp fordított utat jár be, hogy hasonló következtetésre jusson: mivel nincsenek vizuális nyomok a naplóíró Annéről, illetve a napló a család elhurcolásakor megszakad, így hiánya még hangsúlyosabb, de ez a hiány teret enged annak is, hogy a legkülönbözőbb értelmezések töltsék be ezt az űrt.⁴⁴

A szöveg csonkasága miatt (ellentétben a holokausztirodalom többi alkotásával) itt nem eshet szó a koncentrációs táborokról.⁴⁵ Agnes Leinweber szerint éppen ezért a napló ötvenes-hatvanas évekbeli német olvasói először itt szembesülhetnek „kímélő módon” az európai zsidóság megsemmisítésével, mert az igazi szörnyűségek leírása már hiányzik – máig tartó népszerűségét is abban látja, hogy a szöveg nem tesz próbára, könnyedén olvasható.⁴⁶ Talán éppen ezért nem nagyon találni olyan irodalomtudományi munkát, amely Anne Frank naplójának a szoros olvasására vállalkozna. Magyarországon sincs ez másképp, az előbb idézett szerző, Kisantal Tamás sem vállalkozik erre, amikor a recenziót ír Anne Frank fikciós műveinek⁴⁷ magyar megjelenése kapcsán, helyette inkább ad egy áttekintést az Anne Frank-émlékezhely alakulásáról, mondván, ennek az új kötetnek az olvasását is Anne emlékezhely-szerpe határozza meg.⁴⁸ Ezt azzal a tanulmányom elején már elhangzott kijelentéssel egészíteném ki, hogy az emlékezhely-státusz megkerülhetetlen a napló szoros olvasásában is. Ennek végrehajtását azért is tartom fontosnak, mert éppen a napló szövegszerűségének hangsúlyozásával, a kritikai kiadás 1986-os megjelenésével következett be fordulat Anne Frank emlékezetében.⁴⁹ Egyrészt egyszer és mindenkorra meg lehetett cáfolni a hamisítási vádakot, másrészt inentől válik egyértelművé, hogy Anne tudatos íróvá vált,⁵⁰ elkezdte újraírni a naplóját, csak nem tudta azt már befejezni. Éppen ennek köszönhető, hogy egyetlen kivételként az irodalmárok

⁴² LEVY, SZNAIDER, *i. m.*, 59.

⁴³ Marianne HIRSCH, *Projected Memory: Holocaust Photographs in Personal and Public Fantasy = Acts of Memory – Cultural Recall in the Present*, ed. by Mieke BAL, Jonathan CREWE, Leo SPITZER, Hanover, University Press of New England, 1999, 261–282, 272.

⁴⁴ KISANTAL Tamás, *A hiány történetei (Anne Frank: Mesék és történetek a Hátsó traktusból)*, Jelenkor, 58(2015)/5, 599–605, 599, 601.

⁴⁵ Frank VAN VREE, *Anne Frank = Europäische Erinnerungsorte, 2 (Das Haus Europa)*, hrsg. von Pim DEN BOER, Heinz DUCHHARDT, Georg KREIS, Wolfgang SCHMALE, München, Oldenbourg Verlag, 2012, 345–352, 345.

⁴⁶ FEHÉRI, *i. m.*, 122, 123.

⁴⁷ ANNE FRANK, *Mesék és történetek a Hátsó traktusból*, ford. GERA Judit, Bp., Park, 2014.

⁴⁸ KISANTAL, *i. m.*, 603. Az igazsághoz persze hozzátartozik az is, hogy Anne fiatal kora miatt még nem tudott igazán színvonalas szépirodalmi szövegeket írni, s ez a tény a szoros olvasást nemcsak megnehezíti, de szinte teljesen ellehetetleníti.

⁴⁹ VAN VREE, *i. m.*, 350.

⁵⁰ ROSENFELD, *i. m.*, 6.

nemzetközi elitjéből, Philippe Lejeune elkezdett foglalkozni a napló háromféle szöveg-változatának egymáshoz való viszonyával (az eredeti napló mellett ott van az Anne által elkezdett újraírás, illetve az édesapja, Otto Frank által összeállított változat).⁵¹ Fontos megállapításokra jut, például, hogy Anne cenzúrázta magát, nem pedig az apja, aki csak befejezte, amit a lánya vállalt⁵² – de filológiai kérdések tisztázásán túl messzebbre nem merészkedik.

Transzlokálitás és a nemzeti hovatartozás performatív megalkotása a naplóban

Meggyőződésem tehát, hogy arra a kérdésre, amelyet az *Európai emlékezhelyek* szócikke is központba állít, nevezetesen, hogy hogyan vált Anne Frank a háború utáni nyilvános emlékezés kulcsfigurájává,⁵³ igazából mégiscsak egy részletekre koncentrált szövegolvasás tapasztalatai adhatnak választ. Abban ugyanis konszenzus van a szakirodalomban, hogy az emlékezet őt emeli ki az összes holokausztáldozat közül a leginkább.⁵⁴ Abban is egyetért mindenki, hogy bár a napló erkölcsi traktátusnak tűnik inkább, mégis nagyban hozzájárult a történelmi tudatossághoz,⁵⁵ és hatásáról még olyan tekintélyek, mint Primo Levi vagy Simon Wiesenthal is elismeréssel szóltak.⁵⁶ De hogy mivel magyarázható ez, abban már megoszlanak a vélemények. Egyetlen olyan történelmi áttekintés van, amely esztétikai indokokat sejt a háttérben. Amikor Jeffrey C. Alexander a kulturális trauma társadalmi megalkotásáról beszél, meghatározza annak intézményi kereteit is (vallási, jogi, esztétikai, tudományos, tömegkommunikációs és állami-bürokratikus kereteket különböztet meg). A holokauszt kulturális traumájának *esztétikai* megalkotásánál – mint ahogyan más szövegekörnyezetben volt már róla szó –, a korai ábrázolások közül kiemelten fontos szerepet tulajdonít Anne Frank naplójának. Megjelenését követően ugyanis egy egészen új irodalmi műfaj, a „túlélő irodalom” is megszületett.⁵⁷

Szociológusként megáll ezen a ponton, irodalomtudományi távlatból nézve azonban az *esztétikai* kategóriája még túl tág és megfoghatatlan. Egy sikeres interpretáció érdekében, javaslatom szerint, az előljáróban már jelzett módon, a transznacionalitás, de még inkább a transzlokálitás szempontrendszerét kell bevonni. Ezek segítségével számtalan olyan kérdést meg tudunk fogalmazni, melyekre ha a szövegtől választ kapunk, az nemcsak „esztétikai” magyarázatot ad a napló sikerére, hanem számos, mai horizonton felmerülő problémára is megoldást kínálhat. Igazából tehát nem olyan, inkább a transznacionalitás kutatásában toposzá vált jelenségek érdekelnének, minthogy a Németországból emigrált Frank család a hollandiai asszimilációja után hogyan válik újra menekültté Amszterdamban. Sokkal lényegesebb a transzlokálitás nyelvisége, az, hogy Anne hogyan

⁵¹ Philippe LEJEUNE, *A naplóját újraíró Anne Frank = Önéletírás, élettörténet, napló (Válogatás Philippe Lejeune írásaiból)*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2003, 179–209, 186.

⁵² *Uo.*, 190.

⁵³ VAN VREE, *i. m.*, 348.

⁵⁴ Rosenfeld ezzel a tézissel kezdi előadását. ROSENFELD, *i. m.*, 1.

⁵⁵ CESARANI, *i. m.*, 285.

⁵⁶ VAN VREE, *i. m.*, 351.

⁵⁷ ALEXANDER, *Trauma: A Social Theory...*, *i. m.*, 20.

és miért akarja uralni például a befogadó ország nyelvét, hogyan viszi színre a német és a holland nyelv interferenciáit, és milyen értékítéleteket fogalmaz meg a többi hét bujkálóval szemben, ha ők nem tudnak megfelelni az általa elvárt holland nyelvi sztenderdnek. További kérdés, hogy a nyelv mennyire lesz a hovatartozás kinyilvánításának domináns médiuma, és hogyan éli meg Anne azt, hogy olyan identitást is fel kell vennie, amelyet csak a náci fajelmélet erőltetett rá és többi sorstársára. De a szoros olvasás legnagyobb tétje mégis a válasz megtalálása arra a kérdésre, hogy a több mint kétéves bujkálás helye, a „Hátsó traktus” miért nem volt egyáltalán steril és hermetikusan elzárt tér? Egy olyan tér, amely csak személyes és privát tér lett volna, melynek emléke így nem lett volna releváns a kollektív emlékezet számára, ami miatt Anne naplója egy lenne a többi akkori történeti forrás közül. De nem így történt, s ebben feltehetőleg nagy szerepe van annak is, hogy a naplóban elbeszélte a transzlokálisának köszönhetően könnyen „belakható” bármely más, térbeli és időbeli koordinátával rendelkező olvasó számára is.

Ebben már eleve segítségére van az tény, hogy a napló kronotopozsának csak egy töredéke, a lelegeje tér el a rejtőzködés több mint két évtől. Voltaképpen nincs egy hónap sem az az időszak, amikor a napló írója még szabadon sétálhat Amszterdam utcáin. De már itt is korlátozottak a mozgásban a Dávid-csillag viselésére kényszerülő polgárok, mert számukra már tilos a tömegközlekedés használata (19, 1942. június 24.). A tér ekkor még identikus, semmi mással össze nem téveszthető. A naplóbejegyzések szereplői, így az osztálytársak vagy ismerősök meghatározásánál is fontos a térbeli hovatartozás, az egyik osztálytársat már csak azért is tekintik szegénynek a többiek, mert számukra ismeretlen utcában lakik, a város nyugati részén (11, 1942. június 14.). Amikor a családját mutatja be, ott is elengedhetetlen azoknak a helyeknek a megnevezése, ahol laktak, amelyek egyben a vándorlás stációit is jelentik (14–15, 1942. június 20.).

A napló ezen különálló, rövid bevezető szakasza egyben komoly dramaturgiai szereppel is bír, hiszen öntudatlanul is bemutatja, hogy Anne mit veszített el, szinte pillanatok alatt. Nem mást, mint az otthonát, nem véletlen, hogy az egyik első rejtékhelybeli bejegyzésének elején kijelenti, hogy „[Ú]gy hiszem, ebben a házban sosem fogom otthon érezni magam” (30, 1942. július 11.). Néhány sorral feljebb viszont még arról számol be, hogy a család többi tagjával ellentétben ő azonnal megszerette a negyedóránként megkonduló Westertoren harangjait, és valóban, az így visszanyert otthonosság csak akkor tudatosul benne igazán, amikor a háború ettől is megfosztja: „Az egyik bosszúságot általában követi a többi, ahogy most is. Az első: a Westertoren harangjátéka megszűnt, pedig a hangja mindig nyugalommal töltött el” (88, 1943. március 25.). Sőt, később az auditív szinten és így a térben megtestesülő meghittség mellett már az idő mérhetőségéből eredő biztonság, az erre épülő rituális koherencia (lásd a napirendek beosztásának leírását például) is felszámolódik: „[E]gy hete nem mindig tudjuk pontosan, mennyi az idő, mert a Westertoren kedves harangjait állítólag hadi célokból leszerelték, és sem éjjel, sem nappal nem tudjuk, hány az óra” (118, 1943. augusztus 10.).

A Westertoren harangjainak ütései *behatolnak* ugyan Anne új otthonába, de ő azokra mindvégig az otthonosság markereiként tekint. Minden otthon, ahogyan Jablonczay

Tímea megjegyzi, nem egységes identitástér, ott van benne a szorongás és a félelem,⁵⁸ s ez fokozottan igaz a Frank és a másik, a Van Daan család rejtkehelyére. Természetesen főként a lebukástól való félelem miatt, amelyek a legkülönfélébb fantáziákban öltenek testet: „Képzetelemben a hozzánk behatolni akaró férfi alakja egyre hatalmasabbra nőtt. Végül már egy óriást képzeltem magam elé, egy mindenkinél gonoszabb fasisztát.” (58, 1942. október 20.). A rejtkehelyen a kinti háború is csak nagyon ritkán jelenik meg képi ábrázolásban, annál inkább tör be erőszakosan, auditív úton, bombák robbanásában, fegyverek ropogásában: „Éjszaka akkora lövöldözés támadt, hogy négyszer is összecso-magoltam minden holmimat. Ma azután a meneküléshez legszükségesebb dolgokat bezúfoltam egyetlen kis bőröndbe. Persze Anya joggal kérdi: »Ugyan hová menekülnél?«” (94, 1943. május 1.). Ez a szorongás soha nem oldódik teljesen Annében, még akkor sem, amikor mindenki más megfeledekzik önmagáról, éppen bujkálásuk két éves évfordulóján: „A függönyök elhúzva, az ablakok kitárva, hangos beszéd, ajtók csapódása, reszkettem az izgalomtól. Hogy van ez, hát már nem rejtőzködünk?, futott át az agyamon, olyan érzés volt, mintha most újra mutatkozhatnánk a világ előtt” (293, 1944. július 8.). A rejtkehely és a külvilág határait tehát nem lehet hermetikusan lezárni, de a bentlakók ezt nem is szeretnék, számos módon próbálják fenntartani a kapcsolatot a kintiekkel. Ennek legegyszerűbb módja az, hogy mindig fogadnak olyan látogatót, aki segíti őket és megbízhatnak benne. A rejtkehely konfliktusainak nagy része viszont abból ered, hogy túl kevés a helyiség az intim szférák kialakítására, ha ezzel megpróbálkoznak, mint például a friss szerelmespár, azaz Anne Peterrel, annak gúnyolódás lesz a vége: „Van Daan és Dussel egészen pocskékul viselkednek, valahányszor eltűnök Peter szobájában. »Annes zweite Heimat«, jegyzik meg, vagy »illik az, hogy egy úr késő este fiatal lányokat fogadjon?«” (212, 1944. március 24.).

A rejtőzőket mindvégig két egymással ellentétes, de alapvető érzés határozza meg: a *félelem*, hogy egy agresszor átlépi a rejtkehely és a külvilág határát, legalább annyira erős, mint a *szabadságvágy*, azaz az általuk elkövetett – másik irányú – határátlépés vágya. Anne ezt, főként a napló második felében, többször megfogalmazza, hol egy kalitkában vergődő letört szárnyú madárhoz hasonlítja magát (128, 1943. október 29.), hol egyszerűen felsorolja, mit szeretne tenni: „Biciklizni szeretnék meg táncolni, fütyülni, szétnézni a világban, fiatalnak érezni magam, érezni, hogy szabad vagyok...” (142, 1943. december 24.). Vannak passzusok, ahol ezt a vágyat magától eltávolítva, általános érvényű jó tanácsként artikulálja (talán az ilyen mondatok miatt tartották sokan inkább „erkölcsi traktátusnak”, semmint holokausztirodalomnak): „Mindenkinek, aki szorong, magányos vagy boldogtalan, a legjobban teszi, ha kimegy valahová a szabadba, ahol egészen egyedül lehet, csak az ég, a természet és az Isten társaságában.” (179, 1944. február 23.) Végül tizenötödik születésnapja után, egy alkalommal, amikor a nyitva hagyott tetőtéri ablakon kinéz, a szabadságvágy teljesen felülírja a félelmet, ezt ki is mondja: „A sötét, esőszagú este, a zivatarban elhúzó felhők teljesen lenyűgöztek, másfél év óta először ke-

⁵⁸ JABLONCZAY, *i. m.*, 154.

rültem szemtől szembe az éjszakával. Ettől az estétől fogva oly erős volt bennem a vágy, hogy ezt újra megtapasztaljam, hogy még a betörőktől, a sötétben futkározó patkányoktól és a rajtaütéstől való félelmemet is legyőzte” (286, 1944. június 13.).

A két rejtőző család persze a kezdetektől fogva gondoskodott a teljes elszigeteltséget oldó megoldásokról, a látogatókon kívül erre a legjobb eszköz a rádió,⁵⁹ illetve az újságok és a könyvek médiumai voltak.⁶⁰ Ennek ellenére szintén nagyon korán, már bujkálásuk elején megszegik a saját maguk által hozott szabályokat. Mivel láthatatlanná kell válniuk a külvilág szemében, ezért önmaguknak is megtiltják, hogy láthassák a kinti életet, de mégsem bírják ezt megállni: „Szombat délutánonként behúzzuk ott a függönyöket, és a sötétben megtisztálkodunk, amelyikünk meg épp a sorára vár, a függöny résén át kiles az ablakon, és az utcai járókelőkön álmélikodik.” (48, 1942. szeptember 29.) Egyfajta voyeur-pozícióba kerülnek, amit Anna még azzal is fokozni tud, hogy esténként távcsővel fürkészi a hátsó szomszédok kivilágított szobáit (70, 1942. november 28.). Érdekes fejlemény, hogy a megfigyelő óhatatlanul is ellentétes pozíciót vesz fel a megfigyelés tárgyával, hiába szubjektumokat figyel meg, azok akaratlanul is objektumokká válnak, így bármennyire is lehetne a megfigyelő ember és a megfigyelt emberek között sorsközösség, a leskelődés alaphelyzete ezt megakadályozza. Ezért érezhet Anne lelkiismeret-furdalást, amikor (feltehetőleg Dávid-csillagot viselő) zsidókat pillant meg: „[M]ost, hogy a zsidókat említem, zárójelben megjegyzem, hogy tegnap, ahogy a függönyön át megpillantottam két zsidót, mintha valami világraszóló csodát láttam volna. Olyan furcsa érzés fogott el, mintha én ezeket az embereket elárultam volna, és most még ki is lesem a szerencsétleneket” (75, 1942. december 13.).

Ezzel megérkeztünk a legfontosabb kérdéskörhöz, az identitás problematikájához. Identitás helyett szerencsésebb inkább az identifikáció, vagy a hovatartozás kinyilvánításának performatív beszédaktusáról beszélni, elkerülve ezzel az esszencializmus csapdáját. Az eddigi Anne Frank-recepció legmanipulatívabb észak-koreai változatának tehát egy nyelvi cselekvés tette lehetővé, hogy az értelmi szerzők identifikálják magukat az áldozattal. Emlékszünk rá, hogy a globális ikonná válás az eredeti történeti kontextusok elvesztésével járt. Így az univerzális érvényt hirdető interpretációk is figyelmen kívül hagyják, hogy Anne zsidó és német identitását hátra hagyva hollandként szerette volna önmagát meghatározni.⁶¹ Ez már a napló nyelvében is megtestesül, hiszen hollandul írta, nem németül. Bár itt közbevetethné valaki, hogy Anne már holland iskolában tanult meg írni-

⁵⁹ „Mindenki ócska rádiót próbál szerezni, hogy azt szolgáltatssa be ahelyett, ami »a lelket tartja« az emberben. Ami nagyon is így van, mert mióta odakintről egyre rosszabb híreket kapunk, egyre inkább a rádió bűvös hangjától nyerjük vissza bátorságunkat, hogy újra megy újra így biztassuk magunkat: »Fel a fejjel, bátorság, jönnek még szebb idők is!«” (100, 1943. június 15.)

⁶⁰ „Normális emberek nem is tudják, mit jelentenek a könyvek a rejtekezőknek.” (101, 1943. július 11.)

⁶¹ Találhatunk persze olyan idézetet, amely a Hátsó traktus mikrovilágát általánosabb szintre emeli: „[S]zókásommal homlokegyenest ellenkezően mégiscsak beszámolok részletesen az étkezésről, mert ez ma nemcsak a Hátsó traktusra jellemző, hanem egész Hollandiára és egész Európára meg még távolabbra is, mindenütt fontos és kínos tényezővé vált.” (224, 1944. április 3.) De találunk példát nem sokkal később az ellenkezőjére is: „[A] mi hátsó erődünkből nemigen lehet megállapítani, milyen a hangulat Hollandiában.” (283, 1944. június 13.)

olvasni, s pusztán ez az oka, de a naplóból kiderül, hogy a Németországból már felnőtt fejjel menekülő családtagoktól is elvárta a helyes holland beszédet, és nehezen tolerálta, ha ezt az elvárást a többiek nem tudták teljesíteni.⁶² Ennek az lehet a magyarázata, amit Mészáros Zsolt is mond két migráns háterű szerzőről, Maxine Hong Kingstonról és Eva Hoffmanról: a nem anyanyelvi szerzők nagyon szeretnék birtokolni a befogadó ország nyelvét, mert azáltal válnak láthatóvá, nyerne el bizonyos mértékű hatalmat.⁶³

S bár a nyelvi megelőzöttségtől Anne sem mentesül, megtörténik ugyanis, hogy felindultságában németül kezd el beszélni, mint amikor például egy vázányi víz ömlik a jegyzeteire (270, 1944. május 20.), de tudatosan már kezd elhatárolódni eredeti identitásától: „[S]zép kis nép a német, és tulajdonképp én is közéjük tartozom! Vagyis mégsem, Hitler már rég megfosztott a hazánktól. Igazából nincs sehol a világon ádázabb ellenségeskedés, mint a németek és a zsidók között” (55, 1942. október 9.). Ez utóbbi idézetben persze ott van az a szörnyű tapasztalat, hogy a nemzeti hovatartozástól való megfosztás is lehet traumatikus, és hogy ez először együtt járt egy nem feltétlenül akart identitástulajdonítással („zsidó”), hogy aztán az otthonuktól, a vagyontárgyaiktól, a személyes tulajdonuktól és végül az életüktől is megfossa ezeket a megbélyegzett embereket a náci halálgépezet. A szokatlanul hosszú, 1944. április 11-dikei naplóbejegyzés végén Anne három hovatartozással is számol, az első ez az erőszakosan rájuk oktroyált, amely már szinte már nem is emberi, inkább tárgyi létmódba taszítja őket: „[C]sak véget ér egyszer ez a szörnyű háború, és újra emberek leszünk, nem csak zsidók!” (236). Látszólag ellentmond ennek a második kinyilvánított hovatartozás, hiszen néhány sorral lejjebb mégis megmaradna zsidónak: „[M]i nem tudunk csak hollandok vagy csak angolok vagy bármely más ország polgárai lenni, mi amellet megmaradunk zsidónak is, meg kell maradnunk, és meg is akarunk maradni.” (Uo.) Ezt a mondatot a kiválasztott nép ismerős toposzaival vezeti be, azaz így már viszont egy kiemelkedő csoport tagjává szeretne válni, akiknek a hitéből a világ összes többi népe a jóra nyer tanítást (Uo.). A harmadik egy vágyott hovatartozás: „...az első kívánságom a háború utánra: hadd legyek hollanddál! Szeretem a hollandokat, szeretem országunkat, szeretem a holland nyelvét, és itt akarok dolgozni” (236–237).

Ez utóbbi kettő egyáltalán nem zárja ki egymást, az csak az első identitást kierőszakoló náci fajüldözés szemében tűnhet úgy. Egy új nemzethez való csatlakozásban nemcsak a valahová tartozás alapvető emberi igénye van ott, hanem a nemzet által biztosított

⁶² Álljon itt bizonyítékul két idézet: „És kérek, vedd figyelembe azt is, hogy a két feleség szörnyen beszél hollandul (a férjéről nem merek nyilatkozni, még megsértődnének). Nagyokat kacagnál, ha hallanád ezt a rossz hollandságot. Mi már oda se figyelünk rá, nem érdemes javíthatni rajta. Anya és Van Daan asszony beszédét nem is úgy fogom idézni, ahogy az elhangzott, hanem tisztességes holland nyelven.” (37, 1942. szeptember 2.) „Ez annyira felbosszantotta Van Daan asszonyt, hogy takaros mondókáját addig ékesítette pompásan vegyített németesen holland és hollandosan német fordulatok özőnével, mígnem, a született szónok, belezavarodott tulajdon szavaiba...” (47, 1942. szeptember 28.)

⁶³ MÉSZÁROS, *i. m.*, 251.

„ontológiai” biztonság is,⁶⁴ amitől a kirekesztés ugyanúgy megfosztja az embert, mint a jogaitól. Zombory Máté ugyan a magyarországi németiség második világháború utáni kitelepítésének kontextusában mondja, de Anne Frankra is igaz, hogy a kirekesztés miatt a haza elveszti otthonosságát, s ha ez fizikai formát ölt, akkor a kényszmigrációban (a kényszerű elrejtőzésben) muszáj az egyénnek újraalkotni, helyrehozni vagy valamilyen módon fenntartani nemzeti hovatartozását.⁶⁵ Vagy ahogyan Nira Yuval-Davis fogalmaz, a hovatartozás (*belonging*) akkor válik artikulálttá, strukturálttá vagy átpolitizálttá, ha valamilyen módon veszélybe kerül.⁶⁶ Egy éppen tizenöt éves lány ezért kényszerül korától szokatlan módon erre is reflektálni, a kamaszkorból adódó természetes önreflexiókon túl.

A szoros olvasás tapasztalata tehát azzal egészítheti ki a „távoli” olvasás axiómáját, hogy Anne Frank mint emlékezhely immár nemcsak a holokauszt traumájának kezdeti tudatosulásában játszik fontos szerepet, hanem legalább ennyire jelentős segítség lehetne a mai menekültek, kirekesztettek és kitelepítettek élettapasztalatainak megértésében is. Ezért semmi baj nincs azzal, ha a nyugattól nagyon eltérő országokban vagy kultúrákban történt kirekesztések áldozatai Anne Frankkal azonosítják magukat, hiszen ők csak láthatóvá és érhetővé szeretnék tenni a szenvedéseiket az egész világ előtt. Ha azonban ezek az identifikációk valójában manipulációk, és további kirekesztéseket készítenek elő, azt nem kellene (szó nélkül) hagyni. Anne Frank ikonjának globális népszerűsége ismeretében ez korántsem lesz könnyű feladat.

---

⁶⁴ Michael SKEY, *National Belonging and Everyday Life – The Significance of Nationhood in an Uncertain World*, Houndmills, New York, Palgrave Macmillan, 2011, 28.

⁶⁵ ZOMBORY Máté, *Az emlékezés térképei – Magyarország és a nemzeti azonosság 1989 után*, Bp., L'Harmattan, 2011, 48, 150.

⁶⁶ Nira YUVAL-DAVIS, *The Politics of Belonging – Intersectional Contestations*, London–Thousand Oaks–New Delhi–Singapore, Sage Publications, 2011, 10.

A kötet szerzői és szerkesztői

- Bárány Attila** egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet; kutatásvezető, MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” Kutatócsoport
- Bozzay Réka** egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék
- Brittig Vera** muzeológus, Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum, Budapest
- Bujtás László Zsigmond** történész, Budapest
- Csorba Dávid** főiskolai docens, Sárospataki Református Teológiai Akadémia; igazgató, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára
- Fazakas Gergely Tamás** egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet; kutatásvezető, Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport
- Fehér Krisztina** PhD-hallgató, Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Kar, Építészettörténelmi és Műemléki Tanszék
- Oláh Róbert** tudományos igazgatóhelyettes, régi könyves könyvtáros, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen

- Pósán László** habil. egyetemi docens, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, MTA-DE Lendület „Magyarország a középkori Európában” Kutatócsoport
- Pusztai Gábor** tanszékvezető egyetemi docens, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék
- Réthelyi Orsolya** egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Néderlandisztika Tanszék, Budapest; Huygens Institute, Amsterdam
- Takács Miklós** egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

Névmutató

A kötet minden személynevét tartalmazza, kivéve a bibliai és mitológiai neveket, valamint a nyomdászok és könyvkiadók nevét, ha azok bibliográfiai tételben szerepelnek.

- Ábel Jenő 53
Abel, Wilhelm 20
Adolf Henrik van Rechteren, Almeo grófja 139
Adolf, Berg hercege 36, 44
Adolf, IV., Kléve hercege 43
Adolf, Jülich és Geldern hercege 43, 46, 47
Adorján, erdélyi püspök 13
Agosín, Marjorie 183
Ágoston, Szent 98, 101
Alard de Beverhout 26
Albeni János 48
Albrecht von Kolditz 45
Áldásy Antal 51
Alexander, Jeffrey C. 178, 179, 180, 182, 184
Al-Irdisi, Abu Abdalláh Muhammad 15
Allmand, Christopher T. 30, 39
Almand 17
Altmann, Wilhelm 27, 34
Ambró Ferenc 125, 128, 131
András, I., magyar király 16
András, II., magyar király 17
Andrea de Benzis de Gualdo 51
Anna, Burgundi 38, 55
Anne de Bourbon 30
Antal Géza 84, 124–129, 131–133, 135, 138, 139, 141, 158, 160
Antal Gézáné Adèle S. C. Opzoomer lásd Opzoomer, Adèle Sophia Cordelia, Antal Gézáné
Antal, Burgundiai, Brabant és Limburg hercege 23, 27–29, 36–38, 41, 42, 44, 55
Apácai Csere János 92, 104
Apafi (I.) Mihály, erdélyi fejedelem 83, 84, 90
Apáti Madár Miklós 113, 114
Apor, Henriette Caroline Marie Josephine 133
Áprily Lajos 92
Arányi Lajos 64, 69
Areopagita, Dionysios 112
Arnold, Egmonti, Geldern hercege 43–47
Áron Péter 13
Árpád 16
Aschbach, Josef 32, 49, 50, 52, 53
Assmann, Aleida 178–180, 182
Atiya, Aziz Suryal 26
Augustinus lásd Ágoston, Szent
Baán István 25
Baar Jolán, Willem Wendelaarné 125, 131
Babits Mihály 134
Baján Gyula 138
Bal, Mieke 183

Balázs János 144
 Balduin, I., flandriai gróf 16
 Bálint, Gunss-i 52, 53
 Bálint, pap 147
 Balog Elemér 72
 Balogh Ferenc 155
 Bárány Attila 24
 Baráth Béla Levente 155
 Barcza József 147, 149
 Bardoly István 64
 Barre, Bertrand de la 59
 Bársony György 95
 Barta János, ifj. 147
 Bartha Antal 15
 Bartók Béla 134
 Bartók István 71
 Bastonyai János 49
 Bátori István 36, 37, 39
 Bátorkeszi István 71
 Baum, Wilhelm 29, 31
 Baumgärtner, Wilhelm Andreas 14
 Beck, Jakob Christoph 150
 Becker, Balthasar 98
 Behringer, Wolfgang 19
 Béla, I., magyar király 16
 Béla, III., magyar király 13, 14
 Bellaguet, Louis-François 23
 Benedek, XIII., avignoni pápa 41, 51
 Beregszászi István 71, 76
 Berei Soó Rezső lásd Soó Rezső, berei
 Berg Pál 112
 Bernát István 130, 138
 Bernáth István 182
 Bernhard, Jan-Andrea 80
 Bertényi Iván 50
 Bertlingius, Johannes 99
 Bertran de Br(o)uwere 26
 Bess, Bernhard 34, 35
 Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 63, 128
 Bethlen Miklós, gróf 84, 93–95, 100
 Bettelheim, Bruno 181, 182
 Beuningen, Coenraad van 98
 Bevilaqua-Borsody Béla 170
 Beyer, Brigitt 63, 68
 Bischoff, Franz 59
 Bitskey István 95, 139, 147, 158, 161
 Blattner Géza 170
 Blazovich László 13
 Blondel, David 98
 Bod Péter 159, 160
 Boda Judit 114
 Bodnár János 146
 Bodrogi Tibor 168
 Boehm, Laetitia 29
 Boer, Pim den 183
 Boeren, Peter C. 17
 Bolkestein, Gerrit 181
 Bónis György 49–51
 Borngässer, Barbara 63, 68
 Borovszky Samu 28
 Borsa Iván 23
 Botos Péter 74, 81
 Bottyán János 111, 162
 Boucicaut, Jean le Maingre, francia marsall
 24–26
 Bourignon, Antoinette 113
 Bozzay Réka 71, 92, 93, 95, 100, 109,
 110, 150
 Bölcskei Gusztáv 147
 Brandon, Jean 24–26
 Brandt, Geeraerd 81
 Brandt, Gerard 162
 Brauner, Alois 24
 Braz, Anselmus de 16
 Bretz Annamária 159
 Brickell, Katherine 178
 Broederlam, Melchior 60
 Broquière, Bertrandon de la 59, 65
 Buchon, Jean 25
 Buck, Michael Richard 53
 Bujtás László Zsigmond 72, 73, 75, 80,
 84, 90, 95, 98, 99
 Burke, Peter 89
 Burmann, Franciscus 72, 73, 98

- Bünz, Enno 14
- Calmette, Joseph 38
 Calvin, Jean 80, 153, 158
 Camuffo, Dario 19
 Caro, Joseph 29, 32, 34
 Cato, Marcus Porcius 112
 Celesztin, III., római pápa 13, 14
 Cesarani, David 181, 184
 Cillei (II.) Hermann 28, 39
 Clinge-Fledderus, Jan Petrus Philippus 130
 Coccejus, Johannes 95, 111
 Coledanus Jónás 80
 Colijn, Hendrik 153
 Comenius, Johannes Amos 96, 97
 Crewe, Jonathan 183
 Curschmann, Fritz 19, 20
 Czeglédi István 71
- Csécsi János, ifj. 99
 Csepregi Turkovics Mihály, id. 112, 118
 Cserna Juliska 133
 Csernátoni Pál 93, 94
 Csernus Sándor 24, 28, 59, 65
 Csikesz Sándor 144, 146
 Csiky Lajos 155, 156
 Csitáry Béláné Galgóczy Ilona lásd Galgóczy Ilona, Csitáry Béláné
 Csoma Zsigmond 18
 Csorba Dávid 76, 90, 95, 99–102, 162
 Csuthy Zsigmond 82
 Csúzi Cseh Jakab 71–89, 95, 96, 98
 Csűry Bálint 144
- Daillé, Jean 98
 Dalen, Cornelio van 73
 Damen, Jos 110
 Daragó László 57
 Darkó Jenő 151
 Datta, Ayona 178
 Debreceni Ember Pál 74, 102
 Dégenfeld József, gróf 148
- Delaville le Roulx, Joseph 24, 26, 27
 Descartes, René 96, 112
 Dhaun, Konrad von 43
 Dietrich (II.) von Mörs 44, 47
 Dietrich, kölni kőfaragó 59
 Diószegi K. István 95, 96
 Domonkos László 50, 51
 Donáth János 84
 Dorst, Marijke van 126
 Douët-D'Arcq, Louis Claude 28
 Driessen, Antonius 110
 Droždek, Boris 177
 Duchhardt, Heinz 183
 Dukas, Michaél 25
 Dumonceau, Joseph Henri Felix, gróf 125
- Ébli Gábor 168
 Eekhof, A. 134
 Elter István 15
 Engel Pál 15, 16, 18, 36, 57, 65
 Entz Géza 63
 Erasmus, Desiderius Rotterodamus 98
 Erzsébet, Görlitzi, Luxemburg örökösnoje
 23, 29, 37–40, 42, 55
 Espagne, Michel 140
 Eszéki T. István 95, 96
 Eyck, Jan van 60
 Eyerman, Ron 179, 180
- Fábián Laura 50
 Fagel, Hendrik 81
 Fallenbüchl Ferenc 75
 Farkas István 167
 Farkas József 157, 160
 Fata Márta 51, 149
 Fazakas Gergely Tamás 112, 155, 158, 159
 Fedeles Tamás 47–49
 Fehér Krisztina 57, 60, 65, 68, 70
 Fehéri György 180, 183
 Fejér György 29, 37, 41
 Fekete Csaba 76, 111, 113
 Fekete Károly 147

- Felvinczi Takács Zoltán 169, 173
 Fényi Tibor 136
 Ferencz Anna 73, 75, 76
 Fernando Joaquín de Zúñiga-Requesens y de Toledo, marqués de Los Vélez 73
 Fey, Carola 19
 Filippo Maria Visconti, milánói herceg 57
 Fischer, Torben 181
 Flandre, Jean Sans Terre de (Druickham) 25
 Flandre, Louis le Frison de 25
 Flandre, Louis le Haze de 25
 Flandre, Renaud de 25
 Flandre, Victor de 25
 Fraknói Vilmos 49
 Franco, püspök 16
 Frank, Anne 10, 177–190
 Frank, Otto 184
 Franz, Günther 19
 Fredman, Joseph S. 110
 Freisingi Ottó lásd Otto von Freising
 Friedrich von Blanckenheim 36
 Frigyes, I., Barbarossa, német-római császár 18, 20
 Frölich, David 90
 Fülöp László 134
 Fülöp, II., Merész, burgundi herceg 22–26, 30, 55, 60, 61, 64, 67
 Fülöp, III., Jó, burgundi herceg 41–43, 46, 47, 59–61, 64–67, 70

 Gáborjáni Szabó Botond 113
 Gábrriel Asztrik 51
 Gál Judit 50
 Galgóczy Ilona, Csitáry Béláné 134
 Garai Miklós 30, 31, 34, 39
 Garas Klára 60
 Gautier de Bauffremont 26
 Gazdag István 156
 Geller Katalin, R. 136, 137
 Gellérfi Gergő 77
 Georg von Hohenlohe 50
 Gera Judit 126, 183

 Gerdesius, Dániel 113
 Gerenday Antal 155
 Gerhard, VII., Jülich és Berg hercege 47
 Gerő László 57, 58, 64
 Géza, II., magyar király 13–15
 Ghirlandaio, Domenico 60
 Giesen, Bernhard 179
 Gillis van Waesberghe 26
 Giuot de Tournai 26
 Glassl, Horst 15
 Glück, Helmut 15
 Goes Portinari, Hugo van der 60
 Goeswin, Hoeveni 47, 48
 Goethe, Johann Wolfgang von 132
 Gombos Ferenc 16
 Gonda László 153
 Goodrich, Frances 182
 Gosker, Margriet 113
 Gottfried, III., lotharingiai herceg 16
 Graaf, G. Henk van de 138
 Grandjean, Wolfgang 13
 Grebel, P. de 117
 Gregorius de Crescentio 13
 Grodziecki Menyhért, Szent 163
 Gronovius, Abraham 113, 120
 Gündisch, Konrad 15

 Gyalui Farkas 92, 100
 Gyermek László 123, 136, 137
 Györffy György 16, 17
 György, kalocsai érsek 16
 György, Szent 16
 Győri L. János 162
 Györke Ágnes 178
 Györkös Attila 16
 Győző Andor 170
 Gyulai Ferenc 84

 Haan, Jan den 72, 76
 Hackett, Albert 182
 Haiman György 101
 Haks, Donald 81

- Hall, Stephen 59
Halmos Balázs 57, 60, 65
Hamel Bruyninx, Gerard 74, 76, 77, 81, 84, 88, 98
Hamel-Bruyninx, Jacob Jan 139
Haraszi Szabó Péter 50
Harsányi István 159, 160
Harsányi Nagy Jakab 97
Hauff, Edvard 177
Hauweel, Roland 26
Haverkamp, Alfred 20
Hegedűs Géza 132, 133
Hegyí Ádám 150
Hegyí Mihályné Józsa Eufrozina lásd Józsa Eufrozina, Hegyí Mihályné
Heidegger, Johann Heinrich 72, 98
Hellebrant Árpád 110
Heltai János 112
Heltai Jenő 132
Hendriks, Christian Frederik 133
Henrik, (?) budai prépost 53
Henrik, III., német-római császár 16
Henrik, mecklenburgi herceg 140, 141
Henrik, V., angol király 28–31, 33, 34, 38, 41, 55
Henrik, Vianen grófja 36
Henrik, VII., Luxemburg, német-római császár 36
Herepei János 92
Hermán M. János 83, 128
Hermányi Dienes József 102
Herpay Gábor 72
Hésiodos 112
Heuven-Van Nes, Emeretia van 122, 124
Hewelius, Johannes 113, 121
Hirsch, Marianne 183
Hitler, Adolf 188
Hoensch, Jörg K. 28, 38
Hoffkirchen Károly 79
Hoffman, Eva 188
Hóman Bálint 14, 146
Horthy Miklós 130, 136
Horváth Henrik 49
Hottinger, Johann Heinrich 98
Hruza, Karel 33
Hugo le Proost 26
Humphrey, Gloucester hercege 41, 55
Hunyadi János 57–71
Huszár Gál 149
Hutterer Miklós 14
Ignotus 132
Imre Mihály 82, 95, 155
Imre, magyar király 17
Isabella von Croÿ-Dülmen, főhercegnő 129
István, I., Szent, magyar király 16, 18, 65
Izabella, Bajor, francia királyné 30
Jabloneczai János 71
Jabloneczay Tímea 177, 178, 185, 186
Jacques de Heill 26
Jacquot de Sunx 26
Jakó Zsigmond 100
Jakoba, Wittelsbach, bajor hercegnő 33, 34, 38–42, 55
Jan (III.) van Gruuthuse 25
Jan van Halewjin 25
Jankovics József 71, 84, 95
Jankovits László 71
János Pál, II., római pápa 162, 163
János, Félelemnélküli, Burgundia hercege 21, 23–31, 33–35, 37–43, 55, 60, 65
János, Görlitz hercege 23, 38, 55
János, Luxemburg, cseh király 55
János, nevers-i gróf 27
János, zágrábi püspök 49
János, II., Egmont grófja 43, 46
János, II., landshut–müncheni herceg 30
János, III., Brabant, Lothier és Limburg hercege 22, 55
János, III., Wittelsbach, Liège püspöke 34, 37–42, 55
János, IV., Brabant hercege 28, 36, 38–42, 44, 55

János, Lancaster, Bedford hercege 38, 55
 János, Valois, Touraine hercege 30, 34, 38
 János, XXIII., római pápa 49, 51
 Jansma, Klaas 156
 Jansson, Johann 97, 100, 111
 Jászai Mari 133
 Jean de Bochot 26
 Jean de Cadzand 25
 Jean de Courtroisin 26
 Jean de Hangest 26
 Jean de Lembèque 26
 Jean de Versenare 26
 Jean du Més 26
 Jean van Siffrenast 26
 Jehan de Temseke 26
 Jehan van Reingaerdsvliete 26
 Jeremiás, Szent 159
 Jeromos, Prágai 51
 Johann von Gruysbeke 45
 Johanna, Brabant és Limburg hercegnője
     22, 43, 55
 Jorge de Douve 26
 Józsa Eufrozina, Hegyi Mihályné 147, 156
 József, Habsburg, főherceg 130
 József, I., magyar király és német-római
     császár 127
 Juhász István 83
 Jurieu, Pierre 98

Kaar, Alexandra 33
 Kadan, Roland 50
 Kállay Kálmán 125, 131, 138, 151–153
 Kállay Miklós 171
 Kálmán, magyar király 18
 Kálnai Péter 71
 Kálvin János lásd Calvin, Jean
 Kanizsai István 52
 Kanizsai János 28, 39
 Kanizsai Miklós 23
 Kánya Kálmán 152
 Kányádi Sándor 92
 Kaposi Juhász Sámuel 71, 89, 99, 100–103,

Karinthy Frigyes 170, 171
 Kármán Gábor 89
 Károly, I., Merész, burgundi herceg 60
 Károly, IV., német-római császár 55
 Károly, Orléans-i 30
 Károly, VI., Luxemburg, német-római csá-
     szár, cseh király 23, 30, 31, 34
 Károlyi Gáspár 93, 110, 111
 Kassai Pál 99
 Katalin, Klévei, burgundi hercegné 43
 Katona Tamás 15
 Kelemen Mancsi 129
 Kelényi Béla 175
 Keller, Dietrich 31
 Kemény János 94
 Kérchy Anna 181
 Kervyn de Lettenhove, Joseph Marie Bru-
     no Constantin 24
 Kikkert, Jan G. 157, 162
 Kingston, Maxine Hong 188
 Kintzinger, Martin 27, 29, 31, 34, 35, 38,
     39, 44
 Kisantal Tamás 183
 Kismarjai Veszelin Pál 111
 Kiss Áron 155
 Kiss Gergely 16
 Kiss Zsigmond 144
 Kiss Zsuzsanna Emília 57
 Klebelsberg Kunó 130
 Klein, Karl-Kurt 15
 Kleopátra 91
 Klöckler, Jürgen 53
 Kniefacz, Katharina 50
 Kocsi Csergő Bálint 72, 157, 159–161
 Kodály Zoltán 134
 Koepke, Rudolf 19
 Kolozsvári István 84, 90, 97, 102, 103
 Komáromi Csipkés György 110, 111,
     117, 149
 Konstantin, Nagy, római császár 75
 Kormos László 150
 Koszta László 28

- Kosztolányi Dezső 134, 170
 Kovács Gergő 57
 Kovács Sándor Iván 89
 Kozma Andor 131–133, 134–136, 139, 140, 142
 Köpeczi Béla 139
 Köpeczi Kaller Balázs 71, 73, 74
 Körösfői-Kriesch Aladár 136
 Körösi Márk, Szent 163
 Kövér János 17
 Kralovánszky Alán 16
 Kreis, Georg 183
 Krieb, Steffen 19
 Kristó Gyula 13, 15, 28
 Krummenauer, Hanns 63
 Kulcsár Péter 89, 95
 Kumorovitz L. Bernát 35
 Kupper, Jean-Louis 37
 Kurucz Gyula 51, 149

 Laczó Dániel 57, 68, 70
 Ladányi Sándor 90, 92, 93, 95, 109, 110, 150
 Lajos, Guyenne hercege 34
 Lajos, II., Flandria, Nevers, Rethel, Burgundia és Artois grófja 22, 25, 55
 Lajos, II., Jagelló, magyar király 10
 Lajos, III., Wittelsbach, pfalzi palotagróf 43
 Lajos, VII., Szakállas, bajor herceg 30
 Lakatos Bálint 23
 Lalande, Denis 24
 Lamb, Hubert H. 19
 Lambert, Gelderni 49–53
 Lampe, Friedrich Adolf 72, 74, 80, 81
 Lamperth Géza 133
 Lányi János 80
 László, Szent 18
 Latinus, Johannes 17
 Latzkovits Miklós 83
 Laurent, Henri 38
 Laurent, Jean 59
 Laurentius Latinus 17

 Le Leu de Hamme 26
 Leeuwenhoek, Antoni van 91
 Leinweber, Agnes 180, 183
 Lejeune, Philippe 184
 Lem, Anton van der 110
 Lenz, Max 31, 34, 37
 Leodvin, bihari püspök 16
 Leszteméri Imre 28
 Leusden, Johannes 95, 98, 111
 Levi, Primo 184
 Levy, Daniel 180, 182, 183
 Leyden, Jan van 34
 Lipót, I., magyar király és német-római császár 76, 78, 84, 127
 Lipsius, Justus 112
 Lisznyai Kovács Pál 99, 103
 Loon, Gerard van 98
 Lorenz, Matthias N. 181
 Louis D'Eyne 26
 Louis le Maréchal 25
 Lőrinc László 170
 Lucas, Henry S. 20
 Lukcsics József 49
 Lukcsics Pál 49

 Madách Imre 126
 Maet, Aletta van der 92
 Magyar Kálmán 17
 Majovszky Pál 137
 Makai Emil 132
 Makk Ferenc 15
 Makkai László 92
 Malapert, Abraham 72, 81
 Malaxos, Manuél 25
 Mályusz Elemér 23, 49–51
 Margit, Bajor-Straubingi 55, 60
 Margit, Brabanti 22, 55
 Margit, Burgundiai 30, 39, 55
 Margit, Flandriai 22, 55, 60
 Margit, Wittelsbach 55
 Mária, Burgundi 43
 Mária, Gelderni 42

Mária, Habsburg, magyar királyné 10
Mark, Rudolf 16, 17
Marnix Aldegonde, Philips van 91
Marosi Ernő 57, 59, 65
Maróthi György 113
Marton János 158, 160
Márton, V., római pápa 39, 40, 52
Martonfalvi Tóth György 99
Mas, Thomas Maisel 50
Matos, tanítónő 129
Mátyás, I., magyar király 10, 58, 59
Maxentius, Marcus Aurelius Valerius 75
Maximianus, Galerius 75
Maximinus, Gaius Valerius Galerius 75
May, Karl 158
Medgyesi Pál 115
Meier, Dirk 19
Meijer, Theodorus Josephus 79
Melius Juhász Péter 149
Mendlik Oszkár 124, 125, 131
Mengozzi, Chiara 178
Merkstein, Hezelo von 16, 17
Mészáros Balázs 17
Mészáros Zsolt 188
Metten Eye, Jan 26
Metten Eye, Lodewijk 26
Migne, Jacques-Paul 25
Miklós Elemér 73
Miklós Ödön 80
Miklós, Szent 16
Mikolai Hegedűs János 112
Millisits Máté 163
Miskolci Csulyak Ferenc 111
Miskolci Csulyak István 114
Mohrmann, Karl 62, 63, 69
Moldova György 161, 162
Molnár Anna 128
Molnár József 101
Molnár László 50
Monok István 102, 113
Moranvillé, Henri 24
Morgan, Charles 91
Morgan, Elisabeth 91, 104
Nagyari Benedek 92
Móric, orániai herceg 128
Morzsina Erzsébet 57
Mouillebouche, Hervé 61, 64
Möller István 58, 66, 69
Mrázek, Jan 168
Mulder-Von Zboray, Mady 166
Nägler, Thomas 16
Nagy Sándor 123, 124, 130, 132, 136,
137, 140
Nagy Zsuzsa, L. 150
Németh Antal 170, 171
Németh Péter 37
Nényei Gáborné 95
Neugebauer Vilmos 130
Neumann Tibor 23
Nikétasz Khóniatész 15
Nikléczi Boldizsár 71
Nora, Pierre 153
Obbink, Herman Theodorus 153
Oláh Róbert 111, 113, 114
Olivier van Halewijn 25
Opzoomer, Adèle Sophia Cordelia, Antal
Gézáné 126, 129, 135
Opzoomer, Cornelis Wilhelmus 126
Orbók Loránd 170
Orléans, Charles d' 30
Orléans-i Károly lásd Orléans, Charles d'
Orosz István 147
Orsós Ferenc 152
Otrokocsi Fóris Ferenc 71–73, 75, 76, 79,
80, 85, 90, 97, 98, 103
Ottó László 144
Otto von Freising 20
Ouden-Fennema, Annemarie den 166
P., nagyszebeni prépost 13
Paczó Márton 144
Pál, Prágai 50

Pálóczi Edgár 172, 175
 Panhuysen, Gerard W. A. 17
 Pápai Páriz Ferenc 101
 Papp Szilárd 62
 Pataki T. István 95
 Pater, Jan Cornelis Hendrik de 84, 139
 Payr Sándor 155, 158, 160
 Pecsuk Ottó 111
 Perényi Miklós 46
 Perikles 72
 Perkins, William 112, 118
 Pertz, Georg Heinrich 19, 20
 Pesti Miklós 50
 Péter, I., Nagy, orosz cár 90
 Pethe Ferenc, Kisszántói 110
 Petit, Jean-François le 34
 Petitot, Claude-Bernard 24
 Petőfi Sándor 126, 135, 136
 Petróczi Éva 71, 76
 Petry Pál 130
 Philippe D'Artois, Eu grófja 24–26
 Philippi, Paul 13
 Philips van Lannoy 25
 Pindaros 112
 Pintoin, Michel 59
 Pitelka, Morgan 168
 Plán Jenő 133
 Poirer, Pierre 113
 Polgári Mihály 113, 119
 Polónyi Péter 137
 Pongrácz István, Szent 163
 Pongrácz József 127, 139
 Poot, Abraham van 98, 102
 Pószán László 18, 20
 Posch, Herbert 50
 Postma, Ferenc 110, 113
 Pot, Rénier 23
 Prud'homme van Reine, Ronald 157, 162
 Ptolemaios 113, 120
 Purghauser, Hanns 63
 Pusztai Gábor 128, 134, 139, 147, 158, 166
 Quicke, Fritz 38
 Quiéret, Guillaume 26
 Rác Károly 76, 82
 Radu, Lupescu 58, 59, 61
 Rajnárd, I. (IV.), jülichi-gelderni herceg
     36, 42, 43, 46
 Rajnárd, II., jülichi-gelderni herceg 42, 44
 Rákóczi Ferenc, II., vezérlő fejedelem 124,
     127, 139
 Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 163
 Ravasz László 131
 Rázsó Gyula 23
 Redtenbacher, Rudolf 62
 Regensburg, Berthold von 15
 Reinerth, Karl 14
 Reitemeier, Arnd 29–35, 37
 Reményi Ferenc 170
 Révész Imre, ifj. 147
 Richental, Ulrich von 50, 53, 56
 Rimaszombati K. Mihály 96
 Robert de Cavrines 26
 Roger, II., szicíliai király 15
 Rogerius mester 15, 17
 Rogers, Clifford J. 24
 Rogier van Campighem 26
 Roland de Br(o)uwere 26
 Rolin, Nicolas 61
 Rónai Dénes 170
 Roritzer, Matthes 63
 Rosenfeld, Alvin H. 177, 178, 180, 183,
     184
 Roskell, J. S. 30
 Róth Amália 137
 Róth Miksa 122–124, 130, 132, 136,
     137, 144
 Rouso, Henry 181
 Rozgonyi István 28, 29, 37
 Rösener, Werner 19, 20
 Rudolf van Diepholt 48
 Ruprecht, Jülich és Berg hercege 44, 47

- Ruyter, Aelken Jansdochter de 157
Ruyter, Michiel Adriaenszoon de 9, 10,
72–74, 76, 78, 81, 89, 90, 95, 97–99,
102, 103, 106, 124, 127, 135, 138,
139, 143, 147, 155–165
Rüdiger von Tefelen 45
Rymer, Thomas 30, 31, 34, 41
- Sajószentpéteri István 93
Salmasius, Claudius 98
Santini, Paolo 57
Sápi Mihály 92, 93
Sápi Mihályné 92
Sárói N. János 90
Sassetti, Francesco 60
Say Géza 144
Scaliger, Julius Caesar 112
Schefer, Charles 59
Schenk, Albrecht 45
Scheurleer, Daniël François 157
Schindling, Anton 51, 149
Schinkelshoek, W. M. 151
Schmale, Wolfgang 183
Schmidt, Friedrich von 62
Schneider, Joachim 33, 35
Schneider, Robert J. 51
Schnerb, Bertrand 25, 26
Schöpflin Aladár 134
Schroor, Meindert 156
Schulcz Ferenc 62
Schulek Frigyes 62, 64
Schuster, Hans-Werner 14
Schwedler, Gerald 31
Séllyei István 71, 82, 83,
Séllyei S. András 95
Seneca, Lucius Annaeus 112
Serbe fia Vajk 57
Setton, Kenneth M. 23
Severijn, Johannes 153
Seyhan, Azade 178
Sima, tanítónő 129
- Simonffy Imre 155
Simson, Bernhard von 20
Sinai Miklós 113
Skey, Michael 189
Skorka Renáta 27, 44, 46, 65
Slaterus, Idanus Hendrikus 140, 141
Slotemaker de Bruine, Jan Rudolf 153
Sluter, Claus 49, 60
Smelser, Neil J. 179, 182
Smet, Joseph Jean de 24
Soltész Erzsébet 101
Somer, Bernard van 98
Somlyó Zoltán 133
Soó Rezső, berei 146
Sozzini, Fausto 96
Spitzer, Leo 183
Steindl Imre 62
Steller Tamás 71
Stepney, George 139
Stockhorst, Stefanie 140
Strbik Andrea 111
Streso, Caspar 97, 108
Suetonius, Gaius Tranquillus 112
Sweert, Franciscus 34
- Szabadi István 92, 149
Szabó András 93
Szabó Károly 110
Szabó Lőrinc 134
Szabó Péter 50
Szabó Renáta 114
Szalay József 17, 18
Száráz Orsolya 155
Szász Anna Lujza 177, 178
Szathmárnémethi Mihály 95–97, 107, 111
Szatmári András 95
Szcitovszky Béla 130
Székely György 15–17, 49, 50
Székely László 134
Székely-Lulofs, Madelon 134
Szenci Molnár Albert 149

- Szende Katalin, G. 50
 Szendrey István 92
 Szentpéteri Kun Béla 146
 Szepesi János 23
 Szepsi Csombor Márton 89–91, 94, 101
 Szigeti Gyula István 110, 114
 Szilágyi Emőke Rita 71
 Szilágyi Erzsébet 59
 Szily Kálmán 151, 152
 Szirmai György 28, 29, 37
 Sznajder, Natan 180, 182, 183
 Szokolyai Anderko István 112
 Szomodi János 71
 Szögi László 50, 149–151
 Szőke Ágnes 75, 80
 Sztompka, Piotr 179
- Tacitus, Publius Cornelius 112
 Takács Imre 59
 Tamásfalvai Miklós 48
 Tamássy Miklós 161, 164
 Tankó Béla 144
 Taylor, Francis 30
 Técsi Joó Miklós 112
 Termorshuizen, Gerard 166
 Thoroczkai-Wigand Ede 136
 Thoroczkay Gábor 13
 Thury Etele 78, 82
 Tiszay Andor 172
 Tofeus Mihály 111, 114
 Toman, Rolf 63, 68
 Tótfalusi Kis Miklós 90–103, 108, 110, 111
 Tóth Béla 113
 Tóth Endre 111
 Tóth Ferenc 76, 98, 99
 Tóth Norbert, C. 23, 36, 49, 50
 Török Bálint, enyingi 147
 Trémoille, Guillaume de (La), Burgundia
   marsallja 23
 Trémoille, Guy de (La), Sully bárója 25
 Trémoille, Philippe de (La) 25
 Trémoille, Pierre de (La) 25
- Tristan de Messen 26
 Tromp, Maarten 91
 Tronchin, Louis 74
 Tübingen, Georg von 59
- Uhrin Dorottya 50
 Ulenberg, Dieuwkje van 77
 Ulenburg, Ulricus van 77
 Ungewitter, Georg Gottlob 62, 63, 69
 Unghváry Kálmán 170
 Ursins, Jean Juvenal des 25, 26
 Ussher, James 98
 Utenhove, Clais 25
 Utenhove, Jan 25
 Utenzwane, Galois 26
- Valk, Gerhard 113, 114, 121
 Varga Júlia 50
 Varga Zoltán, Z. 184
 Varga Zsigmond 109
 Varju Elemér 28
 Vaughan, Richard 26–30, 39–42
 Veder, holland konzul 130
 Vencel, Brabant, Limburg és Luxemburg
   hercege 22, 23, 37, 55
 Vencel, IV., cseh király 22, 30, 38
 Venema, Hermann 110, 114
 Verduynen, Jonckheer Mischiels van 140
 Veresmarti Mátyás 92, 93
 Veress Géza 150
 Verne, Jules 158
 Veszprémi István 95
 Victor de Flandre 25
 Vidor Marcel 133, 134
 Vienne, Guillaume de 2
 Vienne, Jacques de 25, 26
 Vienne, Jean de 25
 Vikár Béla 133, 134, 140
 Villermus, szekszárdi apát 16
 Vilma, I., holland királynő 122, 124, 125,
   128–141
 Vilmos, I., angol király 19

- Vilmos, I., holland király 156
 Vilmos, I., (VII.) Berg és Ravensberg hercege 44
 Vilmos, II., Bergi, Padernborn püspöke 44
 Vilmos, II. (VI.), Wittelsbach, Holland grófia, bajor herceg 26, 29–42, 55
 Vilmos, II., Jülich és Berg hercege 42
 Vilmos, Orániai, III., angol király 84
 Vingerlin, Erhardt 59
 Vingerlin, Leonhardt 59
 Viollet-le-Duc, Eugène-Emmanuel 62, 63
 Viret, Aegidius 72, 162
 Vita Zsigmond 102
 Vizkelety András 96
 Vloten, Franciska van 157
 Voetius, Gisbertus 95, 112
 Vredenburg, Willem Carel Adrien baron van 133
 Vree, Frank van 183, 184
- Waitz, Georg 20
 Walkowitz, Rebecca 177, 178
 Wendelaar Willemné Baar Jolán lásd Baar Jolán, Willem Wendelaarné 125, 131
 Waugh, W. T. 29–35
 Wautier le Busere 26
 Weichinger Károly 144
 Weintraub, Andrew N. 177
 Weiss, Christian 16
 Welz, Georg 73
 Wendelaar, Willem 125, 131
 Wenzel Gusztáv 25
 Werner, Carl 13
 Werner, Michael 140
 Westhovius, Theodor 72, 98, 161, 162
- Wettstein János 130
 Weyden, Rogier van der 60
 Wichmann, magdeburgi érsek 14
 Wiesenthal, Simon 184
 Wilhelmus, Henry 133
 Williams, Benjamin 31
 Wilson, John P. 177
 Windecke, Eberhard 27, 29, 31–36, 40–46, 65
 Windisch Éva, V. 94
 Wrede, Johannes 50, 52
 Wylie, J. H. 29–35
- Yuval-Davis, Nira 189
- Zaffius, Nicolaus 80, 81, 98
 Zaskaliczky András 80
 Zászkaliczky Márton 71
 Závodszky Levente 18
 Zboray Ernő 166–176
 Zentai Csilla 99
 Zimmermann, Franz 13
 Zimmermann, Harald 14, 15
 Zolnay László 59
 Zombory Máté 177, 178, 189
 Zoványi Jenő 90, 97, 99, 138
 Zwevegem, Lodewijk 25
- Zsidi Vilmos 50
 Zsigmond, I., magyar, cseh és német király 21–56, 58–60, 65, 71, 72, 80, 82, 84, 95, 98–100
 Zsófia, Bajor, cseh királyné 27, 30, 32, 59, 65
 Zsoldos Attila 15

LOCI MEMORIAE HUNGARICAE

A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében 2010-ben alakult *Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport* fő célkitűzése, hogy a *lieux de mémoire*-t (emlékezhely) Pierre Norától származó magyar kontextusba helyezze, és segítségével újraértelmezze a magyar kulturális emlékezet működési mechanizmusait. A kutatások kiindulópontja Norának az a meglátása, amely szerint az emlékezetnek már nincsenek valódi közegei (*milieux de memoires*), csak helyei (*lieux de memoires*), azaz a modern társadalmak kulturális emlékezete immár nem közvetlenül emlékezik a múltra, hanem különböző emlékezhelyek közvetítésével. Emlékezhely ugyanakkor nemcsak egy bizonyos térbeli képződmény lehet, hanem bármilyen hordozó, amelynek a jelen kulturális emlékezete szempontjából funkciója van (például a mitikus és történelmi személyek, tárgyak, események, médiaszövegek és fogalmak is). Mindemellett az emlékezhelyek nem örök és állandó entitások; ki vannak téve a kollektív emlékezet változásainak – nemcsak az általuk hordozott jelentés változhat meg, de maga az emlékezhely is eltűnhet, esetleg újabbaknak adva át a helyet. A kutatás, amint az a fentiekből is következik, interdiszciplináris jellegű; eredményeit a kutatócsoport a Debreceni Egyetemi Kiadó közreműködésével, jelen sorozatban kívánja közreadni. A *Németalföld emlékei Magyarországon – Magyar–holland kapcsolatok* című kiadvány a sorozat ötödik kötete.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

1. *The Theoretical Foundations of Hungarian ‚lieux de mémoire‘ Studies / Theoretische Grundlagen der Erforschung ungarischer Erinnerungsorte*, ed. by Pál S. Varga, Karl Katschthaler, Donald E. Morse, Miklós Takács. (2013)
2. *A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai*, szerk. S. Varga Pál, Száraz Orsolya, Takács Miklós. (2013)
3. *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Imre Mihály, Száraz Orsolya. (2015)
4. *Erinnerungsorte im Spannungsfeld unterschiedlicher Gedächtnisse: Galeerensklaverei und 1848*, hrsg. von Pál S. Varga, Karl Katschthaler, Miklós Takács. (2017)